

ERMENİ

12-13

ARAŞTIRMALARI

Üç Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

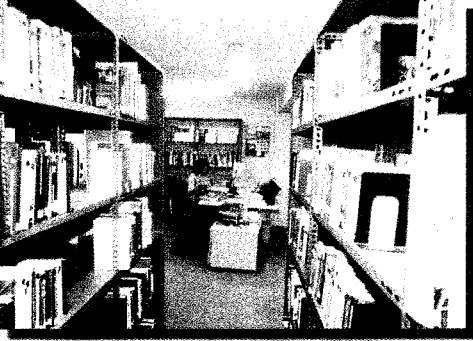
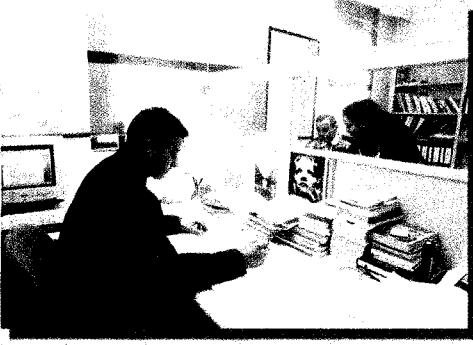
ERMENİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

ANKARA Kış 2003 - İlkbahar 2004 Sayı: 12-13

YAYINTI: 7.750.000

AVRASYA BİR VAKF
ASAM
AVRASYA STRATEJİK ARAŞTIRMALAR MERKEZİ

YENİ
YAPISIYLA
YARINLARI
YORUMLUYOR...

Konrad Adenauer Caddesi No: 61 06650
Yıldız - Çankaya/Ankara - TÜRKİYE
Tel: +90.312.491 60 70 (Pbx)
Fax: +90.312.491 60 99
e-mail: asam@avsam.org
www.avsam.org

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Üç Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

KIŞ 2003 - İLKBAHAR 2004, Cilt 3-4, Sayı 12-13

SAHİBİ

Avrasya-Bir Vakfı adına Şaban GÜLBAHAR

EDİTÖR

Dr. Hasan OKTAY

(Ermeni Araştırmaları Enstitüsü)

YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Hasret DİKİCİ

ABONE SORUMLUSU

ASAM Kitap Dağıtım

YAZI KURULU

Alfabetik sıra ile

Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT (Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun)	Prof. Dr. Hasan KÖNİ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Salim CÖHÇE (İnönü Üniversitesi, Malatya)	Prof. Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ (Selçuk Üniversitesi, Konya)
Dr. Şükrü ELEKDAĞ (Milletvekili, Köşeyazan, E. Büyükelçi)	Armağan KULOĞLU (E. Tümğ. ASAM)
Prof. Dr. Yusuf HALAÇOĞLU (Türk Tarih Kurumu Başkanı)	Yrd. Doç. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU (Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Müdürü ve Atatürk Üniversitesi, Erzurum)
Dr. Erdal İLTER (Tarihçi - Yazar)	Ömer E. LÜTEM (E. Büyükelçi)
Dr. Yaşar KALAFAT (ASAM, Tarihçi-Yazar)	Prof. Dr. Nurşen MAZICI (Marmara Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Davut KILIÇ (Fırat Üniversitesi, Elazığ)	Prof. Dr. Mehmet SARAY (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Bayram KODAMAN (Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta)	Prof. Dr. Azmi SÜSLÜ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Enver KONUKÇU (Atatürk Üniversitesi, Erzurum)	Dr. Bilâl N. ŞİMŞİR (E. Büyükelçi, Tarihçi)

DANIŞMA KURULU

Alfabetik sıra ile

Yrd. Doç. Dr. Kalerya BELOVA (Uluslararası İlişkiler Enstitüsü, Moskova)	Prof. Dr. Justin MCCARTHY (Louisville Üniversitesi)
Prof. Erich FEIGL (Tarihçi)	Prof. Dr. Stanford J. SHAW (Bilkent Üniversitesi, Ankara)
Andrew MANGO (Gazeteci, Yazar)	

Ermeni Araştırmaları yılda dört kez, İlkbahar, Yaz, Sonbahar ve Kış olarak yayınlanır.

Ermeni Araştırmaları hakemli bir dergidir. Gönderilen yazılar ilk olarak yazı kurulunca bilimsel anlatım ve yazım kuralları yönünden incelenir. Daha sonra uygun bulunan yazılar, alanında bilimsel çalışmaları ile tanınmış u ayrı hakeme gönderilir. Hakemlerin kararları doğrultusunda yazı yayınlanır ya da yayınlanmaz. Hakemlerin gizli tutulan raporları derginin arşivlerinde beş yıl süre için tutulur.

AVRASYA BİR Vakfı

ASAM (Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi)

Konrad Adenauer Cad., No. 61, 06550, Yıldız-ankaya, Ankara - Turkey
Tel: 0.312. 491 60 70 • Fax: 0.312. 491 60 99

www.avsam.org

Ermeni Araştırmaları Enstitüsü

Konrad Adenauer Cad., No. 61, 06550, Yıldız-ankaya, Ankara - Turkey
Tel: 0.312. 491 60 70 • Fax: 0.312. 491 70 13

<http://www.eraren.org>

Elektronik Posta: info@eraren.org

ISSN: 1303-068X

Sayfa Düzeni: **ASAM**

Baskı: Yorum Matbaası

Tel: 0.312. 395 21 12

Yurtiçi Abone creti: 30 milyon TL

Aşağıdaki banka hesap numarasına ödeme yapabilirsiniz:
TL-304400-2001540, Döviz TH-4001541, Vakıflar Bankası, Yıldız Şubesi, Ankara

Aksi belirtilmediği sürece Ermeni Araştırmaları'nda yayınlanan yazılarda belirtilen olay ve fikirler sadece yazarına aittir. Dergi sahibini veya editörünü bağlamaz.

Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden baskısı yapılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

Kapak:

ASAM Başkanı Gündüz Aktan ve E. Büyükelçi zdem Sanberk'in
Patrik II. Mesrob'u ziyareti (14 Haziran 2004)

Ermeni Araştırmaları Dergisi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü yayınıdır.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No:

Editörün Notu	5
MAKALELER	
<i>Olaylar ve Yorumlar</i>	7
Ömer E. LÜTEM	
<i>Sosyal Demokrat Hınçakyan Cemiyeti ve Nizamnamesi</i>	33
Yrd. Doç. Dr. Erdal AYDOĞAN	
<i>Ermenistan'da Medya: Bağımsızlık Sonrası Dönem, Gelişmeler ve Genel Sorunlar</i>	49
Yrd. Doç. Dr. Leyla BUDAK	
<i>Türk-Ermeni İlişkilerinde Siyasi ve Kültürel Boyut</i>	59
Dr. Yaşar KALAFAT	
<i>Yozgat'ta Ermeni Ayaklanmaları: Birinci Yozgat Ayaklanması (6 Ocak 1893)</i>	93
Yrd. Doç. Dr. Taha Niyazi KARACA	
<i>Arap ve Ermeni Harfli Türkçe Hüdâvendigâr Gazetesi</i>	121
Yrd. Doç. Dr. Mehmet KUTALMIŞ	
<i>Bir Ermeni'nin İtirafı</i>	134
Yrd. Doç. Dr. Arzu TERZİ	
<i>Türk Ermeni Teali Cemiyeti ve Nizamnamesi</i>	141
Cafer ULU	
KİTAP TAHLİLİ	159
EN SON KİTAPLAR	164

EDİTÖRÜN NOTU

Ermeni Araştırmaları Enstitüsü olarak **Ermeni Araştırmaları Dergisi**'nin 12.-13. sayılarında okurla buluşmaktan gurur duyuyoruz. Bu sayıyla birlikte dergimiz kendi alanında Türkiye'de ulaşılması güç bir başarıya imza atıyor ve 3 yılı geride bırakıyoruz. Teknik bazı nedenlerden ötürü iki sayıyı bir arada yayınlıyoruz.

Üçüncü cildin bu son sayısına gelenekselleştiği üzere **Emekli Büyükelçi Ömer E. LÜTEM**'in kaleme aldığı *Olaylar ve Yorumlar* bölümüyle başlıyoruz. LÜTEM 2004 yılında Şubat ile Mayıs ayları arasında Ermeni Sorunu etrafına gelişen olaylara değinmektedir. Bu kapsamda kara sınırının açılması, başta Kanada Parlamentosu olmak üzere Avrupa ve Amerika'da Ermeni soykırımı iddialarına dair gelişmeler, Türk Tarih Kurumu'ndan çıkan "Ermeniler: Sürgün ve Göç" isimli yayınlı Mayıs sonunda yapılan Ermeni Araştırmaları II. Kongresi'ne yer verilmiştir.

Yrd. Doç. Dr. Erdal AYDOĞAN 19.yy.in ikinci yarısında azınlık mücadelelerinin örgütlü hale gelmesini ve Ermeniler'in örgütlü mücadelesi içinde Sosyal Demokrat Hınçakyan Cemiyeti'ni ele almaktadır.

Sovyet döneminde merkezi kontrol sisteminin ideolojik aygıtlarından biri olarak kullanılan medyanın bağımsızlıklarını yeni kazanan bölge devletlerinde yeni bir tür iktidar aracına dönüşmesi Ermenistan bağlamında **Yrd. Doç. Dr. Leyla BUDAK** tarafından incelenmiştir.

Dr. Yaşar KALAFAT Türkler ve Ermeniler arasındaki kültürel yakınlıklara halk kültüründeki ortaklık açısından dikkat çekerken, Gregoryan inancına giren Türkler'in bu ortaklıklardaki rolünü değerlendirmiştir.

Yrd. Doç. Dr. Taha Niyazi KARACA makalesinde Fransız İhtilali'nin etkisi altında gelişen azınlık ayaklanmalarından Yozgat'taki Ermeni ayaklanmalarının ilkinde değinmektedir.

Yrd. Doç. Dr. Mehmet KUTALMIŞ'in makalesi yine basın ve medya ile ilgili bir konuyu ele almaktadır. Osmanlı topraklarında

yaşayan Ermeniler'e yönelik Arapça ve Ermenice harflerle Türkçe basılan Hüdavendigâr Gazetesi yazar tarafından incelenmiştir.

Yrd. Doç. Dr. Arzu TERZİ New York Herald gazetesinin Paris baskısında 4 Eylül 1890 tarihinde yayınlanan bir röportajdan yola çıkarak Ermeni ihtilal hareketlerini ele almaktadır.

Cafer ULU yine 19.yy.ın ikinci yansında meydana gelen örgütlü azınlık faaliyetlerine değinmektedir. Türk-Ermeni Teali Cemiyeti ve Nizamnamesi ile Türk-Ermeni ilişkileri **Cafer ULU**'nun makalesinin konusunu oluşturmaktadır.

Son bölümlerde yeni çıkan kitaplara ve yakın zamanda **Türk Tarih Kurumu** tarafından yayınlanan "**Ermeniler: Sürgün ve Göç**" isimli kitabın tahliline yer verilmiştir.

Üçüncü Cilt'in son sayısını ilgiyle okuyacağınızı umuyoruz. **Ermeni Araştırmaları Dergisi**'nin dördüncü yılında yeni sayılarla görüşmek dileğiyle...

OLAYLAR VE YORUMLAR

Ömer E. LÜTEM*

Bu incelememizde 2004 yılı Şubat-Mayıs aylarında Türkiye-Ermenistan ilişkileriyle Ermeni sorunu hakkındaki başlıca gelişmeler ele alınmaktadır.

Bu dönemde iki ülke arasında üzerinde en fazla durulan konu kara sınırının açılması olmuştur. Ermeni soykırımını iddialarına ilişkin olarak da, başta Kanada Parlamentosunun bunları benimsemesi olmak üzere, bazı önemli gelişmeler görülmüştür. Aynı dönemde Türkiye’de Ermeni Araştırmaları II. Kongresi yapılmış ve “Ermeniler: Sürgün ve Göç” başlıklı kitap yayınlanmıştır.

I - Kara Sınırının Açılması ve Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri

Başbakan Erdoğan’ın ABD ziyaretinden sonra Azerbaycan’da Türkiye’nin Ermenistan ile olan kara sınırını açabileceği hakkında bir kanı yerleşmeye başladığı görülmüştür. Azeri kaynaklarına göre bu kanının nedeni Başbakan Erdoğan’ın ABD’de, New York’taki Türkevî’deki sözleridir. Daha önce de belirttiğimiz üzere Başbakan burada Ermenistan ile olan sınırın açılması için o bölge kentlerinden yoğun talepler geldiğine değinerek Türkiye’nin uzattığı dostluk elinin karşılıksız kalmaması halinde sınırın açılacağı imasında bulunmuştu.¹

ABD’deki Azeriler bu sözleri protesto eden mektuplar göndermişler, Azerbaycan basınında da bu konuda Türkiye’yi eleştiren yazılar çıkmış² ve bu arada Başbakanın Amerikan Hükümeti ve Ermeni Diasporası tarafından sınırın açılmasını konusunda taviz vermeye zorlandığına dair yorumlar da yapılmıştır.³

* E. Büyükelçi

1 Ömer E. Lütem, “Olaylar ve Yorumlar”, *Ermeni Araştırmaları*, Vol. 3, No. 11, s. 19.

2 *Baku Sun*, 26 Mart 2004

3 525, 13 Eylül 2004

Başkan İlham Aliyev bu konuda kendisine sorulan bir soruya şu yanıtı vermiştir: "Tahminlerde bulunmak istemiyorum. Başbakan iken Ankara'ya yaptığım ziyaret sırasında bu konuyu Başbakan Erdoğan ile görüştüm. Başbakan ve Dışişleri Bakanı Karabağ sorunu çözümlenmeden Türkiye'nin Ermenistan ile olan sınırını açmayacağına dair bana güvence verdiler. Bu benim için yeterlidir. Bunu duyduğuma göre başka bir açıklamaya ihtiyacım yoktur. Ancak, Avrupa Birliği ve dünyada ciddi nüfuz sahibi bazı ülkeler, sınırın açmasını sağlamak için Türkiye'ye büyük baskı yapmaktadırlar. İlgili taraflarla yapılan toplantılarda, Türkiye Ermenistan ile olan sınırını açarsa Karabağ sorunun çözümünün imkânsız olacağını bir çok kez söyledik. Çünkü (bu taktirde) Azerbaycan önemli bir aracı kaybetmiş olacak ve sonra barış görüşmeleri de akamete uğrayacaktır. Bu durum görüşmeleri durduracak ve hoş olmayan sonuçlar doğuracaktır. Bu nedenle ilgili taraflar, sorunun barışçı bir çözümünü istiyorlarsa, Türkiye'ye baskı yapmamalıdır. Türkiye büyük ve güçlü bir devlettir. Türkiye'nin bu baskılara karşı koyacağına inanıyorum."⁴

İlham Aliyev 14 Nisan'da Türkiye'ye yaptığı resmi ziyaretin arifesinde bir Türk gazetecinin kendisine yönelttiği "Türkiye bu kapıyı (sınır kapısını) açarsa ne olur?" sorusuna şu yanıtı vermiştir: "Tabii Türkiye Azerbaycan ilişkilerine darbe vurur. Cumhurbaşkanımız Haydar Aliev defalarca şunu söylemiştir: 'Biz bir millet, iki devletiz'. O nedenle böyle bir şeyin olacağına ihtimal vermiyorum. Ayrıca Ermenilerin sadece bizim toprağımızla ilgili iddiaları yok. Türkiye ile ilgili iddiaları da var. Ekonomik ilişkiler iyidir ama tarih de var. Tarihi de dikkate almak gerekir. Böyle bir şeyin gerçekleşmesi Azeri halkında derin teessür yaratır."⁵

İlham Aliev'in sözlerinin önemli noktaları şu şekilde belirlenebilir:

Azerbaycan Devlet Başkanı sınırın açılmayacağına dair Türk yetkililerce kendisine verilen güvenceye inanmaktadır.

Türk sınırının kapalı kalmasının Ermenistan'a karşı bir koz (araç) olduğu düşüncesindedir. Bu kozu kaybederse (Minsk Grubu aracılığıyla yapılan) görüşmelere devam etmeyecektir.

Bazı ülkeler sınırın açılması için Türkiye'ye baskı yapılmamalıdır. Türkiye baskılara karşı koyacak güçtedir.

4 ANS TV, 24 Mart 2004

5 Hürriyet, 9 Nisan 2004

Azerbaycan Devlet Başkanı sınırın açılmasını Ermenilerle müzakerelerin kesilmesine ve Türkiye ile ilişkileri bozulmasına neden olabilecek derecede önemli bir olay olarak görmektedir.

Sınır açıldığı taktirde Türkiye-Azerbaycan ilişkileri bozulacaktır.

Görüldüğü üzere Azerbaycan Devlet Başkanı sınırın açılmasını Ermenilerle müzakerelerin kesilmesine ve Türkiye ile ilişkileri bozulmasına neden olabilecek derecede önemli bir olay olarak görmektedir. Gerçekten de Türkiye ile olan sınır kapıları

açıldığı taktirde Ermenistan'ın Azerbaycan ile olan sorunlarını çözümü için artık acele etmemesi ve bunları zamana bırakması olasıdır. Bu ise Karabağ ve diğer Azeri topraklarının işgalinin devam edeceği anlamına geldiği için Azerbaycan Hükümetince kabul edilmez bir durum yaratacaktır.

Diğer yandan sınırın, herhangi bir karşılığı olmadan, açılmasının sadece Azerbaycan'ın değil Türkiye'nin de aleyhine olacağı görülmektedir. Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normale hale gelebilmesi için sınırın açılması ve diplomatik ilişki kurulması yeterlidir. Ermenilerin sınırın açılmasını sağladıktan sonra, soykırımı iddialarından vazgeçilmesi, toprak bütünlüğünün tanınması, Karabağ ve diğer Azeri toprakların işgaline son verilmesi gibi Türk talepleri ile uğraşmaktansa diplomatik ilişki üzerinde durmamayı tercih etmeleri mümkündür. Diğer bir deyimle sınırın, herhangi bir karşılık olmadan, açılması Türkiye'nin Ermenistan'dan olan taleplerinin fiilen gündemden çıkması sonucunu verebilir.

İlham Aliev'in Türkiye ziyaretinden önce Azerbaycan'da Türkiye'nin Ermenistan ile olan sınırın açılmasına karşı hareketler yoğunlaşarak devam etmiştir. Bu cümleden olarak bazı Azeri gazeteciler İğdır'a gelmiş ve sınırın açılması aleyhinde gösteriler yapmışlardır.⁶ Azeri gazeteciler Ankara'ya da geçerek Kızılay meydanında, Türkiye'de Azerilerin ve bazı Türk vatandaşlarının katıldığı bir miting düzenlemişlerdir.⁷ Bu arada bazı Azerbaycan milletvekilleri de sınırın açılması aleyhinde, bazen Türkiye'yi de eleştiren beyanlar vermişlerdir.⁸ Azerbaycan Meclis Başkanı Murtuz Alaskerov da Türkiye sınırı açtığı taktirde sadece Türkiye-

6 ANS TV, 6 Nisan 2004.

7 Azer Tag, 8 Nisan 2004

8 ANS TV, 2 Nisan 2004

Azerbaycan dostluğuna değil tüm Türk dünyasına bir darbe indireceğini söylemiştir.⁹ Bu beyan ve eylemler sınırın açılmaması için Türkiye'ye baskı yapmayı amaçlayan, önceden planlanmış bir çeşit kampanya mevcut olduğunu dşndrmştir.

İlham Aliev'in yukarıda değindiğimiz sözleri hakkında Ermenistan Dışışleri Bakanlığı'nca yapılan bir açıklamada, Türkiye'nin Ermenistan'a uyguladığı ambargoyu kaldırmasının Karabağ sorununun çözümünü kolaylaştıracadı ve "Türkiye Azerbaycan'ı kayıran tek yanlı politikasından vazgeçerse bölgemizdeki siyasi ve ekonomik gelişmelerin gerçekten önemli bir unsuru olabileceği" belirtilmiştir.¹⁰

Ermenistan Dışışleri Bakanı Oskanyan Aliev'n yukarıda değindiğimiz beyanı hakkında Türkiye-Ermenistan sınırının açılmasının sadece bölgesel işbirliğini kolaylaştırmakla kalmayıp aynı zamanda Karabağ Sorunu'nun çözümüne olumlu bir katkıda bulunacağını söylemiş ve Azerbaycan gibi küçük bir ülkenin Türkiye'yi bir araç olarak kullanmaya çalışmasının düşünülecek bir yanı olduğunu ifade etmiştir.¹¹ Oskanyan ayrıca Azerbaycan'ın sınırın açılması konusuna geleceğe dönük gelişmeler acısından değil, iç politika bakımından yaklaştığını da ileri srmiştir.¹²

O sıralarda Ermenistan'ı ziyaret etmekte olan Amerikan Dışışleri Bakan Yardımcısı Richard Armitage ise "Bana yle geliyor ki Ermenistan ile Türkiye arasındaki sınırın açılması kısa zamanda ve etkili bir şekilde iki taraf halkına da yarar sağlayacaktır" demiş, bu konuyu Türkiye ile görüştükleri, şu anda (26 Mart) Türkiye'nin Kuzey Irak ve Kıbrıs sorunuyla meşgul olduğunu ve daha sonra sınırın açılması konusunun ele alınacağını umduğunu belirtmiştir.¹³

Türkiye'ye gelince İlham Aliev'in sözlerine üst düzeyde tepki gösterilmemiştir. Bunda Azerbaycan Devlet Başkanına cevap vermenin yararlı olmayacağı düşüncesi bulunsa gerektir. Diğer yandan Dışışleri Bakanı Abdullah Gül, 9-10 Ocak 2004 tarihlerinde Azerbaycan'a yaptığı ve başlıca amacının Azerbaycan'daki endişeleri gidermek olduğu anlaşılan ziyaret sırasında Türkiye'nin tutumunu yeterince açıkladığından bu konunun üzerine gidilmesine

9 *Trend News Agency*, 6 Nisan 2004

10 *RFE/RL Armenia Report*, 25 Mart 2004

11 *Arminfo*, 26 Mart 2004

12 *Arminfo*, 9 Nisan 2004

13 *Associated Press Worldstream*, 26 Mart 2004

gerek olmadığı da düşünülmüş olabilir. Hatırlanacağı üzere Gül, ziyareti sırasında şimdilik sınırın açılmasının sözkonusu olmadığını ve Türkiye'nin üçlü bir toplantı düzenlemeye çalıştığını beyan etmişti.¹⁴

Azerbaycan'da sınırın açılması konusunda ortaya çıkan hoşnutsuzluğun devam etmesi karşısında Türk yetkilileri de bu konuda konuşmak gereğini duymuşlardır. Baku'deki Türk Büyükelçisi Ünal Çeviköz, Ermenistan Türkiye ve Azerbaycan'dan toprak talep etmekten vazgeçmedikçe Türkiye-Ermenistan ilişkilerin normal duruma gelemeyeceğini ifade etmiştir.¹⁵ O sırada Azerbaycan'ı ziyaret etmekte olan Devlet Bakanı Beşir Atalay'ın Azerbaycan muvafakat etmedikçe Türkiye'nin Ermenistan ile olan sınırını açmayacağına söylemiştir.¹⁶ Dışişleri Bakanı Gül de Başkan İlham Aliev'in Türkiye ziyareti sırasında Azerbaycan televizyonuna bir mülakat vererek Azerbaycan'daki protestolardan haberdar olduğunu, Türkiye'nin resmi tutumunun, Ermenistan Karabağ Sorunu'nda uzlaşmaya varmaya razı olmadığı, işgal altındaki topraklardan askerlerini çekmediği ve Ermeni lobisi sözde Ermeni soykırımı iddialarını ileri sürmekten vazgeçmediği sürece Türkiye'nin Ermenistan ile olan sınırını açmamak olduğunu söylemiştir. Bakan Gül, ayrıca, bu tutumu Ermenistan Dışişleri Bakanı Vardan Oskanyan'a da bir görüşmeleri sırasında bildirdiğini, gelecek toplantılarında da bu tutumu ifade edeceğini ifade etmiştir.¹⁷

Yukarıdaki beyanlara göre sınırın açılması konusunda ilgili devletlerin tutumu şu şekilde özetlenebilir:

Ermenistan ve ABD sınırların, herhangi bir koşula bağlanmadan açılmasından yanadır. Azerbaycan ise sınırların açılmasına tamamen karşıdır. Türkiye'nin tutumu da esas itibarıyla aynıdır. Ancak, Abdullah Gül'ün yukarıda değindiğimiz beyanından da anlaşılacağı üzere Türkiye, bazı koşulların gerçekleşmesi halinde, sınırların açılmasına razı olabilecektir. Ne var ki Ermenistan şu safhada bu koşulları kabule hazır görülmemektedir.

Başkan İlham Aliyev'in Türkiye ziyareti başarılı geçmiştir. Sınırların açılması konusunun bu ziyarete gölge düşürmediği anlaşılmaktadır. Taraflar Karabağ ve diğer sorunların çözümünde

14 Ömer E. Lütem, "Olaylar ve Yorumlar", *Ermeni Araştırmaları*, Vol. 3, No. 11, s. 16

15 *Baku Today*, 6 Nisan 2004

16 *ANS TV*, 10 Nisan 2004

17 *Ans TV*, 14 Nisan 2004

“kademeli yaklaşım” formülünü benimsemişlerdir. Bu konuda Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, İlham Aliev ile beraber yaptığı basın toplantısında iki ülkeyi ilgilendiren bölgesel konuları ele aldıklarını ifadeden sonra şunları söylemiştir: “Bu çerçevede, yukarı Karabağ başta olmak üzere, Güney Kafkasya bölgesinde Azeri kardeşlerimize büyük acılar çektiren sorunların barışçı yollardan çözümlenebilmesi için, kademeli bir yaklaşım çerçevesinde elimizden gelen her çabayı harcamaya hazır olduğumuzu Azeri kardeşlerimize bir kez daha vurgulama olanağını bulduk.”¹⁸

Kademeli yaklaşımdan ne kastedildiği hakkında bir açıklama yapılmamıştır. Bu deyim soruların, bir bütün halinde ve aynı zamanda çözümlenmesi değil, bunları kademelere ayırarak, her kademenin karşılıklı atılacak adımlarla aşılması gibi bir metodu ifade etmesi olasıdır. Diğer yandan kademelerin neler olduğu hususunda da bilgi yoktur. Ancak, mesela, daha önce basında yer aldığı gibi, Ermenistan’ın Karabağ haricinde işgal ettiği Azerbaycan topraklarından çekilmesi karşılığında demiryolu seferlerine başlaması bir kademe oluşturabilir. Bu çerçevede Türkiye’nin kara sınırını açması da bir kademe olabilir.

Dışişleri Bakanı Abdullah Gül, İlham Aliyev’in ziyaretinden sonra Anadolu Ajansı’na verdiği bir mülakatta Türkiye’nin Ermenistan ile olan sınırını açmasının sözkonusu olmadığını tekrar etmiş ve Türkiye’nin Ermenistan ve Azerbaycan’la Karabağ Sorunu’nun çözümü için görüşmeler yaptığını, gelecek aylarda aynı konuda üçlü görüşmeler yapılmasını düşündüklerini ve Türkiye’nin bir katalizör rolü oynamayı denediğini de söylemiştir.¹⁹

Ermenistan Dışişleri Bakanı Oskanyan ise üçlü görüşmelere karşı olmadıklarını, benzer görüşmelerin daha önce de yapıldığını ve bölge sorunlarının tartışıldığını hatırlattıktan sonra Türkiye’nin Karabağ Sorunu’ndaki aracılığını (katalizör rolünü) anlamlı bulmadıklarını, zira Türkiye’nin izlediği siyaset ve bu günkü durum değerlendirildiğinde, tarafsız bir aracı rolü oynamasının mümkün bulunmadığını söylemiştir.²⁰ Diğer bir deyimle Ermeni Bakan Türkiye’nin Azerbaycan görüşlerini benimsediği için aracılık yapamayacağını ifade etmiştir.

Oskanyan TRT muhabiri Olcay Kıracı’ya Erivan’da verdiği bir mülakatta Ermenistan’ın Türkiye politikasını bir kez daha

18 *Zaman*, 13 Nisan 2004

19 *Anadolu Ajansı*, 19 Nisan 2004

20 *Azg*, 24 Nisan 2004

açıklamıştır. Ermeni Bakana göre halen iki ülke arasında önemli sorunlar olmadığı bir dönemde bulunmaktadır. Bazı tarihi sorunlar mevcut olduğu görmezden gelinemez ise de bunlar bir yana bırakılarak iki ülke arasında normal bir diyaloga girilebilir. Ermenistan iki ülke ilişkilerinin normalleştirilmesi için Türkiye'nin koyduğu koşulları kaldırmasını beklemektedir.²¹ Bu ifadeler Ermeni Bakanın bir yandan Karabağ ve diğer Azerbaycan topraklarının işgaline, Türkiye'ye karşı soykırım suçlamalarına ve Türkiye'nin toprak bütünlüğünü tanımamaya devam ederken diğer yandan Türkiye'nin sınırı açmasını ve Ermenistan ile diplomatik ilişki kurmasını istediğini göstermektedir. Bu gerçek dışı politika Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde neden ilerleme olmadığını yeterince açıklamaktadır.

Bunun yanında Ermenistan Dışişleri Bakanı yeni Türk Hükümetinden memnun olmadıklarını da dile getirmeye başlamıştır.²² Oskanyan'a göre Türk Hükümeti ilk başlarda her istediğini yapacağını düşünmüş ancak sonraları Azerbaycan faktörünü ihmal edemeyeceğini görmüştür. Bu durum iki ülke dışişleri bakanlarının şimdiye kadar yaptıkları üç toplantıya da yansımıştır. İkili ilişkilerin ele alındığı birinci toplantı²³ iyi geçmiştir. Karabağ sorunun ortaya atıldığı ikinci toplantı²⁴ pek iyi geçmemiştir. Üçüncü toplantı²⁵ ise, Karabağ Sorunu ilişkilerin normalleştirilmesi için bir önkoşul haline getirildiğinden, kötü geçmiştir. Böylelikle, Oskanyan'a göre, Türkiye bir önceki hükümetin (Ecevit Hükümeti) tutumuna geri dönmüştür.

Ermenistan Hükümetinin Türkiye'ye karşı duyduğu hoşnutsuzluk Devlet Başkanı Robert Koçeryan'ın 29 Haziran 2004 tarihinde İstanbul'da yapılacak NATO Zirve Toplantısı'na katılmamasına neden olmuştur. Bu konuda yapılan açıklamada Koçeryan'ın bu kararı "Türk-Ermeni İlişkilerinin bugünkü durumu" nedeniyle alındığı belirtilmiştir.²⁶ Ancak, NATO Zirve toplantısının Türkiye-Ermenistan ilişkileriyle ilgisi olmadığından ve Ermenistan Devlet Başkanı, Türkiye ile ilişkilerin bu günden farklı olmadığı 1999 yılında, İstanbul'da AGİT Zirve toplantısına katıldığından Koçeryan'ın bu jestinin başka nedenleri olabileceği akla gelmiştir.

21 TRT 2, 24 Nisan 2004

22 Azg, 27 Nisan 2004

23 Haziran 2003, Madrid. Bkz. *Ermeni Araştırmaları*, No. 9, ss.21,22

24 Eylül 2003, NewYork. Bkz. *Ermeni Araştırmaları*, No. 11, ss.12-14

25 Aralık 2003, Brüksel. Bkz. *Ermeni Araştırmaları*, No. 11, ss. 14,15

26 *Medimax News Agency*, 10 Mayıs 2004

Dışişleri Bakanı Abdullah Gül'e göre bu karar iç politika mülahazalarıyla alınmıştır.²⁷ Koçeryan'ın istifasını sağlamak amacıyla Ermenistan'da yaklaşık iki aydan beri devam eden ve bazı tutuklamalara rağmen önü alınamayan gösterilerin Ermenistan Devlet Başkanının durumunu sarstığı malumdur. Koçeryan Türkiye'ye karşı sert bir jest yapmak suretiyle ülkesindeki aşırı unsurların sempatisini kazanmak istemiş olabilir. Bunun yanında, Başkan Putin'in de NATO zirvesine katılmayacağı hatırlandığında, halen Ermenistan'da, başta ekonomi olmak üzere, hemen her alanda nüfuzu çok artmış olan Rusya Federasyonu'ndan gelen bir talebi Koçeryan'ın yerine getirmekte olduğu da düşünülebilir.

II - Soykırım İddialarına İlişkin Gelişmeler

İncelediğimiz dönem içinde Ermeni soykırımı iddialarına ilişkin olarak pek çok gelişme yaşanmıştır. Bunların en önemlileri Kanada Parlamentosunun bu sözde soykırımı tanınması ile bu konuda ABD, Fransa, Avrupa Birliği ve bazı ülkelerdeki gelişmelerdir.

Kanada Parlamentosunun Soykırım İddialarını Tanınması

Kanada'nın sözde Ermeni soykırımını resmen tanınması için bu ülkedeki Ermeni Diasporası uzun yıllardan beri harcadığı²⁸ çabalar sonuçlanmış ve Kanada Parlamentosu 21 Nisan 2004 tarihinde şu kararı almıştır. "Bu Meclis, 1915 yılı Ermeni soykırımını tanır ve insanlığa karşı bir suç olan bu hareketi kınar."

Bu önerinin sahibi milletvekili Bayan Madeleine Dalphond-Guiral'dir. Öneriye, Kanada Parlamentosundaki tek Ermeni asıllı milletvekili olan Sarkis Assadourian ile diğer iki milletvekili ortak sunucu olmuşlardır. Bu kişilerin ayrı partilere mensup olması Parlamentoda bu konuda bir mutabakat bulunduğunun bir karinesi olarak görülmüş, nitekim görüşmelerde öneri aleyhinde bir, lehinde ise yedi milletvekili söz almış ve tasarı 153'de karşı 68 oyla kabul edilmiştir.²⁹

Kanada Hükümeti, Türkiye ile ilişkileri dikkate alarak tasarrının aleyhinde olduğunu açıklamıştır. Ancak Başbakan Paul Martin Hükümet üyelerine aleyhte oy vermelerini isterken, mensubu

27 Anadolu Ajansı, 20 Mayıs 2004

28 Bkz. Ermeni Araştırmaları, No.2, s. 25; No. 6, ss.15,16

29 Armenian National Committee of Canada, Basın Açıklaması, 21 Nisan 2004

olduğu Liberal Parti milletvekillerini oylamada serbest bıraktığından 75 liberal milletvekili tasarrın lehinde oy vererek kabulünü sağlamışlardır.³⁰ Başbakanın kendisi ve iki bakan oylamaya katılmamış, bir bakan ise çekimser kalmıştır.³¹

Dışışleri Bakanı Bill Graham oylamadan önce milletvekillerine gönderdiği bir mektupta Kanada'nın NATO müttefiki olan Türkiye ile iyi ilişkilere sahip olması gerektiğini ve Türkiye ile bir çok alanda işbirliği yapıldığını bildirmiştir.³² Basın haberlerine göre Kanada Ticaret Odası da tasarrın aleyhine çalışmış ve bu arada Kanada şirketleri olan Bombardier Aerospace ve SNC Lavalin'in Ankara metrosunun genişletilmesi gibi Türkiye'deki bazı ihaleleri başka şirketlere kaptırabileceğini vurgulamıştır. Ancak, bu siyasi ve ekonomik mülâhazalar Kanada milletvekillerinin çoğunluğunu etkilememiştir.

Dışışleri Bill Graham kararın kabulünden sonra yaptığı açıklamada "Kanada Hükümetinin 10 Haziran 1999 tarihinde konuya ilişkin tutumunun değişmediği ve kabul edilen önerenin hükümeti bağlamadığını" bildirmiştir.³³ Kanada Hükümetinin sözü edilen 1999 tarihli tutumu ise 1915 yılı olaylarının bir trajedi olmakla beraber bir soykırım teşkil etmediği şeklindedir.³⁴

Türkiye Dışışleri Bakanlığı 22 Nisan 2004 tarihinde yaptığı bir açıklamada Kanada Federal Parlamentosu'nun, marjinal görüşlerin peşine takılarak bu kararı kabul etmesinin kınandığı, Parlamentoların tarihin tartışmalı dönemlerine ilişkin bir yargıya varma görevleri bulunmadığını, bu tür kararların değişik kökenli insanlar arasında nefret duyguları uyandırarak toplumsal ahengi bozabileceği, bu kararın ne Kanada'daki Ermenilere ne de Ermenistan'a bir yarar sağlayacağı, kararın getireceği tüm olumsuzlukların sorumluluğu Kanadalı siyasetçilere ait olduğu bildirilmiştir.

Böylelikle Kanada Parlamentosu Hükümetinin muhalefetine ve Türkiye'nin ve Kanada'daki Türklerin şiddetli itirazlarına rağmen, sırf ülkedeki Ermeni Diasporasını tatmin etmek amacıyla bir karar almış bulunmaktadır. Ancak böyle yapmakla da ülkesindeki Ermenileri, Türkiye'nin soykırım suçu işlemediğine inanan

30 Reuters, 21 Nisan 2004

31 CBC Canada, 23 Nisan 2004

32 Hürriyet, 22 Nisan 2004

33 Aynı kaynak

34 Reuters, 21 Nisan 2004

Kanada'daki Türklere karşı tercih etmiş olmaktadır. Bu konuda bir Kanada gazetesi şu hususları belirtmiştir. "Kanada gibi çok uluslu bir ülke, dış siyaseti belirli bir yöne doğru çekecek şekilde eski kinlerin ortaya konmasına izin vermede dikkatli olmalıdır. Kanada gibi bir ülkede bu bir kere başlarsa sonu gelmez."³⁵

Kanada Parlamentosu'nun böyle bir kaygısı olmadığı anlaşılmaktadır. Diğer yandan, konuya hukuki açıdan bakıldığında Parlamento'nun böyle bir karar almak için ehliyetli olmadığı zira, başka bir kıtada bir asır kadar önce cereyan etmiş bir olay hakkında yargıya varmak için hiçbir donanımı bulunmadığı görülmektedir. Diğer yandan Birleşmiş Milletlerin 1948 tarihli Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırması Sözleşmesi'nin 9. Maddesi'ne göre bir devletin soykırımı ilişkin sorumluluğunun tespiti Uluslararası Adalet Divanına aittir.

Bu vesileyle sözde Ermeni soykırımı hakkında Fransa, İsviçre ve Kanada'da alınmış kararları aralarındaki benzerlikler açısından incelemekte yarar vardır.

2001 tarihli Fransız Parlamentosu'nun kararı şudur: "Fransa 1915 Ermeni soykırımını açıkça tanır."³⁶ İsviçre Parlamentosu 2003 yılı kararının ana bölümü ise "İsviçre Milli Konseyi 1915 Ermeni soykırımını tanır" şeklindedir.³⁷ Kanada Parlamentosu ise bu konuda "Bu Meclis, 1915 yılı Ermeni soykırımını tanır ve insanlığa karşı bir suç olan bu hareketi kınar" kararını almıştır.

Bu metinlerin ortak yanı gayet kısa bir şekilde sözde soykırımın tanındığını ifade etmeleridir. Kararlarda Türkiye, Türkler veya Osmanlılardan bahis yoktur. Diğer yandan her üç ülkenin hükümeti bu kararı dikkate almayacaklarını ifade etmişlerdir. Buna göre ilgili ülkelerin, sözde soykırımını tanıyarak Ermenileri tatmin ederken, Türkiye'nin tepkisini en az çekecek şekilde hareket etmeye çalıştıkları görülmektedir. Gerçekten, 2001 yılı içinde Fransa aleyhinde beliren ve sonra tavsayan hava hariç, Türkiye'nin bu kararlara kınama bildirimleri yayınlamak dışında bir tepkisi olmamıştır. Bu durum İsviçre'yi Fransa'ninkine benzer bir karar almaya Kanada'yı da aynı şekilde davranmaya götürmüştür. Diğer bir deyimle Fransa kararı İsviçre'yi, bu iki ülke kararı da Kanada kararını tetiklemiştir. Şimdi sorun, Türkiye'nin fazla tepkisini

³⁵ *The Globe and Mail*, 27 Nisan 2004

³⁶ Bkz. *Ermeni Araştırmaları*, No. 1, ss.10-20

³⁷ Bkz. *Ermeni Araştırmaları*, No. 11, ss. 20-25

çekmeyen bu formülün bundan sonra hangi ülkelerin karar almasını kolaylaştıracağıdır.

Bu vesileyle son aylarda Uruguay ve Arjantin parlamentolarından da Ermeni soykırım iddialarını tanıyan kararlar çıktığını belirtelim.³⁸ Ancak, Uruguay bu konudaki ilk kararını 1965, Arjantin ise 1992 yılında aldığından 2004 kararları tekrardan öteye bir anlam taşımamaktadır.

ABD’de Soykırım İddialarına İlişkin Gelişmeler

Başkan Bush’un 24 Nisan Mesajı

Bilindiği gibi Amerikan Başkanları bir süreden beri her yıl sözde Ermeni soykırımının başladığı tarih olduğu iddia edilen 24 Nisan’da bir mesaj yayınlamaktadırlar. Başkan Bush daha aday iken, Taşnakların bir kuruluşu olan Amerika Ermeni Ulusal Komitesi’nin sözde soykırımını hakkındaki tutumunu açıklamasını isteyen mektubuna cevaben, özetle, Ermenilerin geçen asırda soykırımsal (genocidal) bir kampanyaya maruz kaldıklarını belirtmişti. Diğer aday olan Al Gore’un Ermenilerin mektubuna cevap vermemesi, muhtemelen milliyetçi Ermenilerin oylarının George W. Bush’a gitmesine neden olmuştu.

Bu olay Ermenilerde Başkan Bush’un 24 Nisan mesajlarında 1915 olayları için soykırım sözcüğünü kullanacağı ümidini doğurmuştu. Ancak Başkan Bush, her yıl Ermenilerin ve onları destekleyen senatörlerin ve Temsilciler Meclisi üyelerinin yazılı taleplerine rağmen, 2001,³⁹ 2002⁴⁰ ve 2003⁴¹ yıllarında bu olaylar için gayet ağır nitelendirmelerde bulunmakla beraber soykırım sözcüğünü kullanmamıştı.

2004 yılı mesajı için 169 Temsilciler Meclis üyesi ve 23 senatör Başkandan soykırım sözcüğünü kullanmasını istemişlerdir. Başkan ise mesajında⁴² bu sözcüğe yer vermemiş ancak, 1915 Sevk ve İskânı için, “20. asrın en dehşet verici olaylarından biri”, “bir buçuk milyon kadar Ermeninin ortadan kaldırılması” gibi, esas itibarıyla soykırım anlamına gelecek deyimler kullanmıştır.

38 *Armenian National Institute*’un web sitesi (www.armenian-genocide.org)

39 Bkz. *Ermeni Araştırmaları*, No. 1, ss. 39,40

40 Bkz. *Ermeni Araştırmaları* No. 5, ss. 20,21

41 Bkz. *Ermeni Araştırmaları*, No. 9, ss. 25-26

42 www.whitehouse.gov.(Basın Açıklaması) 24 Nisan 2004

Başkanın mesajında, ayrıca, I. Dünya Savaşı'ndan günümüze Ermenistan ile ABD arasındaki ilişkilerden ile bahsedilmiş, ABD'nin Karabağ sorununun çözümü için kararlılığı dile getirilmiş, Türk-Ermeni Barışma Komisyonu dahil, Türkiye ve Ermenistan arasında barış ve barışma için çalışan kişilerden övgü ile söz edilmiş ve Türkiye ve Ermenistan'a ekonomik, siyasi ve kültürel bağlarını yeniden kurmaları çağrısı yapılmıştır.

ABD'deki başlıca Ermeni kuruluşları Başkanın mesajına olumsuz tepkiler göstermişlerdir. Taşnak kuruluşu Amerika Ermeni Ulusal Komitesi, Başkanın müphem ve yumuşak ifadeler (!) kullanarak, Türkiye'nin 1915-1923 döneminde Ermeni halkına uyguladığı soykırımı hafiflettiğini belirtmiş, Başkanın Türk-Ermeni Barışma Komisyonunun övmesi ve seçim kampanyası sırasında verdiği sözün aksine Ermeni soykırımını tanımamasını eleştirmiştir.⁴³ ABD'deki diğer önemli Ermeni kuruluşu olan ve genelde iktidardaki hükümet ile iyi geçinen Amerika Ermeni Asamblesi ise Başkanın olayları açıkça tanımlayan bir dil kullanmakla beraber soykırım sözcüğünü kullanmamış olmasının hayal kırıklığı yarattığını belirtmekle yetinmiştir.⁴⁴

ABD Başkanlık Seçimleri ve Ermeniler

ABD Demokrat Partisi başkan adayı Senatör John Kerry öteden beri Ermeni yanlısı görüşleriyle bilinmekteydi. Başkan adayı olduktan sonra da bu görüşlerini yeri geldiğinde ifade etmişti. Kerry 22 Nisan 2004 tarihinde yaptığı yazılı açıklamada, özetle şu hususları dile getirmiştir: 24 Nisan tarihinin Ermeni soykırımının 89. yıldönümü olduğu, 1915-1923 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu idarecilerinin 1,5 milyon Ermeni erkek, kadın ve çocuğu, sistematik bir etnik yok etme politikasının sonucu olarak öldürdükleri veya sürgüne gönderdikleri, bu facianın uluslararası tanınması için yürüttükleri mücadele nedeniyle Amerikalı Ermenilere teşekkür ettiği, Amerikalı Ermenilerin bu gibi dehşetlerin tekrarlanmaması için ortak sorumluluk bulunduğunu hatırlattıkları v.s. Senatör Kerry aynı beyanında şimdiye kadar Ermeni Soykırımı'nın tanınması ve çeşitli alanlarda Ermenistan'a yardım edilmesi için neler yapmış olduğunu da açıklamış ve tüm hükümetlerden Ermeni soykırımını resmen tanımalarını istemiştir.

Senatör Kerry ayrıca Ermeni asıllı George Kivork'u Amerikanın Arap, İrlandalı, İtalyan, Macar, Polonyalı, Portekiz gibi etnik

43 ANCA, Basın Açıklaması, 24 Nisan 2004

44 AAA, Basın Açıklaması, 26 Nisan 2004

toplulukların sorunları için seçim kampanyası örgütüne koordinatör olarak atamıştır.

Senatör Kerry'nin bu tutumunun milliyetçi Ermenileri etkilediğinde şüphe yoktur. Bir Ermeni gazeteci bu konudaki bir yazısına şu başlığı koymuştur. "Kerry Soykırım Diyor, Bush Demiyor. Ermeniler İçin Belli Bir Tercih."⁴⁵

Bu arada Amerika Ermeni Milli Komitesi yayınladığı bir bildiri⁴⁶ ile Başkan Bush ve Hükümetinden olan şikayetlerini şu şekilde dile getirmiştir: Başkan Bush'un, seçim kampanyasında verdiği sözün aksine, Ermeni soykırımını tanımaması, Kongre'nin Ermeni soykırımı hakkındaki kararına mani olunması, askeri yardım konusunda Ermenistan ve Azerbaycan arasında eşitliğin korunmaması, Azerbaycan'a yardım yapılmasını engelleyen kanun hükmünün (907 bölüm) ertelenmesi, Ermenistan'a yardımın azaltılmasının önerilmesi.

Bunlara Ermenilerin Amerikan Dışişleri Bakanlığından olan şikayetlerini de eklemek gerekmektedir. Amerika Ermeni Ulusal Komitesi ABD Dışişleri Bakanlığı web sitesinde Ermenistan bölümünde sözde Ermeni soykırımına hiç değinilmediğini, bunun doğru bilgi almak için bu siteye başvuranları verilen kötü bir hizmet olduğunu belirterek bu konuda bir mektup kampanyası başlatmıştır.⁴⁷ Amerikan Dışişleri Bakanlığının Türkiye'deki insan hakları hakkındaki 2003 yılı raporunda "Osmanlı İmparatorluğu döneminde sözde Ermeni soykırımı" ifadeleri Komite tarafından "soykırımını inkarda Amerikan Dışişlerinin Türkiye ile işbirliği şeklinde nitelendirilmiş,⁴⁸ bu konuda Dışişleri Bakanlığına yapılan başvuruya alınan cevap yeterli bulunmayınca bu kez Komitenin Başkanı Ken Hachikian Dışişleri Bakanı Colin Powell'e bir mektup göndererek Bakanlığın web sitesinde Ermeni soykırımından bahsedilmemesi uygulamasına son verilmesini istemiştir.⁴⁹ Bu Komitenin rakip kuruluşu olan ve bazen ılımlı yaklaşımları görülen Amerika Ermeni Asamblesi Başkanı olan Anthony Barsamian da bu konuda Colin Powell'e bir mektup göndermiştir.⁵⁰

45 Harut Sassounian, *California Courier Online*, 29 Nisan 2004

46 ANCA, Basın Açıklaması, 15 Nisan 2004

47 Asbarez, 3 Mart 2004

48 ANCA, Basın Açıklaması, 4 Mart 2004

49 Asbarez, 7 Haziran 2004

50 AAA, Basın Açıklaması, 5 Nisan 2004

Gerçekte Bush hükümetinin gerek Amerikalı Ermenilerle gerek Ermenistan'la olan ilişkileri kötü değildir. Türkiye ile yürütülen iyi ilişkilere gölge düşürmemek amacıyla sözde soykırımın resmi bir tanınmasından kaçınılmakla beraber, bizzat Başkan Bush Ermenilerin ortadan kaldırıldığını söylemekle dolaylı bir şekilde bir tür soykırımdan bahsetmiştir. Diğer yandan Amerikan Hükümeti Ermenistan ile ilişkilerini yürütürken Azerbaycan'ı da hesaba katmak durumundadır. Nihayet Ermenistan, halen, ABD'den en fazla yardım alan üçüncü devlet konumundadır.

Milliyetçi duyguları ağır basın Ermenilerin önümüzdeki seçimlerde Senatör John Kerry'e oy vermeleri yüksek bir olasılıktır. Ancak Amerikan Ermenileri sadece milliyetçilerden ibaret değildir. Üç, dört kuşak önce Amerika'ya göç etmiş, zamanla tamamen Amerikan değerlerini benimsemiş yüz binlerce Ermeni asıllı vardır. Bu kişiler oylarını, neredeyse bir asır önce vuku bulmuş veya bulmamış olaylar hakkında başkan adaylarının ne düşündüklerine göre değil, Amerika'nın, başta ekonomik sorunlar olmak üzere, pek çok sorunu için adayların önerdikleri çözüm yollarını dikkate alarak kullanmaları normaldir.

Amerikan Eyaletleri ve Soykırım İddiaları

İncelediğimiz dönem içinde sözde Ermeni soykırımını tanıyan Amerikan Eyaletleri (federe devletleri) sayısı 30'dan 36'ya yükselmiştir. Bu tanımayı yeni yapan devletler şunlardır: Montana, Idaho, Tennessee, Nebraska, Louisiana ve Vermont. Söz konusu tanıma genellikle o eyalet valisinin veya meclisinin bir kararı ile olmakta ve 24 Nisan Ermeni soykırımını anma günü olarak ilân edilmektedir. Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları bazı eyaletler ise bu kararlar her yıl almaktadır. Bunların başında California gelmektedir. Bu Eyaletin yeni valisi tanınmış aktör Arnold Schwarzenegger bu yıl yayınladığı ve 24 Nisan 2004 tarihini "Ermeni Soykırımını Anma Günü" olarak ilân ettiği bildirgesinde İstanbul'dan Kontantinopolis diye bahsetmiştir. Bazı Türk gazete ve televizyonları "terminatör" olarak adlandırdıkları Schwarzenegger' eleştirmişlerdir.⁵¹ Bu arada yeni valinin California'da 700.000 Ermeni bulunduğu ve Ermenistan'ın dışında en fazla Ermeninin California'da yaşadığı sözleri dikkat çekmiştir. Oysa 2002'de yapılan nüfus sayımına göre Rusya Federasyonunda 1,2 milyon Ermeni yaşamaktadır.

51 Türkiye, 26 Nisan 2004, Milliyet 5 Mayıs 2004

Amerikan Kongresinde Soykırım Hakkında Karar Tasarısı

Halen gerek Amerikan Temsilciler Meclisinde gerek Senatoda "Ermeni soykırımından" bahseden birer karar tasarısı bulunmaktadır. Bu tasarılar hakkında geçmiş sayılarımızda bilgi verilmişti.⁵² Kısaca hatırlatmak gerekirse, Birleşmiş Milletlerin 1948 tarihli Soykırım Sözleşmesi'nin ABD tarafından imzalanışının yıldönümünün kutlanması ve bu sözleşmenin desteklenmesi amacıyla hazırlanan bir tasarıya Ermeni Lobisi "Ermeni soykırımı" sözcüklerini eklettirmiştir. Böylelikle tasarı kabul edildiği takdirde, dolaylı bir şekilde Ermeni soykırım iddialarının da ABD tarafından kabul edilmiş olacaktır.

Söz konusu tasarı Senatoda H.Res.193 sayısını taşımakta olup ortak sunucularının sayısı 38'dir. Bilindiği üzere 100 senatör vardır. Temsilciler Meclisinde H. Res. 193 sayı ile anılmakta olan tasarıya 110 temsilci ortak sunucu olmuştur. Temsilcilerin toplam sayısı ise 435'dir. Bu duruma göre tasarının kabulü için yeterli oy bulunmamaktadır. Temsilciler Meclisi Başkanı Dennis Hastert de, Ermenilerin taleplerine rağmen, tasarıyı gündeme almak için sahip olduğu münhasır yetkiyi kullanmamıştır.

Fransa ve Soykırım İddiaları

Cumhurbaşkanı Chirac'ın tutumu

Fransız Cumhurbaşkanı Jacques Chirac, Avrupa Birliği'nin genişlemesi konusunda 29 Nisan 2004 tarihinde düzenlediği bir basın toplantısında, Ermeni soykırımını tanımamasının Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne girişi için bir önkoşul olarak görüp görmediği şeklindeki bir soruya bunun Türkiye ve Ermenistan arasındaki ilişkileri ilgilendiren bir sorun olduğunu bildirerek cevap vermiş, ayrıca bu alanda olumlu gelişmeler olduğunu görmekten memnun olduğunu belirterek ikili ilişkilerde tüm bir geleceğin sadece geçmişe bağlı olarak değerlendirilemeyeceğini söylemiştir.⁵³

Fransa'daki Ermeni Örgütleri Koordinasyon Konseyi bu konuda bir bildiri yayınlayarak Cumhurbaşkanının sözlerini hayretle karşılandığını, Fransa'nın Başkan Chirac'ın döneminde Ermeni soykırımını tanıyan bir kanun kabul ettiğini, bu sorun sadece

⁵² Bkz. *Ermeni Araştırmaları*, No. 6, ss. 22,23, No.9 ss. 22-24, No. 10, ss. 24-25

⁵³ *Le Monde*, 30 Nisan 2004

Türkiye ve Ermenistan'ı ilgilendiriyorsa neden Başkanın bu kanunu tasdik ettiğini sormuş ve Başkanı Türkiye'de Ermenilerin yok edilmesinden ellerini yıkamakla suçlamıştır.

Bu olay Avrupa Parlamentosu seçimlerinin yaklaştığı bir dönemde, Fransa'da Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne aday olmasına, özellikle sağcı partilerce karşı çıktığı bir zamana rastlamıştır. Fransa da önemli bir kesimin Türkiye'nin AB üyeliğine neden istenmediği ayrı bir inceleme konusudur. Ancak kısaca, Avrupa'da en fazla Müslüman'ı barındıran ülke olan Fransa'da, bu kişilerin büyük çoğunluğunun değil asimile olmak Fransa'ya adapte bile olamamaları karşısında, bir tür Müslüman karşıtlığı gelişmiş olması söylenebilir. Sağcı partiler bu tutumun bir yansıması olarak Türkiye'nin AB üyeliğine muhalefet etmişler ve bu tutumları kamu oyunda tasvip de görmüştür. Bu durum, her türlü ayrımcılığa karşı olduklarını iler sürdükleri için Türkiye'nin AB üyeliğine destek veren Sosyalistleri seçim döneminde güç durumda bırakmıştır. Sosyalistler sözde Ermeni soykırımını bahane ederek Türkiye'nin AB üyeliğine karşı çıkararak durumlarını düzeltmeye çalışmışlardır.

Fransa'da Sosyalist-Taşnak İşbirliği

Fransız Sosyalist Partisi Birinci Sekreteri François Hollande ile Taşnak Partisi (Fransa) Başkanı Mourad Papazian 3 Haziran 2004 tarihinde bir ortak bildiri yayınlayarak⁵⁴ Türkiye ile katılım görüşmelerinin başlamasının Kopenhag Kriterleri'ne ve Avrupa Parlamentosunun 18 Haziran 1987 tarihli kararına saygı gösterilmesine bağlı olduğunu ifade etmişlerdir.

Ortak bildiride Türkiye tarafından girilen reformların yetersiz olduğu, Türkiye'de subayların ülkenin idaresinde önemli bir yer işgal etmesinin Avrupa'nın demokratik ilkeleriyle bağdaşmadığı, başta Kürtler olmak üzere azınlıkların haklarının tanınmadığı gibi hususlar ileri sürülerek Türkiye'nin Kopenhag Kriterleri'ne uymadığı ifade edilmiştir. Ayrıca, Avrupa Parlamentosunun anılan 1987 tarihli kararının Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne kabulünü Ermeni soykırımının Türkiye tarafından tanınmasına bağlamış olduğu da belirtilmiştir.

Taraflar Türkiye'den "Osmanlı hükümetinin sorumlu olduğu" Ermeni soykırımını tanınmasını istemişlerdir. Sosyalist Parti Ermeni

54 Ortak Bildirinin tam metni için bkz. *Comité de Defense de la Cause Arménienne*, 3 Haziran 2004

soykırımını inkar edenlerin cezalandırılmasını öngören bir kanun teklifi yapacağını bildirmiştir. Taraflar ayrıca 18 Haziran 2004 tarihinde yapılacak olan Avrupa Parlamentosu seçimlerinde Sosyalist adaylara oy verilmesini istemişlerdir.

Fransa'daki bu Sosyalist-Taşnak işbirliğinin ne gibi sonuçları olacağına gelince, Sosyalist Partisi iktidarda olmadığından Türkiye ile katılım müzakerelerini önleyecek bir konumda değildir. Ancak sağcı partilere katılarak bu konuda hükümet üzerinde baskı oluşturabilir. Avrupa Parlamentosu içinde, diğer Sosyalist partilerle işbirliği halinde "Ermeni soykırımı" koşulunun uygulanmasına çalışabilir. Ancak müzakerelere başlama kararı Komisyonun olumlu görüşü üzerine Konsey tarafından vereceğinden bu safhada fazla etkili olamayacaktır.

Bunlara karşın Fransız Hükümetinin halen yaşadığı başarısızlıklar devam ederse Sosyalistlerin yaklaşık üç yıl sonra yapılacak olan seçimleri kazanacaklarına muhakkak nazarıyla bakılmaktadır. Bu gerçekleştiği takdirde iktidara gelecek Sosyalist hükümetin sözde Ermeni soykırımını tanımasını Türkiye'den istemesi olasıdır.

Ermeni soykırımını inkar edenleri cezalandırmak için bir kanun çıkarmaya gelince Yahudi soykırımını inkar edenler için Fransa'da, bu öneriyi getiren Gayssot'un adını taşıyan bir kanun mevcuttur. Ermeniler bundan esinlenerek kendileri için de bir kanun kabul edilmesini öteden beri istemektedirler. Sosyalist Partisi bu konuda bir kanun teklif ederse esasen Türkiye aleyhinde tutum almış olan Sağcı partilerden destek görmesi mümkündür. Böyle bir kanun çıkarılması, başka ülkeler için emsal teşkil etmesi yayında, Türkiye'nin bilimsel çalışmalarının tanıtılmasına da zarar verebilir.

Avrupa Birliği ve Soykırım İddiaları

İncelediğimiz dönem içinde Avrupa Birliği Parlamentosu biri Türkiye'nin 2003 yılı için ilerleme raporuna diğeri de Avrupa Birliğinin Güney Kafkaslar politikasına ilişkin iki karar kabul etmiştir. Aynı dönemde Avrupa Adalet Divanı Türkiye'ye adaylık statüsü verilmesinin aleyhine Fransa'daki bir Ermeni Derneği tarafından açılan bir davayı reddetmiştir.

Avrupa Parlamentosu Kararları

Avrupa Parlamentosunun Türkiye ile ilgili 2003 yılı ilerleme Raporu hakkında kabul ettiği kararda "soykırım"a doğrudan atf

yoktur. Parlamentodaki Ermeni taraftarlarının ısrarı üzerine, aşağıda ayrıca değineceğimiz 17 Haziran 1987 tarihli karara atıfta bulunulmakla yetinmiştir.

Buna karşın kararda Türkiye'den Ermenistan ile olan sınırını açması ve Ermenistan ile iyi ilişkileri teşvik etmesi ve "tarihi barışma" ya engel olabilecek hareketlerden kaçınması istenmektedir. Ayrıca, Türk ve Ermeni bilim adamlarının, sosyal ve hükümet dışı kuruluşların, "geçmişin trajik deneyimlerinin üstesinden gelinmesi için" diyalog kurmalarından memnun olunacağı belirtilmektedir.

Avrupa Birliği'nin Güney Kafkaslar politikasına ilişkin kararda da benzer hükümler bulunmaktadır. Burada da 1987 tarihli karara atıf yapılmakta, Ermenistan'a uygulanan ticari kısıtlamaların kaldırılması, kara sınırının aşamalı olarak açılması, iyi komşuluk ilişkileri kurulması ve bilim adamları, sosyal ve hükümet dışı kuruluşların diyaloga girmeleri istenmektedir.

Görüldüğü gibi, yumuşak sayılacak ifadelerle de olsa, Avrupa Parlamentosunun sözkonusu iki kararında yer alan hususlar, esas itibarıyla, Ermeni taleplerini yansıtmaktadır. Bu sonucun alınmasında Osmanlı İmparatorluğunun miracısı olarak görülen Müslüman Türkiye'ye karşı beslenen olumsuz duygular kadarı Diaspora Ermenilerinin, kendine açındırma yoluyla, Parlamento üyelerine yaptıkları devamlı girişimlerin rol oynadığı görülmektedir.

Avrupa Adalet Divanı'nın Bir Ermeni Derneği'nin Açtığı Dava İçin Kararı

Marsilya'da Avrupa-Ermenistan adını taşıyan bir dernek ve idarecileri 9 Ekim 2003 tarihinde Avrupa Adalet Divanına başvurarak, Avrupa Parlamentosunun 17 Haziran 1987 tarihli kararıyla Ermeni soykırımını tanıdığını, o nedenle 1999 yılı Helsinki Zirve toplantısında Türkiye'ye verilmiş olan adaylık statüsünün iptal edilmesini ayrıca Avrupa Birliği makamlarının kendilerine tazminat olarak 1 Euro ödemesini ve dava masraflarını da karşılamasını talep etmişlerdir.

Adalet Divanı bu konuda 17 Aralık 2003 tarihinde verdiği kararda hukuki dayanağı olmadığı için davayı reddetmiş ve davacıları mahkeme masraflarını ödemeye mahkum etmiştir. Divanın davayı reddetmesinin başlıca nedeni Avrupa Parlamentosunun 17 Haziran 1987 tarihli kararının niteliğidir. Divan bu kararı "tamamen siyasi karakterde beyanlar içeren bir belge" olduğunu ve

bu beyanların her an Avrupa Parlamentosu tarafından değiştirilebileceğini belirtmiştir Divan bu nedenle sözkonusu kararın ne Avrupa Parlamentosu ve de Avrupa Birliği'nin diğer kuruluşları için uyulması mecburi hukuki sonuçlar meydana getirmeyeceğini de ifade etmiştir.

Adalet Divanı kararının önemi, Ermeni soykırım iddialarının hukuki yollara Türkiye'nin adaylık statüsünün bozulamayacağını göstermesidir.

Ermenilerin Avrupa Parlamentosu'nun 17 Haziran 1987 tarihli kararından gitgide daha fazla yararlanmaya çalıştıkları görülmektedir. Kararın Ermeni soykırımını tanıyan ve Türkiye bu sözde soykırımı tanımadığı sürece Birliğe tam üye olamayacağını belirten kısımları şüphesiz Ermenilerin lehinedir. Ancak aynı kararda günümüz Türkiyesinin Osmanlı İmparatorluğu döneminde Ermenilerce yaşanan trajediden sorumlu tutulamayacağını da belirtmiş ve bu tarihi olayın bir soykırım hareketi olarak kabul edilmesinin Türkiye'den ne siyasi ne hukuki veya maddi taleplerde bulunulmasına mesnet olmayacağı vurgulamıştır. Diğer bir deyimle Parlamento Türkiye'nin soykırımını tanımasının tazminat ödemek veya toprak vermek gibi, Ermenilerin esas amaçlarına hizmet etmeyeceğini de belirtmiştir.

Soykırım İddialarına İlişkin Diğer Gelişmeler

Krakow Şehrine Bir Ermeni Soykırım Anıtı Dikilmesi

17 Nisan 2004 tarihinde Polonya'nın Krakow şehrinde bir Katolik kilisesinin bahçesine üzerinde 1915 yılında Türkiye'de Ermenilere soykırım yapıldığına dair ifadeler bulunan bir anıt dikilmiştir.

Türkiye Dışişleri Bakanlığı bu konuda 21 Nisan'da yaptığı açıklamada bu anıtın dikilmesinin esefle karşılandığını, Polonya Hükümetinin anıttaki ifadelere karşı çıktığı öğrenilmiş olmakla beraber, tarihinin en zor dönemlerinde daima yanında yer alınan Polonya'nın toprakları üzerinde böyle bir anıtın bulunmasının üzüntü yarattığı, dinler arası diyalogun ancak inananların önyargılarından ve nefret duygularından arındırılabilirdiği ölçüde gerçekleşebileceği, içinde bulunan hassas dönemin herkesi ve özellikle din adamlarını daha sorumlu ve dikkatli davranmaya zorladığı belirtilmiştir.

Görüldüğü gibi Dışişleri açıklamasının muhatabı Polonya Hükümetinden ziyade Katolik Kilisesidir. Anlaşılan Polonya

hükümetinin olumsuz mütalaasına rağmen Katolik kilisesi, kilise arazileri üzerinde sahip olduğu ayrıcalıkları öne sürerek, bu anıtın dikilmesine müsaade etmiştir. Vatikan 2001 yılında sözde Ermeni soykırımını tanıdığından⁵⁵ Polonya Katolik Kilisesi'nin bu tutumu Vatikan politikasına uygundur.

Sözkonusu anıtın neden başka bir ülkede değil de Polonya'da ve neden Krakow şehrinde dikildiğine gelince bunu Papa'nın Polonyalı olması ve uzun yıllar Krakow şehrinin başpiskoposluğunu yapmış bulunmasıyla açıklamak mümkündür.

Bu konuda son olarak değinilebilecek bir husus da Polonya'daki Ermenistan Büyükelçisi Aşot Hovakimyan'ın Türkiye'nin Ermeni soykırımını tanıyacağı zamanların geleceğine ve o zaman İstanbul'da da bir Ermeni soykırımı anıtı dikileceğine dair sözleridir.⁵⁶

Erivan'daki "Soykırım" Anıtını Ziyaret Edenler

Erivan'da 1967 yılında yapımı bitirilmiş Ermenice Tsitsernakaberd denilen ve sözde soykırımı uğramış kişilere adanmış olan büyük bir anıt vardır. Bu anıtın inşası ve açılışı soykırım iddialarının ortaya atılmasında ve pekişmesinde önemli bir rol oynamış ve anıt halen bir tür kutsal simge haline getirilmiştir. Ermeniler ülkelerini ziyarete gelenleri ve bunlar arasında özellikle resmi kişileri bu anıtı ziyaret ettirmeyi adet haline getirmişlerdir. Ziyaretçilerin çoğu da, aslında bir propaganda aracı olduğunu fark etmeden, anıtı ziyaret etmek mecburiyetinde kalmışlardır.

12 Mart 2004 tarihinde Ermenistan'a resmi bir ziyarette bulunan Gürcistan Devlet Başkanı Mihail Saakaşvili de, Ermenilerin hazırladığı program uyarınca, anıtı gitmiştir. Saakaşvili daha sonra bu konuda bir açıklama yaparak, "1915 yılında Ermenilerin uğradığı zulmü kınadığı yolundaki haberlerin doğru olmadığını, protokol gereği bu anıtı ziyaret ettiğini ve burada Ermenilerin mutluluğunu da açılarını da paylaştığını" ifade etmiştir. Daha sonra da Türkiye'ye müteşekkir olduklarını, Türk halkının en zor dönemlerinde kendilerine yardımcı olmasını unutmayacaklarını söylemiştir.⁵⁷

55 Bkz. *Ermeni Araştırmaları*, No. 3, ss. 13-15

56 *Asbarez*, 7 Nisan 2004

57 *Anadolu Ajansı*, 21 Mart 2004

Bu vesileyle Gürcistan'da Cevaheti bölgesindeki Ahaltsihe şehrinde bir tepeye Ermeni "soykırımını" anmak için dikilmiş olan ve Ermenice haçkar denilen taştan bir hacın, gerekli izin alınmadan yapıldığı için Gürcü makamlarınca söküldüğüne de belirtelim.⁵⁸

Federal Almanya Dışişleri Bakanı Joschka Fischer de Mart ayında Ermenistan'a yaptığı resmi ziyaret sırasında soykırımı anıtına giderek bir çelenk koymuştur.⁵⁹ Alman bakanın bu hareketine karşı Türkiye'den tepki gösterildiği-ne dair bilgi alınmamıştır.

Ermenistan'daki İngiliz Büyükelçisinin Beyanları

İngiltere'nin Ermenistan'daki Büyükelçisi Bayan Thorda Abbot-Watt'ın göreve başlamasının birinci yılı münasebetiyle düzenlediği bir basın toplantısında 1915 yılı olaylarının soykırım olarak nitelendirilmesinin fazla bir yararı olmayacağına dair sözleri, önce Diaspora'da daha sonra da Ermenistan'da tepkilere neden olmuştur. Başkan Koçeryan üniversitede öğrencilerle yaptığı bir toplantıda bu konuda, Büyükelçinin sözleri tasvip etmemekle beraber İngiltere 1915 Ermeni soykırımını tanımadığına göre Büyükelçisinin de başka türlü bir beyanda bulunmasını düşünmenin saflık olacağını söyleyerek⁶⁰ olayı büyütmemeye gayret etmiş ancak özellikle Diasporada bu olayın bir kampanyaya dönüştürüldüğü gözlemlenmiştir. Taşnak Partisi İngiliz Büyükelçisinin sözlerini kınadığını açıklarken, Avrupa Ermeni Asamblesi ve bağlı kuruluşları bu konuda bir bildiri yayınlamışlar, Almanya'da Ermeni çıkarlarının korunmasıyla tanınan Bayan Tesa Hoffman'da İngiliz Büyükelçisinin yeteneklerini sorgulayan bir beyanat vermiştir. Erivan Üniversitesi Büyükelçinin persona non grata (istenmeyen kişi) ilan edilmesini istemiş.⁶¹ İngiliz Hava Kuvvetlerinin eski bir mensubu olan Harutyun Şilkaryan II. Dünya Savaşına katılması nedeniyle aldığı madalyaları iade etmiştir.⁶² Ermenistan Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Hamlet Gasparyan'ın bu konudaki resmi görüşlerinin bir nota ile İngiliz Hükümetine bildirildiğini söylemesi⁶³ İngiltere'ye protesto notası verildiği şeklinde yorumlanmış⁶⁴ ancak

58 *Arminfo*, 23 Nisan 2004

59 *Hürriyet*, 24 Nisan 2004

60 *Arminfo*, 10 Mart 2004

61 *Yerkir*, 26 Mart 2004

62 *Yerkir*, 23 Mart 2004

63 *A1plus*, 20 Mart 2005

64 *Asbarez*, 18 Mart 2004

İngiliz makamları bu konuda sessiz kalmayı tercih etmişlerdir. Büyükelçi Abbot-Watt 24 Nisan'da Soykırımı anıtını ziyaret etmesinden sonra tepkiler durulmuştur.⁶⁵

National Geographic Dergisi

National Geographic Dergisi Mart 2004 sayısında The Rebirth of Armenia (Ermenistan'ın yeniden doğuşu) başlığını taşıyan bir makale yayınlamıştır. Makalede Ermenistan hakkında bazı bilgilerin yanında 1915 olayları sırasında Osmanlı İmparatorluğundaki 2 milyon Ermeniden 600 bin ilâ 1,5 milyonun öldürüldüğü, bunun 20. asrın ilk soykırım olduğu, yetmişli yıllarda düzinelerle Türk diplomatının Ermeni teröristlerce öldürüldüğünün ileri sürüldüğü gibi bilinen Ermeni propagandası yer almıştır.

Yazıda Ağrı Dağı'na özellikle yer verilmiş ve medeniyetin başından beri Ermenilerin bu dağ seyrettikleri, Ağrı dağının artık düşman Türkiye'ye ait olduğu gibi ifadelerden sonra Dışişleri Bakanı Oskanyan'ın bu konuda "Her sabah Ararat'a bakıyoruz. Sadece 25 mil uzakta ve ona adeta dokunabileceğimizi hissediyoruz. Fakat oraya gidemiyoruz. Ararat bizim gururumuz ve hüsranimız. Bizim tarihimiz. Bize yön veren gerçekleşmemiş rüyamız" dediği bildirilmiştir. Böylelikle Ağrı Dağı ile Ermenistan özleştirildiğine ve bu dağın esasında Ermenistan'a ait olduğu gibi bir kanı yaratılmaya çalışıldığı görülmüştür.

Yukarıda kısaca ana hatlarına değindiğimiz bu makale sanki Ermenistan tarafından National Geographic'e verilmiş bir reklamı anımsatmıştır. Makalede o derecede Ermeni yanlısı görüşlerine yer vermiştir ki Ermenistan'ın Vaşington'daki Büyükelçisi Kirakosyan Dergiye teşekkürlerini bildirmiştir.⁶⁶

Bu derginin idaresi sökonusu makalenin içerdiği yanlışlar hakkında Vaşington'daki Türkiye Büyükelçiliği ve National Geographic'in Türkiye'deki yayıncısı tarafından uyarılmıştı. Gerekli değişiklikler yapılmayınca makale Derginin Türkçe sayısına yayınlanmamıştır.⁶⁷ Ancak Derginin İngilizce nüshası sayesinde bu makale milyonlarca okuyucuya ulaşmıştır.

⁶⁵ *A1plus*, 24 Nisan 2004

⁶⁶ *Embassy of the Republic of Armenia*, Basın Açıklaması, 16 Mart 2004

⁶⁷ *Milliyet*, 4 Mart 2004

New York Times Gazetesi

6 Mart 2004 tarihinde New York Times gazetesinde Belinda Cooper imzasıyla yayınlanan "Turks Breach Wall of Silence on Armenians." (Türkler Ermeniler Konusundaki Sessizlik Duvarını Yıkıyor) başlıklı bir yazıda Taner Akçam ve Halil Berktaş'ın Ermeni görüşlerini benimseyen çalışmalarından övgü ile bahsedilmesi, genelde Ermeni iddiaları karşısında tarafsız kalan bu tanınmış ve saygın gazetede bir tutum değişikliğine gidilmekte olduğunun işaretini vermişti.

Kısa süre sonra New York Times yazarlarına bir not göndererek, bundan böyle "Ermeni soykırımı" deyiminin serbestçe kullanılabileceğini ve bu deyim, mesela "Ermenilerin ileri sürdüğü gibi" sözcüklerle nitelendirilmeyeceğini, gerektiğinde Türklerin bu olayı inkâr etmesinden de bahsedilebileceğini ancak bunlara eşit değer verilemeyeceğini bildirmiştir.

New York Times neden tutumunu değiştirmiştir? Bu konuda bir açıklama yoktur. Ancak Ermenilerin 1915 yılında sevk ve iskânı konusunda yeni bir bilimsel bulgu olmadığına göre bu olayların daha önce soykırım olmadığına inanan New York Times gazetesi editörlerinin aniden tutum değiştirmelerinin bilimsel bir nedene dayanmadığı açıktır.

New York Times'de "Ermeni Soykırımı" deyiminin artık serbestçe kullanılabileceğine dair bu bilgiler, Amerika'da Purdue Üniversitesi Siyasi Bilimler Bölümü içinde yer alan "Soykırım Bilim Adamları Uluslararası Birliği" tarafından yayınlanmış⁶⁸ ve bu konuda Birlik Başkanı Robert Melson⁶⁹ ile Samantha Power⁷⁰ ve Peter Balakian'a⁷¹ baş vurulabileceği de bildirilmiştir. Söz konusu üç kişi de Ermeni taraftarı yayın ve faaliyetleriyle tanınmaktadır.

III. Türkiye'deki Gelişmeler

İncelediğimiz dört aylık dönemde Türkiye'de Ermeni sorununun incelenmesi konularında görülen başlıca gelişmeleri şu şekilde

68 *Armenian National Committee of New York*, Basın Açıklaması, 17 Nisan 2004

69 Robert Melson *Revolution and Genocide – On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust* "İhtilâl ve Soykırım- Ermeni soykırımı ve Holokost'un Kökenleri" başlıklı kitabın yazarıdır

70 Samantha Powell *A Problem From Hell – America and the Age of Genocide (Cehennemden Gelen Sorun- Amerika ve Soykırım Çağı)* başlıklı kitabıyla Pulitzer ödülünü kazanmıştır.

71 Peter Balakian'ın Ermenilere ait bir çok kitabı vardır. Sonuncusu (2003) *The Burning Tigris – The Armenian Genocide and America's Response (Yanan Dicle –Ermeni Soykırımı ve Amerikanın Yanıtı)* başlığını taşımaktadır.

sıralayabiliriz: Türkiye’de Ermeni sorunu, Ermenistan ve Ermeniler konusunda çalışma yapan bilim adamları ikinci kez Ermeni Araştırmaları Kongresinde bir araya gelmişlerdir. Türk bilim adamları tarafından hazırlanan ve Ermenilerin sevk ve iskânına yeni bir ışık tutan “Ermeniler: Göç ve Sürgün” başlıklı bir kitap yayınlanmıştır ve Türk ve Ermeni tarihçilerini bir araya getirecek bir toplantı düzenlenmesi kararlaştırılmıştır.

Ermeni Araştırmaları II. Kongresi

Avrasya Stratejik Araştırmaları Merkezi Ermeni Araştırmaları Enstitüsü ile Ankara Ticaret Odası tarafından ortaklaşa düzenlenen ve çok sayıda Türk ve bazı yabancı bilim adamının katıldığı Ermeni Araştırmaları II. Kongresi⁷² 29-30 Mayıs 2004 tarihinde Ankara’da toplanmıştır.

Kongreye iki gün boyunca, 36 oturumda, Ermeni Sorunu, Ermeniler ve Ermenistan konularının her yönünü ele alan 130 kadar tebliğ sunulmuştur. Tebliğ sayısının fazlalığı ve konuların çeşitliliği Türkiye’de Ermeni sorununa karşı duyulan ilginin kanıtını oluşturmuştur. Türk Ermenileri Patriği II: Mesrop’un Kongreye bir mesaj göndermesi ve tanınmış yazar Levon Panos Dabağyan’ın Türkiye Ermenileri konusunda bir tebliğ sunması memnuniyet yaratmıştır.

Konferansa katılan İstanbul milletvekili Şükrü Elekdağ’ın Amerika’da Bir Anadolu Medeniyetleri Müzesi kurulması önerisi ile Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu ve diğer bilim adamlarının, aşağıda ayrıca bahsedeceğimiz “Ermeniler: Sürgün ve Göç” başlığıyla hazırladıkları kitap hakkındaki açıklamaları büyük ilgi ile karşılanmıştır.

Birinci Kongre için olduğu gibi⁷³ bu Kongreye de sunulan tebliğler kitap halinde yayınlanacaktır. Bu vesileyle Kongreyi düzenleyen ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü ile Ankara Ticaret Odası’na bu değerli hizmetleri için teşekkürü bir borç biliriz.

72 Birinci Kongre 20-21 Nisan 2002 tarihlerinde Ankara’da yapılmıştı. Bkz. *Ermeni Araştırmaları*, No. 5, s.7 ve ss. 260-262

73 *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Tebliğleri*, ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2003 (Üç cilt)

"Ermeniler: Sürgün ve Göç" Başlıklı Kitap

Prof Dr. Hikmet Özdemir, Prof. Dr. Kemal Çiçek, Doç. Dr. Ömer Turan, Dr. Ramazan Çalık ve Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu tarafından hazırlanmış olan Ermeniler: Sürgün ve Göç başlıklı kitap Nisan

**Prof Dr. Hikmet
Özdemir, Prof. Dr. Kemal
Çiçek, Doç. Dr. Ömer
Turan, Dr. Ramazan Çalık
ve Prof. Dr. Yusuf
Halaçoğlu tarafından
hazırlanmış olan
Ermeniler: Sürgün ve Göç
başlıklı kitap Nisan ayında
yayınlanmıştır.**

ayında yayınlanmıştır. Osmanlı Devletinde Ermeni Nüfusu, Tehcir ve Ermenilerin Suriye'ye Nakli ve Tehcir sonrasında Ermeniler olmak üzere üç bölümden oluşan kitapta verilen yeni bilgiler arasında Osmanlı İmparatorluğunda 1.5 ilâ 1,7 milyon Ermeni bulunduğu, göç ettirilen kişilerin ise 500.000 kadar olduğunu, bunlardan büyük bir kısmının I. Dünya Savaşından sonra döndüğünü ancak Kurtuluş savaşı içinde

tekrar göç ettiklerini hususu bulunmaktadır. Bu bilgiler, günümüzde yabancı ülkelerde genelde kabul göre tehcir sırasında 1,5 milyon Ermenin öldüğü veya öldürüldüğü savını matematik olarak çürütmektedir.

Kanımızca bu kitabın önemi şimdiye kadar genelde hiç el atılmamış kaynaklara dayanmasıdır. Diğer yandan bu kaynakların büyük çoğunluğu yabancıdır. Ermenilerin arşivlerin temizlendiği gibi bazı kanıtlanmamış iddialarla Osmanlı kaynaklarına güvenilemeyeceğini ileri sürerken şimdi yabancı kaynakların Ermeni iddialarını asılsızlığını ortaya koyması, Ermeni sorununun bilimsel incelenmesinde da önemli bir aşama teşkil etmektedir.

Türk ve Ermeni Tarihçileri Toplantısı

Avusturya Türk Bilim Ofisinden Dr. İnanç Atılğan 9 Mart 2004 tarihinde yaptığı bir açıklamada,⁷⁴ Viyana'da özel bir bilimsel girişim olarak, Viyana Türk-Ermeni Platformu (VAT) kurulduğunu bildirmiştir. Açıklamaya göre bu girişimin amacı Ermeni-Türk sorunu için sadece tarih bilimi malzemesi ve yöntemlerinin kullanılacağı bir diyalog ortamı hazırlamaktır. Platformun kurucuları iki Avusturyalı (Prof. Dr. W. Bihl ve K. Tomenendal) bir Ermeni (Dr. A Ohancanyan) ve bir Türk'tür. (Dr. İnanç Atılğan).

74 Hye Tert, 8 Nisan 2004

**Bu toplantıların önemi
Türk ve Ermeni
tarihçilerini ilk kez,
bilimsel bir ortamda ve
eşit haklara sahip
durumda bir araya
getirecek olmasıdır.**

Bu konu Türk Tarih Kurumu ve Ermenistan Bilimler Akademisinden ikişer bilim adamı tarafından tartışılacak ve moderatörlüğü Avusturyalı Prof. Wolfdieter Bihl üstlenecektir. Toplantılara Türkiye’de Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu ile Kurumun Ermeni Masası Başkanı Prof. Dr. Hikmet Özdemir, Ermenistan’dan ise Erivan Soykırım Müzesi Müdürü prof. Dr. Lavrenti Barseghian ve Ermeni Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsünden Prof. Dr. Ashot Melkonian katılacaklardır.

Taraflar 2004 yılı içinde, VAT aracılığıyla yüz belge teati edecekler sonra, ek olarak, ayrıca belirlenecek bir sayıda belge vereceklerdir. Tartışmaya malzeme teşkil edecek başka belge sunulamayacaktır. 2005 yılı baharında verilen belgelere ilişkin bir toplantı düzenlenecektir. Toplantıda söylenenler kaydedilecek ve sonuçlar bir kitap halinde yayınlanacaktır.

Bu toplantıların önemi Türk ve Ermeni tarihçilerini ilk kez, bilimsel bir ortamda ve eşit haklara sahip durumda bir araya getirecek olmasıdır. Tarafların arasında büyük görüş ayrılıkları bulunduğundan bu toplantıların sonucunda soykırım iddiaları konusunda mutabakata varmaları beklenemez. Ancak yayınlanması planlanan kitap her iki tarafın tezlerini ayrıntılarıyla ortaya koyacağından bu konuyu bilimsel açıdan inceleyecekler için bir referans teşkil edecektir.

SOSYAL DEMOKRAT HINÇAKYAN CEMİYETİ VE NİZAMNAMESİ

Yrd. Doç. Dr. Erdal AYDOĞAN*

Title: *Social Democratic Hinchak Association and its Regulation*

Abstract: *The second half of the 19th century is a turning point for the organized minority struggles on the Ottoman territory. The theoretical basis of these struggles in terms of their nationalist sentiments is closely related to the Great Powers, and the missionaries. The article deals with such a situation in which the Armenians of the Ottoman Empire are analyzed in the context of Social Democratic Hinchak Association.*

Keywords: *Social Democracy, Hinchak, Regulation, Armenians, Great Powers*

Giriş

Osmanlı Devleti'nin egemenliği altında yaşayan azınlıklardan Ermenilerin örgütlü mücadeleleri 1860'lardan itibaren büyük bir ivme kazanmıştır. Gerek Osmanlı ülkesinde, gerekse diğer ülkelerde yaşayan Ermenilerin arasında milliyetçilik fikirlerinin yeşermesinde büyük devletlerin ve misyonerlerin katkısı da büyük olmuştur.

Rusya'da Avrupa'da iyi eğitim almış Ermeni gençlerin, kiliselerin ve zengin Ermenilerin desteğiyle istedikleri yönde yetiştirilmesi büyük bir aydın Ermeni kesiminin oluşturulması sağlanabilmiştir.¹ Böylece Ermeniler arasında milli bilinç yaratılarak Büyük Ermenistan fikrinin ideolojik temellendirilmesi süreci başlatılmış oldu.

Mim Kemal Öke'nin "müstakil bir Ermenistan kurulabilmesine yönelik gelişmelerin birinci safhası" diye tanımladığı bu süreç tamamlanmış sıra bu büyük amacın gerçekleştirilmesine gelmişti. İşte bu gibi gerekçelerle Osmanlı ülkesinde ve diğer ülkelerde Ermenilerin örgütlenmeye başladığı görülür.² 1860'da Kilikya'yı

* Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Öğretim Üyesi, Erzurum.

1 Anaide Ter Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm (1887-1912)*, Çev. Mete Tunçay, (İstanbul, 1995), s. 18.

2 Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu, 1914-1923, (Devletin Dış Politika Araç Alternatifleri Üzerine Bir İnceleme)*, (Ankara, 1991), s. 75.

Kalkındırma, Hayırseverler Cemiyeti, Fedekarlar Cemiyeti, 1870 ve 1880'li yıllarda Van'da Ararat, Muş'ta Mektep Severler, Şarklı, gibi sosyal, kültürel ve dayanışma görünümlü derneklerin hayata geçirildiği, ancak bir müddet sonra yeterli altyapı hazırlıklarına paralel olarak da bu derneklere eş komitelerin kurulmaya başlandığı hatta isimlerinin bile bu yöndeki amaçlarını ifade eder tarzda değiştirildiği dikkat çekicidir.³ Mesela; bu tarihten itibaren Erzurum'da Silahlılar Cemiyeti, Milliyetperver Kadınlar Cemiyeti, Kafkasya'da Genç Ermenistan Derneği, Van'da İttihat ve Halas Derneği, Karahaç Derneği, İstanbul'da da Ermeni Vatanperverler İttikad, gibi daha bir çok derneğin yer altı faaliyetlerini başlattığı bilinmektedir.⁴

Bu gibi örgütlerin en büyük amacı Vilâyet-i Şârkiyye'de Ermenilerin lehine ıslahat yaptırmak, Ermenilerin kendi kendilerini yönetebilme hakkını almak, Vilâyet-i Şârkiyye'de okullar açmaktır.⁵

Ermenilerin bu gibi faaliyetlerini Osmanlı Devleti hoş görmekte bu çabaları bir vatandaşlık hakkı olarak kabul etmekteydi. Ve her olup biteni normal olarak gördüğü için de bunların ihanet edebileceğine ihtimal vermemekteydi. Osmanlı idaresinin bu yöndeki engin hoşgörüsüne rağmen, emperyalist devletlerin kışkırtmaları ve kilisenin faaliyetleri bu komitelerin Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanma başlatmaları için, fırsat olarak görülmüştür. Geline bu noktayı Fransız Büyükelçisi Cabon şöyle anlatır:

*"Ermenileri ayaklandırmak için öncelikle içlerine bağımsızlık ve millî amaç düşüncelerinin sokulması gerekiyordu. Ermeni komiteleri bu araçların yayılmasını ve yerleşmesini sağladılar. Birkaç yıl içinde gizli dernekler kuruldu. Bu dernekler, Osmanlı Hükümeti yönetiminin kötü ve aksayan taraflarını abartarak etrafa yaydılar ve böylece Ermeniler arasında bağımsızlık düşüncelerinin yayılmasına etken oldular."*⁶

3 Cemal Anadol, *Tarih Işığında Ermeni Dosyası*, (İstanbul, 1982), s.95.

4 Halil Metin, *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeni ve Ermeni Olayları*, (İstanbul, 1997), s.87.

5 Anadol, *Tarih Işığında Ermeni Dosyası...* s.96; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (İstanbul, 1987), s.430.

6 İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, 2.bs., (Ankara, 1984), ss.73-74. Yine bu konuda, New York, Herald Muhabiri Sidney Whitman'ın komiteler hakkında şu ilgi çekici bilgiyi aktarmaktadır: "Erzurum İngiliz Konsolosu M. Graves'e sordum:

-Eğer bu memlekete hiçbir Ermeni komitecisi gelmemiş olsaydı ve Ermenileri isyana kışkırtmasaydılar, bu çarpışmalar olur muydu?

-Tabii hayır, sanmam ki bir tek Ermeni öldürülmüş olsun." Uras, *Tarihte Ermeniler...* s.426; Anadol, *Tarih Işığında Ermeni Dosyası...* s.94.

Rus Generali Mayewski'nin ise komiteler hakkındaki analizi dikkat çekicidir:

*"Petersburg Darül'l-Fünun talebesinden Serkis Kulcunyan'ın tahtı riyasetinde 80-90 kişilik bir çete teşkil etti. Bu çetenin yarısı Petersburg'daki genç Ermeni talebeden ve nısfı da Kafkasya'nın cenub havalisinde gönüllü olarak teşekkül etmişti. Bunların hiçbirisi Türkiye ne demektir ve hudut nasıl muhafaza edilir bildikleri yoktu. Kürd ne demektir ve taraf-ı ahval arazisi ne merkezdedir. Bunlara dair hiç malumatları yoktu. Bu cihetler ikinci derecede kalır. Asıl maksat Türkiye'ye geçip arada bir çok kan dökmek"*⁷

Bu komiteler, zaman kaybetmeden olaylar, isyanlar çıkarma yarışına katılırlar. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu sıkıntılardan da istifade edebilmeyi düşünmekteydiler.⁸ İşte Ermenilerin, içinde buldukları bu süreçte öne çıkan Hınçak ve Taşnak komiteleri oldu. Her iki komite de aynı amaçları paylaşmış ve dağınık haldeki farklı isimdeki dernek ve komiteleri birleştirmeyi amaçları arasında görmüşler ama Büyük Ermenistan'ı ihya için çaba içinde olmuşlar ve Vilâyât-ı Şârkiyye'de örgütlenmeyi esas edinmişlerdir.

Hınçak Cemiyeti'nin Kuruluşu

Osmanlı Devleti'ne karşı alenen cephe alan en önemli örgütlerden olan Hınçak Komitesi,⁹ 1887 yılında makam tutkunu, şöhret meraklısı Kafkasyalı bir Ermeni olan Avedis Nazarbeg ve Marksist ideolojiye inanmış beş öğrenci ile birlikte İsviçre'nin Cenevre kentinde teşekkül ettirilmiştir.¹⁰

Komitenin prensipleri Karl Marx'ın Komünist Manifesto'sundan esinlenilerek hazırlanmıştı ve üyelerinin çoğu Rusyalı Ermenilerdendi.¹¹ Kendileri sosyal demokrat olarak tanımlamalarına rağmen programlarında daha çok Marksizmin ağırlığı vardır. Kendilerini ifade edebilmek ve propağanda yapabilmek maksadıyla Hınçak (Çan) isminde bir de yayın organı çıkarabilmişlerdi.¹²

7 Rus General Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu, Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki, (Haz.) Hamit Pehlivanlı, Van, 1997, s.58.

8 Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu...*, s.75.

9 Hınçak; Çan sesi, çingirak anlamındadır, (Uras, *Tarihte Ermeniler...* s.431.)

10 İsmet Parmaksızoğlu (Hz.), *Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri ve Besledikleri Emelleri*, (Ankara, 1981), s.16.

11 Uras, *Tarihte Ermeniler...* s.431.

12 Anaide Ter Minasian, *Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm.....* s.22.

Komitenin amacı, Batı Ermenistan'ı Osmanlı Devleti'nin elinden alarak, Rus ve İran Ermenistanı'yla birleştirmek; bağımsız ve Büyük Ermenistan'ı inşa etmektir.

Komitenin amacı, Batı Ermenistan'ı Osmanlı Devleti'nin elinden alarak, Rus ve İran Ermenistanı'yla birleştirmek; bağımsız ve Büyük Ermenistan'ı inşa etmektir.¹³ Bunun için de silahlı eylem yoluyla isyanlar ve olaylar çıkarmak metodunu kullanarak amaçlarına ulaşabileceklerini düşünmüşlerdir.¹⁴

Bu cemiyet mensupları, bütün Osmanlı ülkesinde özellikle de Vilâyet-i Şârkîyye'de çalışmalarına başlamışlardı. Ancak bir süre sonra Hınçaklar arasında fikir ayrılıkları oluşmaya başlamış, "1897'de ikiye bölünmüşlerdi. Bir kısmı asıl Hınçaklar yani Nazarbeg taraftarı olanlar, diğer kısmı Reforme Hınçaklar, Vera Gazmıyal Hınçaklar, adını aldılar. Bunlar da Arpiyar Arpiyryan isminde bir başka lidere taraftar idiler." Her iki tarafta Hınçak cemiyetinin programıyla değil de liderlerinin hesap ve görüşleriyle hareket etmeye başlamışlar ve bir müddet sonra da taraftar kitlesini kaybetmeye başlamış, Ermeniler arasında zayıf bir örgüt statüsünde girmişlerdi.¹⁵

Hınçak Komitesi, nizamnamesinde amaçlarını şöyle açıklamıştır:

"Sosyal Demokrat Fırkası – nitekim Hınçakyan Cemiyeti- için bütün Memâlik-i Osmaniye'de yani Ermenistan, Makedonya, Arabistan, Arnavutluk ile Memâlik-i Osmaniye'nin kıtaat-ı sairesinde şu sosyalist teşkilat-ı içtimaiyesinin vücud bulması azami-i amali teşkil eylediği gibi metalib-i atiye dahi cemiyet için bir maksad-ı asgari teşkil eylemektedir. Şöyle ki:¹⁶ Ahalinin kendi mukadderatına hakimiyeti esasını husule getirerek Memâlik-i Osmaniye ahalisinden müstahsil

13 Uras, *Tarihte Ermeniler...* s.431; Anadol, *Tarih Işığında Ermeni Dosyası...*, s.95.

14 Sadi Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, (Ankara, 1967), s.126, Erdal İter, *Ermeni Propagandasının Kaynakları*, (Ankara, 1994), s.8-vd. Mesela Hınçakya Komitesinde görev yapacak olan şahıs ve üyelerin seçimi ile ilgili talimatnamelerinde şöyle denilmektedir:

- Altıncı madde, komite kendi içinde bir sır hafiyeye tayin etmeli, bu hafiyeye hükümet memurinden olmalı,
- Sekizinci madde; Komitenin bir de celladbaşısı bulunmalı.
- Dokuzuncu madde, Komitenin bir de alet-i fesadı bulunmalı... vs, *Ermeni Komiteleri (1891-1895)*, (Ankara, 2001), ss.11-12.

15 Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler...* ss.127-128.

16 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (B.O.A), Dahiliye Siyasi (DH-SYS) , 53/3, Belge No: 4/7.

sınıfın memleketin bilcümle umur-ı siyasiyesine müdahale edebilmelerini imkanpezir etmek ve sınıf-ı mezkurun iktisadi ve tahsis-i temeddün-i terakkiyatına (cultural) nail olabilecek kaffe-i esbabını ref etmek velhasıl müstahsil sınıfın bilcümle temayülat ve metalibatını kemal-ı serbesti ile izhar edebilmesini temin edecek şerait-i siyasiyeyi icad ve erbab-ı sei için elyevm bir bargiran olan şerait-i şekileyi peyderpey tādil ederek müstahsil sınıfın kendi ahval-i hakikiyesinin müdriki olmasını temin ve sınıf-ı mezkurun müstakil bir heyet-i siyasiye halinde teşekkülünü husule getirmek ve bununla beraber bu sınıfın vazife-i içtimaiyesinin ifası hususundaki mesainin semeredar olmasını teshil ederek şerait-i içtimaye-i hazıra ile hadd-i azami-i amele doğru hatve-endaz-i (adım atan) terakki olmasını taht-ı temine almaktır.¹⁷

Hınçak Komitesinin, yukarıda kısaca vermeye çalıştığımız amaçlarını hayata geçirebilmek için de hazırlamış oldukları siyasi programlarında şu ilkeleri öne çıkarmaya çalışacakları belirtiliyor;

1. Memleketin siyasi ve iktisadi ve içtimai bilcümle mesail ve umuru hakimiyet-i mutlaka ile tetkik ve ittihaz-ı karar etmek selahiyet-i kamilesini haiz bir heyet-i teşriye teşkili,
2. Vilayat, sancaklar, kazalar ve nahiyeler hakkında tevsi-i mezuniyet idare bahşi,
3. Referandum usulünün kabulü,
4. Her gûna payelerin ilgasıyla, millet, kavim, mezhep ve cins tefrik edilmeksizin her ferdin kanun nazarında müsavi tanınması,¹⁸
5. Umumen ve bila istisna ahz-ı asker usulünün tatbiki ve vakti huzurda hizmet-i askeriye'nin milis usulüne hasrı,
6. Tedrisatın umumi ve cismani (laique) olarak mecburi ve meccanen olması,
7. Her ferdin lisan-ı maderzadı ile şifahen ve tahriren ifadeye hakkı olması ve ahali-i memleketi teşkil eden anasır-ı muhtelif e lisanlarının müessesat-ı resmiye-i umumiyece müsavi tutulması,
8. Mürur tezkiresi ve pasaport usulünün lağvı,
9. İdam cezasının külliyen lağvı,
10. Angarya usulünün lağvı,¹⁹... vs.

Hınçak Komitesi, Cemiyetler Kanunu gereğince kurulduğu için meşru bir zeminde görünmektedir.²⁰ Dolayısıyla bu programları her

17 B.O.A, DH-SYS, 53/3, Belge No: 4/8.

18 B.O.A, DH-SYS, 53/3, Belge No: 4/9.

19 B.O.A, DH-SYS, 53/3, Belge No: 4/10; B.O.A, DH-SYS, 53/3, Belge No: 4/11.

20 Tark Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, İkinci Meşrutiyet Dönemi*, c.1, (İstanbul, 1984), s.368 - vd.

Osmanlı vatandaşının kabul edip içinde bulunabilecekleri bir yapı tarzındaydı. Oysa ki görünen tarafı kadar bir de görünmeyen bir yapısı vardır ki işte bu tarafı, gayr-i meşru, terör ve bölücülüğü metod ve yol görmeleriydi.²¹ Ermenilerin önde gelen aydınları Hinçakların bu yapısını şöyle izah ederler:

"Ermeni halkının duygularını harekete geçirmek için tahrik ve teröre ihtiyaç vardı. Halk, düşmanlarına karşı kıskırılacak ve aynı düşmanın misilleme faaliyetlerinden yararlanılacaktı. Terör; halkı korumak ve Hinçak programına güven oluşmasını sağlamak için bir yöntem olarak kullanılacaktı. Bu suretle rejimin prestiji azaltılacak ve tam anlamıyla dağıtılması için çaba harcanacaktı...²² Yine aynı konuda Robert College'in yöneticisi Dr. Cyrus Hamlin de basında çıkan bir mektubunda Hinçakların tanımlanmasını şöyle yapmaktadır: "Hinçak Ermeni İhtilal Partisi, Türkiye'nin bazı bölgelerinde bütün Hristiyan halka ve misyonerlerin uğraşlarına büyük fenalıklar yapıyor, ıstırap çektiriyor..."²³

Hinçak Komitesi'nin programı ve yöntemlerine rağmen Ermeniler arasında büyük taraftar bulmalarına yetmemiştir. 1890'lardan itibaren de tek başına hareket etmekten feragat ederek Ermeni Devrim Federasyonu'na katılmıştır. Ancak bundan kısa bir süre sonra Hinçaklar, kendilerine Taşnaksutyun'un bir üyesi gibi davranılmasından rahatsız olmuşlar anlaşmazlıklar iyice su yüzüne çıkmış ve Hinçak Merkez Komitesi resmi ilanlarla Taşnaklarla hiçbir bağlarının olmadıklarını belirtmişlerdir. Böylece kurulmak istenen birliktelik kurulmadan dağılmış oldu. Hinçaklar da kendi aralarında gruplaşmaya gitmişler, aralarında sokak kavgaları, öldürmeler yaşanmaya başlanmıştı.²⁴

Gelinen bu noktada Ermenilerin de Hinçakların Marksist ideolojisine itirazları olmuş, 1900'lerden itibaren de bir çok komite taraftarı İngiltere, Rusya, Kafkasya'da öldürülünce de Hinçaklar büyük kan kaybetmişlerdi.²⁵ Bu gidişatı durdurabilmek için de bazı eylemlerde bulunmuşlarsa da yetersiz kalmışlar ve Taşnaklar kadar taraftar bulamamışlar ama yine de Birinci Dünya Savaşı sürecinde

21 (Haz.) İsmet Parmaksızoğlu, *Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri ve Besledikleri Emelleri*, (Ankara, 1981), s. 12-vd.

22 *Le Probleme Armenien: Neuf Questions, Neuf Reponses*, (Ankara, 1982), s.15.

23 Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu...* s.82.

24 Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, (Berkeley and Los Angeles, 1963), ss.163-164.

25 Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu...* s.86. Bu eylemler arasında Erzurum İsyanları, Babıali Baskınları sayılabilir... *Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri...* s.17.

Ruslarla işbirliği yapmak suretiyle Vilâyat-ı Şârkiyye’de eylemlerine devam edebilmişlerdi.

Hınçak Komitesi’nin Örgütlenmesi

Hınçak Komitesi, bilindiği üzere Avrupa’da kurulmuş, ancak 1890’lardan itibaren ülkede var olan özgürlükçü havadan istifade ederek başta İstanbul olmak üzere ülkede teşkilatlanma atacağına girebilmişti.²⁶ İlk önce ideolojik manada kendini anlatabilmek için basın yoluyla propagandayı denemiş daha sonra da teşkilatlanma atacağına girebilmişti.²⁷

Cemiyetin bundan beklentisi, Ermeni meselesini Avrupalı devletler vasıtasıyla gündeme taşımak ve istediklerini elde edebilmektir. Özellikle Vilâyat-ı Şârkiyye’de büyük bir örgütlenme çabası içine girmeleri, zamanı geldiğinde topyekün olarak Osmanlı’ya karşı Ermenileri ayaklandırmayı gerçekleştirebilmektir.²⁸

Bu bağlamda Komitenin kuruluşu meşru kabul edilmiş olmasına rağmen,²⁹ Viâyât-ı Şârkiyye’de teşkilatlanma gayretleri Osmanlı hükümetlerince de ihtiyatla karşılanmıştır. Özellikle vilayetlerden bu konudaki belirsizliklerin giderilmesi için devamlı surette başvurular olmuştur. Mesela; Urfa Mutasarrıflığı, Sosyal Demokrat Hınçakyan Cemiyeti’nin bir şubesinin Urfa’da açılmak istendiği, bu durumda nasıl bir yol takip edilmesi gerektiği hususunda Dahiliye Nezaretine başvurmuştur.³⁰ Yine komitenin merkez idare heyeti, Mamuretülaziz’de “Reforme Hınçak Cemiyeti”nin bir şubesinin açılması için şu başvuruyu yapar:

“Reforme Hınçak Cemiyeti” ünvanlı cemiyetimizin İstanbul Vilayeti’nin 30 Nisan 1909 tarihli ve 101 numaralı tasdiknamesiyle musaddak bulunmuş olduğu halde Mamuratülaziz Vilayeti dahilinde Çengüş Kazası’ndaki şubemiz mahalli hükümetçe tanınmaya tasarruf ve cemiyete mensub olanların düçar-ı tahkir edildiği mahallinden varid olan bir kıta mektublardan müsteban olmuş olmakla bu gibi ahval-i nameşruaya tekrar meydan verilmemesi hususunda icab edenlere tahrir buyurulması...”³¹

26 Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler...* ss.126-127.

27 B.O.A, DH-SYS, 65/2, Belge No: 12.

28 Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri... s.17.

29 B.O.A., DH-SYS, 53/12, Belge No: 2/1.

30 B.O.A., DH-SYS, 53/3, Belge No: 2; B.O.A, DH-SYS, 53/3, Belge No: 1/1, B.O.A, DH-SYS, 53/3, Belge No: 1/2, B.O.A, DH-SYS, 93/3, Belge No: 3.

31 B.O.A., DH-SYS, 53/12, Belge No: 2.

Bunun üzerine Dahiliye Nezareti ilgililere Cemiyetler Kanunu hatırlatmış ve buna göre hareket edilmesini istemiştir. Bunun üzerine de bir çok vilayet ve kazadan bunların gizli maksatlar taşıdığı ve niyetlerinin iyi olmadığı yolunda gerekçeler ileri sürerek bu şubelerin açılmamasına taraftar oldukları bildirilmiştir.³²

Benzer bir durumun Diyarbakır ve Erzurum Vilayeti'nde de yaşandığı görülür. Hinçak Komitesi'nin 1887'den 1914'e uzanan hayat çizgisinde bir çok inişli-çıkışlı durumlar yaşanmıştır. Komitenin Vilâyat-ı Şârkiyye'de otoritesini tesis edebilmek, diğer komitelere yönelişleri engelleyebilmek için zaman zaman şubelerinin yönetimlerini fesh ederek bazı müdahalelerde bulunması da bazı olumsuzlukların yaşanmasıyla sonuçlanabiliyordu.³³ Yani komite her defasında bölgede varlığını ispatlayabilmek için daha da şiddete baş vuruyor, buralar da otorite tesisinin gerçekleşmesini amaçlıyordu. Bu durum karşısında Hükümet de yine Cemiyetler Kanunu'na göre hareket edilmesini ilgililere bildiriyordu.³⁴

Komitenin bu yönde hareket tarzını benimsemesi³⁵ ve Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla yeni bir süreç başlamıştır. Bu aşamada niyetlerinin hiç de halis olmadığı görülmeye başlanmış, bütün bölgede topyekün eylemlere katılmaya başlamışlardır.

Mesela Hükümetin, Van Vilayeti'ne gönderdiği bir yazıda komitenin ulaştığı noktayı anlatması açısından önem taşımaktadır. Bu yazıda şöyle denilmekteydi:

"Hinçak Komitesi Paris Merkezi reisi olup Şerif Sadık ve avanesiyle akd-i itilaf iderek ihtilal ve Dersaadet de Erkan-ı hükümete suikasd tertibatı için adamlar göndererek Kafkasyalı İstapan Gorgian nam, diğer sabah Gülpanın son zamanlarda Ermenileri ayaklandırmak üzere Kafkasya tankıyla Van'a geçmek üzere bulunduğu veya geçtiği mevsukan istihbar olunmuş ve devaran yine Van'da bulunan Hinçak

32 B.O.A., DH-SYS, 53/12, Belge No: 1/1; B.O.A., DH-SYS, 53/12, Belge No: 3.

33 "Nalbandyan, İstanbul Merkez-i Umumisi'nden aldığı emir üzerine cemiyet-i mezkure heyetini fesh ederek idarenin mühr-ü resmisiyle işbar-ı sairenin tarafına teslimi azasına tebliğ ittiği..." B.O.A., DH-SYS, 65/2, Belge No: 5

34 "Cemiyetler Kanunu'nun madde-i mahsusası mucibince idare yeniden teşkil ve usulü dairesinde Hükümete müracaat edildiği..." B.O.A., DH-SYS 65/2, Belge No: 6; "Civar şubelerin konferansı Heyet-i İdarece tesirsiz kalıyor. Hükümet, Vahek'in murahhaslığını tanıyor..." B.O.A., DH-SYS, 65/2, Belge No: 8; B.O.A., DH-SYS, 65/2, Belge No: 10.

35 Mesela Hinçaklar 17 Eylül 1913 tarihinde Köstence'de yaptıkları toplantılarında bu yöndeki düşüncelerine aleniyet kazandırmışlardır. Yöntemleri terör olacaktı..." Mahmut Muhtar, *Maziye Bir Nazar*, (Çev.) Nurcan Fidan, (Ankara 1999), s.50.

fedailerinden sağ eli çolak Sivaslı Krikor Nalbandyan nam diğer Glvahan ve yine komite azası faalesinden Vanlı Asu'nun oralarda ika-ı fesad itmeleri kaviyen muhtemel.. kendilerinin ika-ı mefsedet itmelerine meydan vermeden derdest ve tevkifleri..."³⁶

Yine bir benzer durum Mamratlaziz Vilayeti'nde yaşanmış ve Hükümet bir uyarı da buraya yaparak dikkatli olunmasını istemiştir.³⁷

İşte görüldüğü üzere komite, Vilâyât-ı şrkiyye'de örgütlenme adına yaptığı çalışmalar aslında bir fırsat kollanmadan başka bir şey değildi. Kuruluşundan büyük savaşın sonuna kadar bu yönde aktivitesinden vazgeçmemiş, savaş sürecinde de çok büyük acıların yaşanmasında çok etkin bir rol üstlenmiş oldukları görülmüştü.

Cemiyetin Nizamnamesi

Memâlik-i Osmaniye Sosyal Demokrat Hınçakyan Cemiyeti Nizamname-i Esasisi Cemiyetler Kanunu mucibince Dahiliye Nezaret-i Celilesine takdim ve şerait-i lazıme ifa edilerek İstanbul vilayetinden 50 numrolu ve 26 Kanun-i Sani tasdik ilmühaberi istihsal edilmiştir.

Memâlik-i Osmaniye Sosyal Demokrat Hınçakyan Cemiyeti Heyeti Idare-i Merkeziyesi

Memâlik-i Osmaniye Sosyal Demokrat Hınçakyan Cemiyeti Nizamname-i Esasisi (Programme):³⁸

Cemiyet-i beşeriyenin ekseriyetini teşkil eden amele yani müstahsil sınıfının -ki sermayedar (capitaliste) ve ashab-ı emlak bulunan bir ekalliyetin taht-ı hükm ve nüfuzunda bulunmaktadır-. Hürriyet-i hakikiyeyi iktisab edebilmesi istihsal ve tedavül-i servete ve

36 B.O.A, DH-şFR, 44/68.

37 "Ermeni Metropolit, Demokrat Sosyal Hınçakyan Komitesinin Paris merkezi efkarına hadım ve ihtilalkarane bir vaziyet de bulunduğu istihbar olan Harput şubesi efradının ahval ve hareketi taht-ı tarassudda bulundurulması..." B.O.A., DH-şFR, 45/71.

38 Hınçak Cemiyeti'nin makalemize konu olan bu nizamnamesi şimdiye kadar bütün boyutuyla yayınlanmamış olması çalışmanın önemini artırdığı kanaatindeyiz. Bu belge Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Siyasi tasnifinde 53/3 numarasıyla bir kitapçık olarak bulunmaktadır.Biz bu çalışmada söz konusu olan bu belgeyi tam metnin transkripsiyonunu yayınlamaktayız.Kıtapçığın kapağı aynen şöyledir:

Memâlik-i Osmaniye Sosyal Demokrat Hınçakyan Cemiyeti

Heyet-i Idare-i Merkeziyesinin 2. Neşriyatı

Memâlik-i Osmaniye Sosyal Demokrat Hınçakyan Cemiyeti Nizamname-i Esasisi
(Program)

Dersaadet

1325

münasebat ve müraselâta hizmet eden bilcümle vesaita yani araziye ve fabrikalara ve bankalara ve itibar-ı mali müessesatına ve şimendüferlerle emsali vesait-i nakliyyeye bi'n-nefs malik olmasına mutavakkıftır.

Müstahsil sınıfının hürriyet-i hakikiyeye malikiyeti tabiriyle millet, kavim ve cins (sexe) farklarına bakmaksızın cemiyet-i beşeriyenin siyasi ve iktisadi bir hürriyet-i tammeye malik bulunması anlaşılır.

Mütemeddin add ve tesmiye kılınan sermayedar sınıfının şerait-i hazıra-i siyasiye ve iktisadiye ve ictimaiyenin netice-i tabiyesi olarak hakk-ı tasarrufun bir şekli-i cedide ifrağı icab ediyor ki hayyiz-i fiile isali sayesinde vesait-i istihsale doğrudan doğruya müstahsil sınıfı malik bulunsun.

Müstahsil sınıfı gaye-i maksuduna vasil olmak için her memlekette müstakil fark-ı siyasiye teşkiliyle memleketin bilcümle vesait-i ictimaiye ve siyasiyesi taht-ı idaresinde bulundurmağa ve mâheza memalik-i sairede bulunan bu misillü fırkalar ile dahi bil-tilâf hareket ederek bir inkılâb-ı ictimai (sociale) husule getirmeye sei edecektir.

İşbu inkılâb-ı ictimaiyenin hayyiz-i fiile isalinde müstahsil (proleterya-proletariat) sınıfı memleketin siyasi ve iktisadi ve ictimai bilcümle teşkilatı yedd-i idaresine geçirmek ve umur-ı hükümeti derdest etmek suretiyle sınıflara münkasım teşkilatına ve binaenaleyh sınıf ve tefevvuk mübarezatına nihayet verecek ve bu suretle bir sosyalist teşkilat-ı ictimaiye tesis eyleyecektir.

Bu teşkilattan mütehassıl hakk-ı teşri-i umumi herkese umur-ı ictimaiyeye müdahale ve anları(onları) tetkik ve muhakeme ile hükmetmek salahiyeti bahşeder.

Bu suretle vücuda getirilecek teşkilat-ı ictimaiye her ferdin ve binaenaleyh umum ahalinin kuva-yı şahsiye ve iktisadiye ve ictimaiyesinin ve isti'dad ve iktidarının min küll-il vücuh tekâmülüne hizmet ve kâffe-i münasebat-ı iktisadiye ve ictimaiyesinin âhenk âmiz ve muayyen bir surette tanzimi temin eyleyecektir.

İstihsâlatta kapitalizm (capitalisme) usulünün hükümferma olduğu bilcümle memalikte müstahsil (amele) sınıfına mensub sosyal demokrat fırkalarının öteden beri besledikleri ve takib ettikleri âmal ve mekasid işte budur. Sosyal Demokrat Hinçakyan Cemiyetinin Memâlik-i Osmaniyede had-i âzâmi-i âmâli (maxima) olarak takip ettiği maksad da budur.

İkinci Kısım

Memâlik-i Osmaniyede mütemekkin (Türk, Ermeni, Kürt, Arap, Rum, Bulgar ve gayrihem) anasır-ı muhtelifeden mürekkeb ahalinin eylevm

tâbi olduğu Őerâit-i idariye ve maliye ve iktisadiye ve tekâlif-i muhtelifi müstahsil (amele) sınıfının mahv ve harabiyetini mucibdir.

Bu ahali elyevm öyle bir devre-i iktisadiyede bulunuyor ki bir taraftan müstahsilatta kapitalistlik usulü baş göstermekte ve diğer taraftan tarz-ı atik müstahsilat peyderpey zâil olmaktadır.

Derebeylik usulünden kalma itiyadlar dahi müstahsil (proletariat) sınıfının terakki ve tefeyyüzüne bir mani-i ca'li teşkil etmektedir. Bundan maada bu derebeylerin bakayası ve burjuva sınıfı memleketin umur-ı siyasiye ve iktisadiyesini ele geçirmeye cehd ve bu suretle teşkilat-ı ictimaiyeyi sırf mensub oldukları sınıfın temin-i menâfiine hasr ve tahsisine seî etmektedir.

İşte Şu esbab-ı mesrudeye binaen bir sosyal demokrat fırkası - nitekim Hınçakyan Cemiyeti - için bütün Memâlik-i Osmaniyede yani Ermenistan, Makedonya, Arabistan, Arnavutluk ile Memâlik-i Osaniyenin kıtaat-ı sairesinde Şu sosyalist teşkilat-ı ictimaiyesinin vücud bulması hadd-ı azami-i amali teşkil eylediği gibi metalib-i âtiye dahi cemiyet için bir maksad-ı asgarî teşkil eylemektedir. Şöyle ki: Ahalinin kendi mukadderatına hakimiyeti esasını husule getirerek Memâlik-i Osmaniye ahalisinden müstahsil sınıfın memleketin bilcümle umur-ı siyasiyesine müdahale edebilmelerini imkânpezir etmek ve sınıf-ı mezkurun iktisadi ve tahsis-i temeddüni terakkiyatına (cultural) hail olabilecek kâffe-i esbabını ref' etmek velhasıl müstahsil sınıfının bilcümle temayülat ve metalibatını kemal-i serbesti ile izhar edebilmesini temin edecek Őerâit-i siyasiyeyi icad ve erbab-ı seî için elyevm bir bargıran olan Őerâit-i sakileyi peyderpey tâdil ederek müstahsil sınıfının kendi ahval-i hakikiyesinin müdriki olmasını temin etmek ve sınıf-ı mezkurun müstakil bir heyet-i siyasiye halinde teşekkülünü husule getirmek ve bununla beraber bu sınıfın vazife-i ictimaiyesinin ifâsı hususundaki mesainin semeredan olmasını teshil ederek Őerâit-i ictimaiye-i hazırâ ile hadd-i azami-i amele doğru hatve endazi (adım atan) terakki olmasını taht-ı temine olmaktadır.

İşbu esbab ve mütalaata göre Sosyal Demokrat Hınçakyan Cemiyetinin maksad-ı asgarisi meşru (legal) bir esasa müstenid ve Őerâit-i meşrutiyete (parlamentaire) muvafık olup bu çığırda sarf-ı mesai ederek meşrutiyet ve hukuk-ı avam (democrate) esasına müsteniden teşkilat-ı cedide vücuda getirmeye çalışmaktadır ki, bu teşkilatın Őerâit-i esasıyesi bervechi âtidir.

1-Memleketin siyasi ve iktisadi ve ictimai bilcümle mesail ve umuru hakimiyet-i mutlaka ile tetkik ve ittihaz-ı karar etmek salahiyet-i kamilesini haiz bir heyet-i teşriiye teşkili ki müddet-i devamı iki sene olacaktır .

2-Vilayat ve sancaklar, kazalar ve nahiyeler hakkında tevsi-i mezuniyet idare bahşı.

- 3-Gerek heyet-i teşriye ve gerek vilayet, sancak, kaza ve nahiyeler müstakil idare meclisleri için yirmi yaşında bulunan her ferdin bil-istihkak millet, kavim, sınıf, mezheb ve cinsi tefrik edilmeksizin müntehab ve namzed olabilmesi.
- 4-Umumi, müsavi, hafi ve bilavasita reyler ile intihab usulünün kabulü ve her intihabdan evvel tahrir-i nüfusun icrası.
- 5-İntihabatın her mahalde aynı zamanda ve eyyam-ı tâtiliye-i resmiyeden birinde icrası
- 6-Vekâlet-i ahaliyi haiz olanların cümlesine hazine-i devletten miktar-ı kâfi tahsisat tayini.
- 7-Referandum usulünün kabulü
- 8-Her gûna payelerin (ordres) ilgâsıyla millet, kavim, mezheb ve cins tefrik edilmeksizin her ferdin kanun nazarında müsavi tanınması.
- 9-Matbuâtın ve kelamın ve vicdanın ve ictimain ve cemiyet ve ittihat teşkilinin ve mücadele-i intihabiye (Agitation) ve tatil-i işgalin ve beynelmilel amele ittihadına iltihakın kâmilen serbest olması.
- 10-Şahıs ve ikâmetgâh ve mekâtebenin taarruzdan masuniyeti.
- 11-Müessesat-ı mezhebiyenin mesarifati her bir mezhebe müntesib olanların muavenetine hasrolunması.
- 12-Umumen ve bilâ istisna ahz-ı asker usulünün tatbiki ve vakt-i huzurda hizmet-i askeriyenin millis usulüne hasrı.
- 13-Tedrisatın umumi ve cismanı (laique) olarak mecburi ve meccanen olması. Taraf-ı hükümetten ve her yerin müstakil idare meclislerinden muhtacine muavenet edilmesi ve etfal-i zekur ve enas için tahsil-i sinâinin (professionel) temini.
- 14-Tedrisatı kendi lisan-ı maderzâdiyla icra edilmek şartıyla herbir unsurun ibtidai idadi ve âli derecelerinde mektebler tesis ve küşad edebilmesi ve mezkur mekteblerde lisan-ı resminin tahsili mecburi olması şartıyla taraf-ı hükümetten ve mahalli müstakil idare meclislerinden bilcümle anasıra muavenet-i nakdiye icrası.
- 15-Her ferdin lisan-ı maderzâdi ile şifahen ve tahriren ifadeye hakkı olması ve ahali-i memleketi teşkil eden anasır-ı muhtelif lisanlarının müessesat-ı resmiye ve umumiyece müsavi tutulması.
- 16-Muhakematın bilâhare olması ve umur-ı adliyede bila ücret ashab-ı musaliha muavenet-i hukukiye icrası ve jüri (jury) usulünün tatbiki.
- 17-Herkesin memurini suret-i mütadesinde teşkil etmiş jüri heyeti huzuruna muhakemeye davet edebilmesi.
- 18-Mürur tezkiresi ve pasaport usulünün lağvı.

19-Tedbil-i mekânın ve hergüna sanayi ile iştigalin ve teşebbüsât-ı iktisadiyenin serbesti-i tamma mazhar olması.

20-Haksız olarak taht-ı ithama alınan ve tevkif edilen ve mahkumiyet gören zevata tazminat itâsı

21-İdam cezasının külliye lağvı.

22-Hastağânın meccanen tedavisi ve hıfzıssıhaya ait ihtimamat ve tekayyüdatın meccanen icrası.

23-Beynelmilel zuhur edecek ihtilâfat ve münazaâtın (conflict) hükm-i usulüyle halli.

Ahalinin ıslah-ı ahval-i iktisadiyesi şerait-i âtiyenin hayyiz-i fiile isaline mutevakkıftır.

Evvelen-Bilvasıta tekalifin külliye ilgası.

Saniyen-Vergiler hakkında elyevm mer'î olan usul-i hazıranın ilgasıyla derece-i muayyinesi fevkinde varidat ve miras üzerine mütezâif (progressif) vergi ahzı usulünün tatbiki.

Salisen-Köylülerin hükümete olan her nevi duyun ve tekâlif bakayasından muafiyeti.

Rabian-Angarya usulünün lağvı.

Hamisen-Duyun-ı Umumiye'nin ilgası.

Halkın Memâlik-i Osmaniyedeki ahval-i mahsusa-i iktisadiyesi, amele sınıfınca maddeten ve manen ve ahval-i sıhhiye itibariyle izmihlali mucib bir (4/11) hal-i tâkat-fersa vücuda getirmekte olduğundan şerait-i âtiyenin tatbiki matlubdur.

1-Amelenin günde sekiz saatten ziyade çalışmaması.

2-Haftada bir kere 42 saat bilâ fasıla istirahat

3-Kezalik muayyen olan zaman haricinde fevkalade hizmet talebinin men'i.

4-Ahalinin çalıştığı bilcümle umur-ı iktisadiyede gece çalışmak usulünün men'i yalnız gece çalışmak usulü, fen ve mahiyet-i meşgale icabatından olur veya amele teşkilatı nokta-i nazarından umumun ve bahusus müstahsilin menafine muvafık bulunursa o halde caiz görülecektir.

5-Gece hizmetlerinin imtidadı beş saatten ziyade olmaması ve bu müddetin bir gündeliğe muadil tutulması.

6-Ondört yaşından dun olan çocukların çalışmadan men'i ve ondörtten on yedi yaşında bulunan zükur ve inas amelenin günde yalnız altı saat çalıştırılması.

7-Kadınların ahval-i bedeniyelerine muzır görünen işlerde istihdam edilmemesi ve vaz'-ı hamiden dört hafta evvel ve altı hafta sonra

hizmetten muaf tutulması ve işbu müddetler zarfında ücret-i mutadesinin kemākān itası.

8-Kadın istihdam olunan fabrikalar veya müessesat-ı sairede sütte bulunan ve küçük sinde (yaşta) olan çocuklar için dārül etfaller (4/12) (asıl des enfants) tesisi ve süt veren kadınlar her üç saatte yarım saat müddetle çalışmadan azad edilmesi.

9-Hükümetçe sermayedarlardan alınacak vergi-yi mahsuusla bir sermaye (fonds) teşkili ve bu sermaye ile ihtiyar ve amel-mande (kötürüm) veya kısmen yahut külliye mālul olan amelenin temini-maişeti için taraf-ı hükümetten sigorta usulünün tesisi.

10-Müessisler veya müteşebbisler tarafından amele ücretinden her ne suretle ve her ne isimle olursa olsun bir gūna tenzilat icra edilmemesi (Mesela: ceza-yi nakdi ilah. gibi)

11-Ahalinin her nevi meşagil-i iktisadiyesinde miktar-ı kâfi işbaşları tayini ve bunların nezaretini ücretle hizmet edilir, bilcümle umura ve hükümete ait teşebbüsata tamim edilmesi. Hane hizmetkarlarının dahi bu yolda bir nezarete tâbi tutulması. Kadın istihdam olunan müessesatta dahi kadın işbaşları tayini ve amele tarafından intihab edilip ücretini hükümetten alan amele vekillerinin ameleye ait nizamatin husn-i tatbikine ve saî ve amelin takdir-i kıymetine imalattan istimal olunan mevadd-ı asliye ile semerat-ı sa'yin kabulü veya adem-i kabulü gibi hususata hak-ı nezareti.

12-Amele ücretinin emtia ile tesviyesinin men'i ve ücretin bilâşard ve kayd nakden tesviye edilmesi te'diyat için çalışma saatleri dahilinde olmak şartıyla hafta içinde bir yevm-i muayyenin tayini.

(4/13)

13-Müteşebbisler tarafından ameleye tahsis olunan ikâmetgâhların şerait-i hıfzıssıhasına riayeti ve bunların dahili intizamına ve ücretin adl ve hakkaniyete muvafık olarak tayinine dikkat etmek üzere mahallî müstakil idare meclisleri canibinden intihab olunan zevatin amele murahhaslarıyla beraber nezaret eylemeleri ve bu suretle hem memleketin bilumum hukukuna malik vatandaş ve hem de ferd haklarını haiz bulunan amelenin hukuk ve hayatı müteşebbislerin muamelat-ı keyfiyesine karşı müdafaa edilmesi.

14-Amele ücretine bir hadd-i asgari (minimum) tayini.

15-ücret mukabilinde hizmet edilen müessesat derununda fabrikatörlerin müdahalesinden âri olarak ahval-i sıhhiye ve tıbbiyeye muntazam nezaret edilmesi ve mesarifi fabrikatörlere ait olarak amelenin meccanen tedavisi ve hastalıkları müddetince ücretlerin kemākān tediyesi

16-Sa'y ve amelî himaye eden nizamatin müteşebbisler tarafından ihlâlî halinde bunların mes'uliyet-i cezaiyeye düşer olması.

17-Müteşebbislerin ve amelinin mütesaviyen intihab edecekleri vekillerden mürekkeb olarak müessesat-ı iktisadiyenin kâffesinde ameleye mahsus mahkemeler teşkili.

18-Yerli veya haricden gelecek ameleye iş tedarik etmek için imalâtın bilcümle şua'bâtında amele teşkilatı vekillerinin taht-ı nezaretinde olarak şa'y ve amel borsaları teşkil edilmesi ve bu hususta mahallî müstakil idare meclislerinin mecbur tutulması.

(4/14) Memâlik-i Osmaniye'de sanayi (industrie) henüz bir hal-i ibtidaide olduğu gibi araziye malikiyet dahi ufak ufak araziye tasarruf suretinde bulunduğu derkâr ise de peyderpey sermayedaran tarafından arazinin cem ve iddiharına (capitalisation) ve sanayinin cesim bir mikyasta icrasına teşebbüs edilmekte olduğundan sosyal demokrat Hınçakyan cemiyeti arazi meselesi hakkında dahi âtiyü'z-zikr hatt-ı hareketi kabul eylemektedir.

1-Köylülerin kendi arazisinden serbestçe istifade itmesine mâni olacak her türlü nizamatin ve teamül ve adat-ı mahalliyyenin ref ve ilgası.

2-Kolluk usulü bakayasının külliyyen kaldırılması.

3-Marabaları (ortakçılar) ashab-ı arazinin tama' ve irtikabına karşı himaye edecek kanun ve nizamatin vaz'ı.

4-Her ne suretle olursa olsun rençberlerden cebren zabt ve gasb olunan arazinin sahib-i hakikilerine iadesi.

5-Hükümetin ve mahallî müstakil idare meclislerinin müzaheret ve muavenetiyle ve evvelce rızalarını tahsil etmek şartıyla hâlî arazide muhacirinin iskânı

6-Vesait-i zâtiyesiyle ziraat eden arazi-i cizye ashabına hükümet ve mahalli müstakil idare meclisleri tarafından sükûlet ibrazı şöyle ki:

(4/15) Evvela-Ziraate müteallik âlât ve edevatın tedarik ve idhaliyle bunlardan zürâ-i merkumenin meccanen istifade etmeleri.

Saniiyen-Tohumluk ve arzın kuvve-i inbatiiyesini tezyid edecek mevadın iştirâ ve tedariki

Salisen-Mahsulat-ı arziye ve ziraiyyenin meydan-ı fûruhta vaz'ı

Rabian-Fenn-i ziraat ve harâsete ait vukufun tamimi için konferans mahalleri ve numune çiftlikleri tesisi.

7-Arazi-i cüz'îye ashabının tâbi buldukları ağır vergilerin tahfifi.

Üçüncü Kısım

Mesail-i milliye nokta-i nazarından milel-i muhtelifenin siyasi hukuku tamamiyle muhafaza edilecektir. Bir milletin diğerinin mādûnunda

bulunması külliyyen reddedilecektir. Her bir millet mevcudiyet-i hususiye-i tarihiyeyi haiz bir unsur-ı ictimai teşkil ettiğinden bir gûna tezayyuka maruz bulunmaksızın serbestane temin-i terakkiyatına hadim bilcümle vesaitten istifade edecektir. Milletlerin müsavat-ı kat'iyesi ve muhafaza-i evsaf-ı mümeyyizesi taarruz ve müdahaleden külliyyen masûn bir hak teşkil ettiğinden her bir milletin bila-mevâni-i terakki ve teâlisine ictimai, iktisadi ve siyasi hiçbir gûna mevani ikâ edilmeyecektir.

(4/16)

Dördüncü Kısım

Cemiyetin metalibat-ı hazıra-i asgariyesiyle maksad-ı azamisine vasil olmak için istimal edilecek vesait bervech-i âtidir:

Parlamento hayatına mahsus faaliyet, irşadat, (propagande) sanayi ve ziraat erbabı arasında cemiyetler (syndicat) teşkil tâdil-i işgâl (iş tatili) ve amele meyanında imalat e istihlâkât için teâvün cemiyetleri (cooperatif) tesis ve ahalinin terakkiyat-ı fikriye ve temeddüniyesine hadim müessesat ihdas,velhasıl beynelmilel sosyal demokrat mücahedesine hadim addolunan bilcümle vesait.

Beşinci Kısım

Sosyal Demokrat Hinçakyan Cemiyeti millet-i meşruta-i Osmaniyeye karşı vücud-ı devletten ayrılmak temâülâtını (seperatisme) bütün kuvvetiyle reddeder.

Sosyal Demokrat Hinçakyan Cemiyeti'nin işbu nizamname-i esasîsi (4/17) (programme) ahkâmını tasvib ve kabul eden ve hüsn-i ahlak sahibi bulunan ve yirmi yaşını ikmal eden her ferd-i millet mezheb ve cins tefrik edilmeksizin cemiyete dahil olabilir.

Memâlik-i Osmaniye'de akvam arasında lisan ve irfan cihetiyle pek mühim farklar mevcut olup bunların tesirinden kurtulmak mümkün olamayacağına nazaran Memâlik-i Osmaniyyede Sosyal Demokrat teşkilatınca efkâr-ı iştirakiyun (socialiste ve meslek-i iştiraka ait neşriyatın tamimine en müsait tarik cümlesi cemiyete mensub olunmak şartıyla her ırk için hususi teşkilat vücuda getirmektedir.

Meslek-i iştirak (socialisme) nokta-i nazarından Sosyal Demokrat Hinçakyan Cemiyeti her kavminde sosyal demokrat şubeler vücuda getirmeye sa'y edecektir ki, bunların heyet-i umumiyesi de beynelmilel sosyal demokrat teşkilat-ı umumiyesinin bir şubesi olacaktır.

ERMENİSTAN'DA MEDYA: BAĞIMSIZLIK SONRASI DÖNEM, GELİŞMELER VE GENEL SORUNLAR

Yrd. Doç. Dr. Leyla BUDAK*

Title: *Media in Armenia: Post-Independence Period, the Developments and the General Problems*

Abstract: *The transformation of mass media from a Soviet type control mechanism to a post-Soviet form of communication has become a widely discussed issue in the newly emerged Central Asian and Caucasian republics. The article is the last chapter of similar studies of the writer on Southern Caucasian republics; and it focuses on Armenia and its media.*

Keywords: *Media, Armenia, post-Soviet Period, Independence, Central Asia, Transcaucasia*

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Baltık Cumhuriyetleri'nde başlayan bağımsızlık hareketleri Transkafkasya ve Orta Asya'da devam etmiştir. Sosyalist birlikten ayrılan her cumhuriyet, yeniden yapılanma sürecinde önemli aşamalar kaydetmiştir.

Düşünce ve ifade özgürlüğünün ve bundan destek alarak oluşturulan demokratik medya ortamının, komünist rejimin dışı kapalı atmosferinden demokratik düzene geçişte üstlendiği rol son derece önemlidir. Bilindiği gibi, Sovyet medyası, halkın bilgi ve haber kaynağı olmaktan çok siyasi rejimin propaganda ve ikna aracı olarak kullanılmıştı. Amaç, toplumsal ve siyasal alanın kontrol edilmesiydi.¹ Sovyetler Birliği'nin sınırları içindeki her cumhuriyette de merkezden yönetilen ve yönlendirilen medya aynı amaca hizmet etmekteydi. Uzun yıllar süren bu uygulamanın izlerini silmek elbette kolay değildir ve zamana gereksinme duyulmaktadır. Ayrıca aralarında farklılıklar da olsa genç cumhuriyetlerde, kitle iletişim sistemlerinin bağımsızlıktan sonra kaydettiği gelişmeler, beklenen

* Celal Bayar Üniversitesi, Gördes Meslek Yüksekokulu, Öğretim Üyesi, Manisa.

¹ Fred Siebert, Theodore Peterson ve Wilbur Schramm, *Four Theories of the Press*, (Urbana: University of the Illinois Press, 1959), ss.121-125

düzeyin gerisinde kalmıştır. Öte yandan siyasi ve ekonomik alanda etkin olan güçlerin kitle iletişim araçlarından yararlanarak etkinlik alanlarını pekiştirme isteği de söz konusudur. Özetle bağımsız cumhuriyetlerin, kitle iletişim alanında hassas bir dönemden geçtikleri görülmektedir.

Bu düşüncelerden hareketle Orta Asya ve Transkafkasya ülkelerinin bağımsızlık sonrası kitle iletişim sistemlerini ve bu konudaki sorunlarını birer makale çerçevesinde incelemek amacıyla bir çalışma başlatılmıştır. Ermenistan medyasını konu alan bu makale, Güney Kafkasya Cumhuriyetleri'yle ilgili çalışmanın sonucusudur.

Ermenistan

Türkiye ile 324 kilometre sınırı bulunan Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'la da komşudur. Aras Nehri üzerinden İran'la kısa bir sınırı vardır. Denizle bağlantısı olmayan Ermenistan, sert iklimi, verimsiz toprakları ve sınırlı doğal kaynaklarıyla bölgenin en sorunlu ülkesidir. İşsizlik nedeniyle Rusya'ya ve diğer ülkelere göçler artmakta, ülke nüfusu azalmaktadır. 2001 sayımına göre üç milyona yaklaşan nüfusun %93.3'ünü Ermeniler, %2.6'sını Azeriler, %1.6'sını Ruslar ve %2.5'ini diğerleri oluşturmaktadır. Ayrıca Azerbaycan'ın Karabağ bölgesine göçler nedeniyle Karabağ'daki Ermeni nüfusu 400.000'e yaklaşmaktadır. 437.000 kadar Ermeni de Gürcistan'ın Cevahetya vilayetinde yerleşmiştir.² Kafkasya dışında dünyanın çeşitli yerlerinde yaşayan Ermeni sayısı ise Ermenistan'da yaşayanlardan fazladır. Örneğin, ABD'de bir milyon, Avrupa ülkelerinde bir buçuk milyon, Orta Doğu ve Uzakdoğu'da bir milyon ve Rusya'da bir buçuk milyon Ermeni bulunmaktadır.³

Bu diaspora geniş bir örgütlenmeye gitmiş olup dünya genelindeki Ermeni faaliyetlerini organize etmektedir. Genellikle psikolojik savaş ve propaganda ağırlıklı olan ve Türkiye ile ilgili bazı tarihi iddiaları canlı tutmaya çalışan Ermeni faaliyetleri⁴ kilise ve devletçe de desteklenmektedir. Bu durum Ermenistan'ın iç ve dış politikası yanında Ermeni medyasını da etkilemektedir. Kuşkusuz

2 Murat ŞAHİN, "Transkafkasya Siyasi Coğrafyasında Etnik Dağılımın Etkileri", *Avrasya Etüdüleri*, TİKA Yay., 2001 Yaz, No. 19, ss.33-35

3 Ersal YAVI, *1856-1923 Emperyalizm Kısacasında Türkler, Ermeniler, Kürtler*, (İzmir: Yazıcı Yayınevi, 2002), s. 385

4 Erdal İLTER, *Ermeni Propagandasının Kaynakları*, (Ankara: Kamu Hizmeti Vakfı Yayını, 1994), ss. 10-13

bu çalışmadan amaç, Ermeni iddialarının analizi değildir. Asıl olan bağımsızlıkla birlikte işlevleri değişen, kitle iletişim araçlarının yeniden yapılanma sürecindeki rollerini ve içinde buldukları koşulları belirlemektir.

Bağımsızlık sonrası Ermenistan Cumhuriyeti'nin medyasını düzenleyen yasalara, yazılı ve görsel basının yapısal durumuna, temel sorunlarına, basın ve ifade özgürlüğü ile ilgili genel konulara aşağıda kısaca değinilmektedir.

Medya Alanı İle İlgili Yasal Düzenlemeler

Ermenistan Anayasası, doğrudan basınla ilgili ifadeler içermekle birlikte herkesin kendi fikrini açıklamakta özgür olduğunu belirtmektedir. Anayasaya göre, herkes ifade özgürlüğüne, bilgiyi arama, elde etme ve dağıtma özgürlüğüne sahiptir ayrıca hiç kimse düşüncesini değiştirmeye zorlanamaz.⁵

Ermenistan'daki medya alanını düzenleyen kanunlardan ilki 8 Ekim 1991 tarihli "Basın ve Kitle İletişim Araçları Hakkında ki Kanun"dur. Bu yasa da, basın ve diğer kitle iletişim araçlarının özgür olduğu ve sansüre tabi tutulamayacağı belirtilmektedir. Kanuna göre devlet kurum ve kuruluşlarının, sosyal ve politik organizasyonların, sosyal hareketlerin, kültürel, bilimsel ve eğitim kurumlarının medya organizasyonu kurma hakkı mevcuttur.⁶ Bir medya organizasyonu kurmak için ilgili devlet kurumundan izin almak gereklidir. Gereken başvuru yapıldıktan sonra, başvuruda bulunan kuruluştan yasal sorumlulukların yerine getirilmesi istenmektedir. Radyo ve televizyon kuruluşları için gereken iznin alınması daha karmaşık bazı aşamalara tabidir. 1991 yılında çıkarılmış olan kanun, uzmanlar tarafından bazı yönleri ile eleştirilmektedir. Kanunun güncelliğini yitirdiği, bazı bölümlerinin değiştirilmesi veya yeniden yapılması gerektiği şeklindeki görüşler, ulusal ve uluslararası toplantılarda dile getirilmiştir.⁷

Basın ve kitle iletişim alanını düzenleyen diğer kanunlar arasında "Televizyon ve Radyo Yayıncılığı Hakkındaki Kanun" (9 Ekim 2000), "Reklamcılık Yasası", (30 Nisan 1996), "Lisans Düzenlemeleri Hakkında Kanun " (30 Mayıs 2001) yer almaktadır.

5 Ermenistan anayasası için bkz: <http://www.armeniaforeignministry.com>

6 Ermenistan Medya alanını düzenleyen kanunlar için bkz: www.internews.am

7 Karen ANDREASYAN, "The Armenian Media Landscape", *European Media Landscape Reports*, internet adresi: <http://www.ejc.nl/jr/emland/armenia.html> erişim tarihi: 29.10.2003

Reklamla ilgili genel düzenlemeleri içeren "Reklamcılık Yasası" reklamların içerik ve şekil şartları ile ilgili bazı düzenlemeler getirmektedir. Örneğin, reklamların Ermeni dilinde olması gerektiğini veya Ermenice'ye çevrilmesini şart koşmaktadır. Ayrıca kanun, çocukların kendileri için olmayan ürünlerin reklamlarında yer almaması gerektiğini, alkollü içeceklerin, tütün ve tütün ürünlerinin reklamının yasak olduğunu belirlemektedir.⁸ "Lisans Düzenlemeleri Hakkındaki Kanun"da da radyo ve televizyon yayın kuruluşlarının, Ulusal Televizyon ve Radyo Komisyonu'ndan lisans temin etmeleri için gereken yasal sorumluluklar, lisanslarla ilgili düzenlemeler ve hangi şartlar altında yayın lisanslarının geri alınabileceği veya iptal edilebileceği gibi konular yer almaktadır.

9 Ekim 2000 tarihli "Televizyon ve Radyo Yayıncılığı Hakkındaki Kanun", radyo ve televizyon alanını düzenlemektedir. Radyo ve televizyon alanını düzenleyici kuruluş, kamu radyo ve televizyonu, radyo ve televizyon yayıncılığı ile ilgili genel düzenlemeleri içermektedir. Yayıncılık kanununun 24. maddesi, programlar açısından dikkat edilmesi gereken yayın içerikleri ile ilgili sınırlandırmaları belirlemektedir. Kanuna göre, etnik, dini veya ırk ayrımcılığına yol açabilecek programların yayınlanması yasaktır. Ayrıca savaşı, şiddeti teşvik eden yayınlar özellikle çocuk ve genç izleyicilerin gelişim ve eğitim sürecine zarar verebilecek çeşitli korku filmleri, pornografik içerikli ve başkalarının haklarına saldırı niteliği taşıyan yapımlar yasaklanmaktadır. Bu kanun çeşitli yönleri ile eleştirilmekte, bazı bölümlerinin medya alanını kısıtladığı şeklinde görüşler kamuoyunda yer almaktadır.⁹

Yazılı Basın

Ermenistan'da Ermenice ve Rusça basılan gazete ve dergiler yayınlanmakta, bazı Amerika veya Avrupa menşeli yayınlar da bulunmaktadır. Ancak yabancı yayınların fiyatları halkın alım gücünün üstündedir. Ermenistan genelinde 2003 yılı itibariyle 30'dan fazla gazete basıldığı, birçok popüler gazetenin ortalama tirajının 3.000-4.000 dolayında olduğu görülmektedir.¹⁰ Halkın alım gücü sınırlıdır. Ekonomik koşullar yüzünden toplam tirajlar oldukça düşüktür. 2002-2003 yıllarında, bazı gazetelerin tirajlarında bir

⁸ a.g.y.

⁹ "Armenian Press Overview", *International Journalist Network Report*, internet adresi: http://ijn.net.org/FE_Article/pressoverview.Asp?CountryID=644, erişim tarihi: 28.10.2003

¹⁰ Andreasyan, a.g.y

Gazeteler, devlet ya da siyasi partiler, kilise veya ticari güç odakları tarafından desteklenmektedir.

yükseliş gözlenmekte ise de genel olarak tirajların yüksek olduğunu söylemek mümkün değildir.

Tirajları yüksek sayılabilecek gazeteler arasında Novoe Vremya, Ayb-Fe, Or, Orran, Avant Guard, Aizhm gibi

özellikle son yıllarda yayınlanmaya başlayan gazeteler sayılabilir.¹¹ Ayrıca Ararat, Azg, Golos Armenii, Noyan Tapan, Yerevan News, Respublica Armenia, Gazeta Armenia da bazı diğer gazeteler arasında sayılabilir. Haber ajansları arasında ise Armenpress, ArminFo, Mediamax, Noyan Tapan yer almaktadır.

Gazete basım ve dağıtım olanakları yeterli ölçüde olmamakla birlikte bazı gelişmeler gözlenmektedir. Devlete ait olarak uzun yıllar işlevlerini yürüten basımevlerini özel girişime devretme olumlu bir gelişme olarak değerlendirilebilirse de bu durum beraberinde bazı sorunları da getirmektedir. Özellikle basımevlerinin ticari desteği sağlayan grup veya kişilerin etki ve denetimine girmesi söz konusudur.¹² Gazete dağıtımını ülke genelinde hala önemli bir sorun olmakla birlikte dağıtım üzerinde devlet tekeli kırılmış ve özel girişim de bu alanda etkili olmaya başlamıştır. Küçük ölçekte dağıtım yapan sekiz özel dağıtım merkezi kurulmuştur.¹³ Bölgesel ve yerel düzeyde ise yazılı basın finansal kaynakları çok daha azdır. Halkın ekonomik olanakları ve alım gücü başkent Erivan ve çevresine göre son derece sınırlıdır. Finansal sıkıntılar nedeniyle bölgesel veya yerel basın gelişme gösteremekte ve ulusal gazeteler bölgelerde daha az sayıda dağıtılmaktadır.

Gazeteler, devlet ya da siyasi partiler, kilise veya ticari güç odakları tarafından desteklenmektedir. Gerçek anlamda bağımsız bir gazeteden söz etmek pek mümkün gözükmemektedir. Finansal desteği çeşitli çıkar gruplarından sağlanan gazetelerin reklam veya ilanla elde etmeleri gereken gelirler ise son derece azdır, gerçekte gazeteler reklam işi ile ilgilenmemekte, az sayıda personel ile çalıştırdıkları reklam departmanları küçük ölçekli tutulmaktadır.

11 a.g.y

12 Tigran NAGDALYAN, "The Audience Of Mass Media In Armenia", *Transcaucasus Media Bulletin*, No. 2, Ekim 1997, s.15

13 Andreasyan, a.g.y

Ayrıca vergilerin yüksek olması birçok reklam vereni açık reklam vermekten kaçınmaya zorlamaktadır. Reklam sektörü ile ilgili sorunlar, Ermenistan'daki basını zorlamakta, finansal bağımsızlık yeterli düzeyde sağlanamamakta ve bunun sonucu olarak da yeteri kadar özgür bir basın ortamı oluşmamaktadır.¹⁴ Her gazetenin finansal desteğini sağlayan kişi, grup veya partiler, gazetelerde kendi görüş ve fikirlerini dile getirmekte, bu durum gazeteciler arasında kendi kendine sansür uygulamalarına yol açmakta, gazetelere finansal desteği sağlayan kişi, grup veya partilerin istediği makale veya yazıların basılmasına neden olmaktadır. Sonuç olarak "gazeteler, ekonomik veya siyasi çıkar gruplarının ya da medya patronlarının etki ve denetiminde kalmakta"¹⁵ halk sosyal, politik ve ekonomik olaylar konusunda objektif olarak bilgilendirilmemekte ve bu durum, demokratik süreçler açısından olumsuz etki yaratmaktadır.

Gazetecilerin genel olarak eğitim düzeyleri de yeterli değildir. Üniversitelerde verilen gazetecilik eğitiminin modern gazeteciliğin gereklerini karşılayamadığı, profesyonellik düzeyinin gelişme gösteremediği ve bu eksikliklerin gazete içeriklerine yansdığı görülmektedir.

Radio-Televizyon Yayıncılığı

2002 yılı sonları ve 2003 yılı başları itibariyle ülkede yayın yapan özel televizyon sayısı 40 civarındadır. Özel televizyon kanallarından Prometheus ve Alternative Media dışında ülke geneline yayın yapan televizyon kuruluşları devlete aittir. Rus televizyon kanallarından ORT ve RTR de ülke genelinde izlenebilmektedir. Bazı Rus kanalları ise sadece başkent Erivan ve çevresine yayınlarını ulaştırabilmektedirler.¹⁶ Özel televizyon kuruluşları arasında AI Plus, Ar, Armenia TV, Prometheus, Alternative Media, Armenia, ART_13, ALM, Fortuna, Hai Tv, STV, Erivan Tv bulunmaktadır.

Ermenistan'da halkın başlıca haber kaynağı televizyon yayınlarıdır. Nüfusun %86'sı için televizyonlar en önemli haber kaynağıdır.¹⁷ Televizyonların genellikle eski teknolojiye bağımlı olduğu, yazılı

14 Janna KRIKOROVA, "The Role and Influence of the Advertising Market on Printed Media", *Transcaucasus Media Bulletin*, No. 2, Ekim 1997, ss.17-18

15 "Armenian Press Overview", *International Journalist Network Report*, a.g.y

16 Andreasyan, a.g.y

17 Nagdalyan, a.g.y,

basın alanında olduğu gibi işlevlerini ticari, siyasi etkilere açık olarak sürdürebildikleri ve profesyonellik düzeyinin önemli bir gelişme gösteremediği görülmektedir. Ekonomik kökenli sorunlar yayıncıları zorlamaktadır. Birçok televizyon kanalı güç ekonomik koşullar altında çalışmakta, düşük kaliteli programlar, korsan filmler ve müzik programları yayınlamakta, siyasi ve ticari etkiler televizyonların program içeriklerinde kendini göstermektedir.

Televizyon yayıncılığı açısından reklamcılık önemli bir gelir kaynağıdır. Ermenistan'daki ekonomik sorunlar, reklam gelirleri üzerinde olumsuz etki yaratmaktadır. Yayın kuruluşlarının reklam pastasından aldığı payı daraltmaktadır. Bu arada devlet radyo ve televizyonu devlet tarafından finanse edilmekle birlikte reklam olanaklarından da özel televizyonlar ve radyolar gibi aynı şekilde hatta daha fazla yararlanmaktadırlar. Ülkede en geniş reklam dilimi devlet kuruluşlarına aittir.

Görsel işitsel medyada da objektif gazetecilik kriterlerinden uzak kalındığı, özellikle haber yayınlarının içeriklerinde nesnel ölçütlere uygun haber yapılmadığı söylenebilir. Finans kaynakları daha sınırlıdır ve bu nedenle sponsorların etkisine daha açıktırlar. Küçük ölçekte yayın yapan yerel televizyonların haber yayınları veya program içeriklerinde etki veya denetim daha fazla hissedilmektedir. Radyo yayıncılığı ise daha çok eğlence amaçlı ve müzik ağırlıklı gelişme göstermiştir. Devlet radyosu ülke geneline yayınlarını iletebilmekte, devlet tarafından finanse edilmektedir. Özel radyolar arasında Dinamit FM, Hay, Hai FM 105.5, Hit FM sayılabilir.

Basın ve İfade Özgürlüğü ile İlgili Genel Değerlendirme

Sovyetlerin dağılmasıyla birlikte, yetmiş yıllık kapalı rejimi geride bırakan genç cumhuriyetler, özgürlüğe dayanan demokratik birer cumhuriyet olma yolunda çaba göstermektedirler. Aralarında farklılıklar da olsa, toplumsal gelişmelerinin ana ilkelerini kendi kamuoylarına mal etme ve kamuoyunu yansıtma konusunda hemen her cumhuriyetin kitle iletişim araçlarından yararlandığı bilinmektedir. Siyasi karar mercilerinin uygulamalarında bazı ayrıcalıklar mutlaka vardır. Ama genelde her ülkede basın ve ifade özgürlüğü ile ilgili yasal düzenlemelere gidilmiş, uluslararası taahhütlerde bulunmuş, medyanın toplum hayatında oynadığı rol anlaşılmalı, medya, toplum ve demokrasi ilişkilerinde önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Şüphesiz, bu gelişmeler, cumhuriyetlerin içinde buldukları koşullara ve hassasiyetlere göre değişmektedir.

**Bağımsızlıktan sonraki
Ermenistan medyası,
dünyadaki gelişmelere
paralel olarak yeni
değerlerle tanışırken bir
yandan da devlet-kilise-
diaspora etkisinde
bocalamaktadır.**

Ayrıca cumhuriyetlerin kitle iletişim sistemlerinde katedilen mesafelerin yanında aşılması gereken önemli sorunlar bulunduğu ve bu nedenle tam anlamıyla özgür ve bağımsız bir basından söz etmenin mümkün olmadığı da görülmektedir.

Bağımsızlıktan sonraki Ermenistan medyası, dünyadaki gelişmelere paralel olarak yeni

değerlerle tanışırken bir yandan da devlet-kilise-diaspora etkisinde bocalamaktadır. Ermenistan'da önemli bir güç olan Kilisenin ana ilkesi "Büyük Ermenistan" idealini esas alan "Hay-dat" ideolojisini canlı tutmaktır. Devlet politikası üzerinde de etkili olan kilise, diaspora faaliyetlerini de etkilemektedir. Her ne kadar Anayasa'nın 15. Maddesinde vatandaşlar arasında din ayrımı yapılmayacağı belirtilmiş ise de bu hükmün uygulama alanına ne ölçüde taşındığı tartışmalıdır. Kayıtlı olmayan dinlerin Ermenistan'da faaliyet göstermesi son derece zorlaştırılmıştır. Bu tür gruplar, gazete ve dergi yayınlamaz, toplantı mekanları kiralayamaz, radyo ve televizyon programı yapamazlar.¹⁸ Diaspora Ermeniliği de dünya Ermeni basını üzerinde olduğu kadar Ermenistan medyası üzerinde de etkilidir.¹⁹ Diaspora partilerinden Taşnak, Hıncak, Ramgavar eskinin devamı niteliğinde kuruluşlar olup kitle iletişim alanında da etkilidirler.

Ermenistan'da devlete ait medya kuruluşlarının bağımsız olanlara göre daha güçlü olduğu bilinmektedir. Bağımsız olarak tanınan veya böyle olduğu belirtilenlerden de Başkan Koçaryan'a yakın kişilere ait medya organizasyonları vardır.²⁰ Öte yandan, bütün baskılara rağmen üç milyonluk ülkede siyasi parti adedinin 70'e yaklaşması²¹ bunlardan birçoğunun kendi olanakları ölçüsünde medya kuruluşlarına sahip olmaları ve maddi olanaksızlıklardan ötürü diğer medya kuruluşlarının destek sağlayacak

18 Mahmut Niyazi SEZGİN, "Ermenistan'da Dini Yapı- Dini Hayat", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, ASAM Yayını, ASAM Yayını, Kış 2003, No. 8, s.163

19 Erdal İLTER, a.g.e., s. 31

20 Mahmut Niyazi SEZGİN, "Ermenistan'da İç Siyasi Yapı ve 19 Şubat Başkanlık Seçimleri", *Stratejik Analiz*, Şubat 2003, Cilt 3, No. 34, s. 80

21 Niyazi Sezgin, "Ermenistan'da İç Siyasi Yapı ve 19 Şubat Başkanlık Seçimleri", a.g.m., s. 78

kişilerin veya siyasi grupların kontrolüne girmeleri ayrı bir kargaşa konusudur.²²

Ayrıca devlete ait olan medya kuruluşları ile özel medya kuruluşlarının aynı koşullar altında çalıştığını söylemek de mümkün değildir²³ Hükümetten, bakanlıklardan veya resmi kurum ve kuruluşlardan bilgi temin edilmesi gerektiğinde devlete ait olmayan medya kuruluşları çeşitli zorluklarla karşılaşmaktadırlar. Baskı ve dolaylı sansür örneklerine rastlamak mümkündür.

Medyadaki siyasallaşma şiddet olaylarına da neden olmaktadır. Koçaryan yanlısı yayın yaptırdığı iddiasıyla Radyo Televizyon Kurumu başkanı 22 Aralık 2002'de öldürülmüştür. Yeni seçilen başkanın ise 1999 Meclis Baskını sanıklarından olduğu iddiası ortaya atılmıştır. 1999 yılının Ekim ayında Ermenistan Paramentosu'na yapılan saldırılardan sonra bağımsız olduğu belirtilen basın kuruluşlarına yönelik kontrol ve denetim artmıştır. Gazetecilere yönelik saldırı ve tehdit olaylarında da belirgin bir artış kaydedilmiştir.

Tüm bu olumsuzluklar, demokratik bir medya ortamının oluşmasına engel teşkil etmektedir. Diğer yandan maddi sıkıntılar da eklenince birçok basın kuruluşu kapanma durumuna gelmiştir. Örneğin, bağımsızlığın onuncu yılı itibariyle kayıtlı medya kuruluşlarının yalnızca %30'unun faal olduğu belirtilmektedir.²⁴ Vergilerin yüksekliği, basım ve dağıtım zorlukları, reklam gelirlerinin yetersizliği, maliyet artışları, medya kuruluşlarını giderek daha zor bir duruma itmektedir. Tüm bu güç koşullara, ülkede gerçek anlamda bağımsız bir yargı sisteminin henüz yerleşememiş olması da etki etmektedir. Basının sorunlarının çözümü yasal mekanizmalardan gereken desteği alamamaktadır. Yalnızca 1999 yılında basınla ilgili 12 davadan 11'i kaybedilmiştir. Bu eğilimin 2000 yılında da devam ettiği görülmüştür.²⁵

Sonuç

Sonuç olarak demokratik bir geçmişten ve geleneklerden yoksun olan Ermenistan medyası, cumhuriyetin bağımsızlığını kazanmasını

22 Yavi, a.g.e., ss. 380-381

23 Yasha LANGE, "Armenia", Media in the CIS, The Report For EIM, internet adresi: <http://internews.rul/books/media/armenia.html>, erişim tarihi: 26.10.2003

24 Yavi, a.g.e., s. 381

25 Yavi, a.g.e., ss. 380-381

dan yaklaşık on iki yıl sonra da demokratik bir yapılanmadan oldukça uzak, devletin, siyasi grup ve partilerin, kilisenin ve ticari çıkar gruplarının etki ve denetiminde olmaya devam etmektedir. Ermenistan medyasının içine düştüğü bu olumsuz durumun aşılması için basın ve ifade özgürlüğü ile ilgili yeni yasal düzenlemelere öncelik verilmesi, yasaların uygulama alanına getirilmesi, yargı sisteminin basın ve ifade özgürlüğünü savunabilecek bağımsız bir yapıda şekillenmesi gereği öncelikli konulardır.

Ayrıca basın ve ifade özgürlüğünün korunmasında maddi olanakların da payının büyük olduğu unutulmamalıdır. Maliyetten, dağıtım, altyapı olanaklarından vergilere, reklam gelirlerine kadar çok çeşitli konularda acil önlemlere gereksinim vardır. Ermenistan'daki gazetecilerin eğitimi ise öncelik arz eden bir diğer konudur. Gerek meslek içi eğitimin gerekse üniversitelerde verilen gazetecilik eğitiminin iyileştirilmesi ve basın çalışanlarının profesyonellik düzeyinin geliştirilmesi basın etiği açısından da çok büyük önem taşımaktadır.

TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİNDE SİYASİ VE KÜLTÜREL BOYUT*

Dr. Yaşar KALAFAT**

Title: *The Political and Cultural Dimension of Turkish-Armenian Relations*

Abstract: *Turkish-Armenian cultural commonalities exist in the field of folklore just like many other fields. In this study, the commonalities in terms of folk literature, folk architecture and folk belief systems are considered while commonalities in the folk culture are the main concerns. Analyses rely on the support of the disciplines such as linguistics and physical anthropology.*

Those, who study on the Turkish-Armenian cultural commonalities, tend to discuss whether dominance of one culture over the other one or mutual interaction has taken place. There are merits in such theses. However, the cultural commonalities of these two nations are reviewed from a different perspective in this study and such commonalities are explained, in particular, vis-à-vis transfer of Turkish culture by the Turks converted to Gregorianism.

Keywords: *Turkish, Armenian, Cultural Commonality, Folk, Gregorianism*

Surası muhakkak ki, Türkler ile Ermeniler arasındaki savaş, Sevr'den önce başlamış Ermeni Sosyalist Cumhuriyeti döneminde devam etmiş ve Ermenistan Cumhuriyeti döneminde de devam etmektedir. Öyle görünüyor ki, bu savaş daha da sürecektir. Esasen bu savaş, Türkiye Cumhuriyeti-Ermenistan Cumhuriyeti savaşı değildir. Bu, Türk-Ermeni savaşıdır. Osmanlı Türklüğü bu gerçeğin şuurunda idi. Bunun içindir ki, Anadolu Türk Ordusu Kafkasya'da ve İran'da şehit vermiştir. Günümüz Türkiye Türklüğü, Türk-Ermeni ihtilafını Dünya Türklüğü'ne mal edememiş, buna karşılık Ermeniler; diasporaları, lobileri, Karabağ ve Erivan potansiyelleri ile top yekun güçlerini harekete geçirebilmişlerdir. Bırakalım Dünya Türklüğü'nün asgari desteğini almak, iki bağımsız Türk devletinin Türkiye'yi hatalı

* Bu yazıda yer alan hususların bir kısmı evvelce makale ve bildiri olarak kullanılmış iken, bu defa yeni ilavelerle genişletilerek ele alınmıştır.

** ASAM, Kafkasya Masası Başkanı, Ankara.

buldukları şeklindeki açıklamalarına da şahit olduk. Dahası, Ermeni karşıtı cephede Türkiye ve Azerbaycan'ın ihtilafa sürüklenmesi çalışmalarını dahi gözledik.

Ermeniler, bu top yekun milli güç hareketlerinde; diplomalarını, askeri girişimlerini, propagandalarını, kültürel girişimlerini, ekonomik güçlerini cepheye organize bir biçimde sevk etmişlerdir. Karşılarındaki cephenin aynı organizasyon, disiplin ve istikrarı gösterdiği kanaatinde değilim. Ermeni cephelerinde mevzilenen güçlerden biz, kültür savaşı veren birlikler üzerinde duracağız. Bu alanda çalışmalarımız toponomi-onomastik, etnik-mistik, folklorik, antropolojik mahiyette olacak.

Bu itibarla biz; Ermeni psikolojik hareketi konulu ilk çalışmamızı uluslararası bir sempozyumda İğdir'da vermiştik.¹ Bunu Ankara'da verdiğimiz uluslararası başka bir çalışmamız izledi.² Giderek Azerbaycan'da katıldığımız uluslararası bir diğer sempozyumda da konunun bir başka boyutu üzerinde durduk.³ İstanbul'daki bir diğer sempozyumda da aynı minval üzerinde yeni tespitlerimizi tartışacağız.⁴

Biz bütün bu çalışmalarımızda, bir Hayk kavmi miti, yüksek ülke anlamına gelen Ermenistan ve Hıristiyan mezheplerinden birisi olan Gregoryanlığın nasıl Ermeni milliyeti oluşturulmasında birleştirildiğinden yola çıkarak; Ermenilerin nasıl mono milliyetçilik yaptıkları, Gregoryanlığı Ermeniliğin milli dini gibi göstererek nasıl ulusal çıkar sağladıkları, Kafkasya'da kendilerini Hıristiyanlığın varisi göstererek, keza nasıl haksız kazanç edindikleri üzerine duruyoruz. Yayılmacı ve istilacı bir zihniyetin ürünü olan Haydat ideolojisi karşısında korunmanın bize göre yollarından birisi de budur.

Çalışmamızın son bölümünde de Salmaslı Kul Hartun'un aracılığı ile Türkçe yazan Türk edebî geleneklerini kullanan sanatçıların Gregoryan inançlı Türkler olduklarını izaha çalışacağız.

Evvelce şu soruyu kendime soruyordum, Ürdün'e, Anadolu'nun muhtelif yörelerinden gitmiş Türkiye Gregoryanları, aradan geçen

1 Yaşar Kalafat, "Kültürel Küreselleşme -Dinler arası Diyalog ve Mono Milliyetçilik", 2000. *Yılında Hıristiyanlık: Dünü, Bugünü ve Geleceği*, (9-10 Haziran 2001), Ankara

2 Yaşar Kalafat-Nazmi Gül, "Kimliklerin Oluşmasında Halk Biliminin Önemi-Ermeni Medeniyeti ve Kültürel Kimliği" *Kafkas Albanyası'nın Etnomedeni İrsi Beynelhalk İlimi Konferansı*(21-24 Mayıs 2001), Bakü

3 Yaşar Kalafat-Nazmi Gül, "Kimliklerin Oluşmasında Halk Biliminin Önemi-Ermeni Medeniyeti ve Kültürel Kimliği", *Kafkas Albanyası'nın Etnomedeni İrsi Beynelhalk İlimi Konferansı*(21-24 Mayıs 2001), Bakü

4 Yaşar Kalafat "Mono Milliyetçilik ve Milli Kilise" *Sekizinci Askeri Tarih Semineri* (24-27 Ekim 2001), İstanbul

**19. yy. ortalarına kadar
Ermeniler Anadolu'da bir
millet olarak değil,
Gregoryan cemaati olarak
yaşamışlardı.**

üç nesle rağmen nasıl olur da Türkçe'yi anadillerinden daha iyi kullanırlar, günlük hayatlarında Türkçe'yi kullanmayı tercih ederler. Bu Türkçe ki Anadolu'dan gittikleri Türk bölgelerinin yerel ağız özelliklerini tamamen içermektedir.

Bu defa dikkatimizi çeken şu nokta oldu; Anadolu'da Selçuklu ve Osmanlı Türk yönetimleri döneminde, Ermenilere yönelik bir iskan hareketi veya bir Ermeni iç göçü yaşanılmamıştı. Anadolu'da Ermeni olarak bilinen toplumların etnik kimlikleri ırk farklılığından kaynaklanıyor ise, yani bütün Ermeni olarak bilinenler Hayk kavminden geliyorlar ise, Anadolu da bu kavim neden öbek öbek serpilmişti?

Diğer taraftan A. Küçük⁵ şunun tespitini yapmıştı; 19. yy. ortalarına kadar Ermeniler Anadolu'da bir millet olarak değil, Gregoryan cemaati olarak yaşamışlardı. Batı misyoner faaliyetleri bu Hıristiyan topluma Ermeni milliyeti fikrini enjekte edince, ilk Ermeni milli şuurlaşması bu cemaatten doğdu.

Bu noktada hatıra şu gelmektedir, Anadolu'da muhtelif ırklara mensup Gregoryan halkın bir kısmı Hayk kavminden iken, bir kısmı da Türk soylu idiler. Evrensel bir din olan Hıristiyanlık tebliğ edilirken veya Gregoryan misyonerleri tarafından cemaat oluşturulurken bunlar da diğer etnik kesimlerle birlikte doğal olarak Gregoryan Hıristiyan oldular.

Anadolu'da çoğunluğu oluşturan İslami halk arasında dağınık olarak yaşayan Gregoryan toplumu, şüphesiz dar bir sosyal çevrede sıkışmışlardı. Evlilikler gibi, sosyal zorlamalar Gregoryan bölgeler arasında iltisakı sağladı. Buna bir kısım Gregoryanların ticari bir toplum oluşu da eklenince, münferit ve müstakil olan Gregoryanlar arası dayanışma yoğunlaştı. Bütün bunların üzerinde Gregoryan dini örgütlenmesi kilise etrafında birliğin sağlanmasını amaçlamıştı. Bu toplumdaki bir milliyet çıkarmak emperyalizm için zor olmadı. Gregoryan kilisesi etrafında toplanan çeşitli halktan insanlar; mimari, musiki, resim, heykel gibi alanlarda zaten ciddi bir senteze girmiş Gregoryan kilise kültürünü oluşturmuştu. Albanlardan varis

⁵ A. Küçük, "Belgelerin ışığında Türk -Ermeni Münasebetlerine Genel Bir Bakış", A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 1989. Cilt 1, ss. 245 -259

alınan kültüre, bu birikimde eklenince milleti oluşturan asli unsurlardan birisi olan kültür de olmuş oldu.

Anadolu'dan hareketle yapılan açıklamanın bizi götürdüğü sonuç, bütün Gregoryanların Hayk/Ermeni kavminden olmadığıdır. Bütün Ermenilerin Gregoryan olmadıkları gerçeği ise, aynı bir realitedir. Bu bilinen gerçeğin konumuz itibariyle irdelenmesini ayrı bir çalışmaya bırakıp, Anadolu dışı Gregoryan inançlı Hıristiyanların, ırki kimlikleri konusuna dönmek istiyoruz.

Ermenilerin ilk yurtlarının neresi olduğu konusunda; "Ermeniler Babil'den gelen Hayk ile Balkanlardan gelen Armenlerin birleşmesinden meydana gelmiştir." "Hititler'in torunlarıdır" "Hayasali"lardır "Urartuların torunlarıdır", "Frikyalılarla Balkanlardan Anadolu'ya gelmişlerdir" "Ermeniler esasen Türk'tür" şeklinde çeşitli rivayet ve iddialar vardır.⁶ Bize göre bu iddiaların hepsi bir anlamda doğrudur. Ta ki, bütün Gregoryanları Ermeni kabul etmek iddiasını gerçek olarak kabul etmiş olalım. Bu ismi geçen bölgeler Ermeni milletinin tarihi vatanları değil, bunlar çoğunlukla tarihte, Gregoryan inançlı toplumlara yurt olmuş coğrafyalardır.

Bütün Gregoryanların Ermeni milliyeti mensubu olamadıkları gerçeğini, bugünün Ermenistan halkının sadece Hayk/Ermeni olmayışından da gözleyebiliyoruz. Günümüzde Ermenistan'da 2-3.000 Gregoryan Tat vardır. Bunların büyük bir kısmı İran'a göçmüştür. İki dilli olan bu halk hem Ermenice ve hem de Farsça konuşmaktadır. Ayrıca Gregoryan Boşa'lar vardır. Miktarları 45.000 olan bu halkın Çingenece (Poşaca) ve Ermenice konuştuğu bilinir. Gregoryan Rumların ise, miktarları 10.000 civarında iken, Rumca ve Ermenice konuşan bu halk Yunanistan'a göçmüştür. Gregoryan Aysorlar (Asurlar) ise, toplam 15.000 civarında olup başlangıçtan beri bugünkü Ermenistan'da yaşamaktadırlar. Ayrıca Karabağ'da Ermenice konuşan Gregoryan inançlı Albanlar vardır. Alban oldukları şuurunda olan bu halk Venk köyü gibi merkezlerde toplanmışlardır.⁷ Biz Tiflis'teki etnik dağılımı irdelerken edindiğimiz bilgiler arasında, Gregoryan Ermeniler, Gregoryan Gürcüler ve bu iki toplumun dışında Gregoryanlar olarak bilinen bir toplum kesiminin varlığını tespit ettik.

Alban konusu, bu hususta yaptığımız çalışmalarımızda daima gündemimizde olacaktır. Biz bu konuda Albanların büyük bir

⁶ M.K. Türközü, *Osmanlı - Sovyet Belgelerinde Ermeni Mezalimi*, Ankara, 1995, ss. 2-5

⁷ Elkhan Alasrov... "Yayınlanmamış Kafkasya Notları", Ankara 2001

bölümünün Türk soylu olduklarını, Ortodoks inançlı bu toplumun bir bölümünün sonradan Gregoryan olduklarını, Gregoryan olanların bir kısmı ise, zamanla Ermenileştikleri şeklindeki görüşleri paylaşıyoruz.⁸

Anadolu'dan Lübnan'a göçmüş Gregoryanlardan bir kısmının soyca Türk olabileceği tezimize, biz Türkçe yazıp okuyan ve Ermeni olarak bilinen Gregoryan inançlı halk şairlerini şahit göstermiştik.⁹ Bu tezimizi Borçalı-Gürcistan'dan yaptığımız tespitlerle doğrulayabiliyoruz.¹⁰ Ayrıca olay sadece komşu kültürden etkilenerek özenti olayı değildir. Nitekim Gregoryan inançlı dönemin aydınları Ermeni harfli Türkçe el yazması Cönk'ler de hazırlamışlardır.¹¹ Ermeni harfleriyle basılmış Türkçe Halk Hikaye kitapları¹² ve destanları da vardır.¹³

Türk Ermeni kültür ilişkilerinin bir bahsi olan bu konu; kültürel etkileşimin bir ürünü oluşu ve Türk-Ermeni kültür savaşının bir neticesi oluşu itibariyle önemli olmakla birlikte¹⁴ biz bu münasebetle Ermeni kimliğinin oluşumu üzerinde duruyoruz.

İncelememize birkaç antropolojik misal de vermek istiyoruz. Kafkasya'ya Hıristiyanlığın girişinde; Türkler-Tengri İnancı, Hıristiyanlık-Gregoryan İnancı ve Ermeni toplumu ilişkilerine dair ayrıca bilgi vereceğiz.¹⁵

⁸ R.B. Göyüşov, *Kafkas Albanyasında Hıristiyanlık*, Bakü, 1984

⁹ Kevork Pamukçyan "Onyedinci Yüzyıldan Kalma Türkçe Üç Halk Şiiri" *Halk Kültürü 1984 /4 On Dördüncü Kitap*, İstanbul, 1985 ss. 4-145-149

¹⁰ Yaşar Kalafat "Azerbaycan ve Çeçenistan Notları", *Yeni Düşünce*, 17-23 Ağustos 2001 sn.33 ss. 38-44

¹¹ Kevark Pamukçyan "Ermeni Harfli El Yazması Eski Bir Cönk 1, *Folklor ve Etnografya Araştırmaları*, İstanbul, 1984, ss. 413-445

¹² A. Turgut Kut, "Ermeni Harfleriyle Basılmış Türkçe Halk Kitapları, *Halk Kültürü*, 1984/1, İstanbul, 1984, ss.69-79

¹³ A. Turgut Kut, "Ermeni Harfleriyle basılmış Türkçe Destanlar I". *Halk Kültürü 1984/3 Üçüncü Kitap*, İstanbul, 1984, ss. 65-73 konusunda "Köprülü Aşık Edebiyatı'nın tamamıyla millî bir menşei, asırlardan beri devam edip gelen bir ananesi vardır.(..) Bu daha İslamiyetten evvel Türkler arasında yaygındı; sonraları İslamiyetin kabülünden sonar da bu edebiyat tarzı sönmemiş yaşamıştır.(...)" demektedir. Geniş bilgi için bkz. (Köprülü S. 239-269 Zikreden İ. Necdet Çetinok, "Sarı Gelin Türküsü ve Ermenilik", *Erciyes*, Haziran, 2001, Sayı 282, ss. 7-14

¹⁴ Sarı Gelin; türküsünün folkloric kimliği konusunda bkz. (İ. Necdet Çetinok "Sarı Gelin Türküsü ve Ermenilik", *Erciyes*, Haziran, 2001, Sayı 282, ss. 7-13) Türk Halk şiiri geleneği boyutu itibariyle bkz. Fikret Türkmen, *Türk Halk Edebiyatında Ermeni Kültürüne Tesiri*, 1992. M.F. Köprülü, *Arşak Çobanyan ve De Morgan'ın Türk Edebiyatındaki Aşık Tarzının Ermeni Edebiyatının Ürünü Olduğuna Dair İddiaları*, (?:?:?).

¹⁵ Abdülhal Gökbal "Kıpçak Türklerinde Hıristiyanlık", *2000 Yılında Hıristiyanlık Dünü Bugünü ve Geleceği Sempozyumu*, 9-10 Haziran 2001, Ankara

Hazarlarda ahali çeşitli dinlerde olmakla beraber Hazarlar aslında eski Türk Bozkır dini olan, Tanrının birliğine dayalı, Gök Tanrı (Tengri-Han) itikadında idiler.¹⁶ Ermeniler, "Ermeni tarihçisi Ghenvond'un da naklettiği gibi, Doğu Anadolu ve özellikle Van yöresi halkı uzun bir süre Hazar Türklerinin hakimiyetinde kalmıştır. Hazar etnik yerleşiminin, daha sonraki sürelerde oluşan istilalara rağmen, Doğu Anadolu Türkünün Fiziki-Antropolojik yapısında ve törenlerinde payı olduğu tarihi bir gerçektir. Hazar Türklerinin etkisiyle Türk Şaman töreleri Hıristiyan Şiasına girmiş (Gote Ichozarskaya Cultura, Moskova 1925) tarihte (Paulicen's) olarak nitelenen herzeyi yaratmıştır.¹⁷ Böylece hocam, Gök Tengri İnancının Anadolu Türk İslamlığına etkisi ile, Alevi-Bektaşiliğin oluşmasındaki durum gibi, bu Gök Tengri inancı ile Hıristiyanlığın sentezinin de Ermeni Gregoryanlığını oluşturduğunu açıklamaktadır. Bu noktada diğer Gregoryan toplumlar mesela Etopya Gregoryanları ile Kafkasya Gregoryanlarının Tengricilik inancı itibariyle karşılaştırılmaları gerekecektir.

Nitekim Türklerin Kafkasya'ya yerleşme tarihleri M.Ö. 7. yy. kadar inmektedir. İlk yerleşim Saka Türkleri ile başlamış; Uz, Oğur, Bulgar, Sabir, Kuban, Ağaçeri, Hazar, Avar ve Hunlarla devam etmiştir. Bu Türk toplumlarının mensubu buldukları dinlerin izleri günümüze kadar gelebilmiştir. Bölgede hakimiyet kurmuş olan Akkoyun, Karakoyun ve Karakeçili dönemlerinin boy simgeleri Koç ve Koyun heykelli mezar taşları, Gök Tanrı inancına mensup Türklerin hayvan figürü işleme tarzının küçük değişikliğe uğramış şeklidir.¹⁸

Bu mezar taşlarının Hayk kavminin, kavim kültürünün bir ürünü olabilmesi için, bu kavmin Gök Tanrı inanç sistemi mensubu olarak da bir dönem yaşamış olmaları, yani Altay kavmi olup Uluğ Türkistan veya onun kuzeyinden Altay'dan gelmiş olmaları gerekir. Hayk kavmi için iddialı olamayız ama, Gregoryan inançlı ve zamanla Ermenileşmiş bir kısım Türklerin varlığını buradan yola çıkarak izah mümkündür. Nitekim Anadolu ve Azerbaycan'daki günümüze kadar devam eden koçlu, koyunlu, atlı mezar heykelleri halkı İslam olmasına rağmen hala devam etmektedir.¹⁹ Gregoryanlarda ise,

¹⁶ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Bozkır Kültürü*, Ankara, 1987, ss. 96-102

¹⁷ M.A. Kaşgarlı, *Kilikya Tabii Ermeni Baronluğu Tarihi*, Ankara, 1990, s. 87

¹⁸ Rasim Efendi, *Azerbaycan Dekorativ- Tatbiki Sanatı*, Bakü, 1976, ss. 7-13; Mustafa Ünal, "Azerbaycan Mezar Taşlarında Geleneksel Türk Dini ve İslamın Etkileri", *Uluslararası Dördüncü Türk Kültür Kongresi Bildirileri*, 4-7 Kasım 1997, Ankara, ss. 287-295

¹⁹ Beyhan Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları*, (Ankara, 1992)

Türk soylu veya Hayk soylu olsun bu gelenek devam etmemektedir. Örneğin Etopya Gregoryanlarında bu tür bir mezar mimarisi yoktur.

Gregoryan-İslam ve Tengri inançlı bölge halklarında görülen Koçlu-Koyunlu-Atlı mezar taşları konusu üzerinde Türk-Ermeni Kültür Kimliği itibariyle ileride ayrıntılı olarak tekrar duracağız. Dini ve ırki kültürel kimlik itibariyle açıklamalar yapan Murad Adji, Ermeni Kiliselerinin üzerindeki motiflerin Tengricilik inancındaki Türk boylarındaki dini damgaların aynısı olduğunu belirtiyor. Aziz III. Vaçagan Saat Kulesi üzerindeki, Türk giysi ve başlığı ile ata binmiş bir Türk resminin olduğunu açıklıyor. Bu oyma resimlerin Güney Sibirya kayalıklarındaki resimlere benzediğini vurguluyor. Ayrıca Ermeni kilisesi Katolikosu'nun esasının üzerinde bulunan çift başlı yılan motifinin Tengri inançlı din adamının atasındaki "Yılan Rvom" olduğunu savunuyor. M. Adji'ye göre Ermenilerin ibadet ederken avuç işareti tamamen Tengri inancının bir ürünüdür. Ermeni rahiplerinin özel tören giysilerindeki motifler de Tengricilik inancındaki motiflerin benzerleridir.²⁰ şeklindeki görüşmelere tamamen katılıyorum.

Yıldız Hosimova'nın R.S. Kociev'i²¹ şahit göstererek yaptığı, "fiziki Andontoloji itibariyle Karabağ'da Ermeni olarak bilinen halk ile Ermenistan Ermenilerinden daha farklı ve Azerbaycan halkına daha yakındırlar. Karabağ Gregoryanları esasen Alban soylu olup, daha sonra Ermenileşmiş Gregoryanlardır. Keza; "Karabağ Gregoryanlarının etno-psikoloji itibariyle diğer Ermenilerden daha farklı ve Azerbaycan Türklerine daha yakındırlar"²² tarzındaki tespitler de bizi doğrular mahiyettedirler.

Türk Ermeni Kültürel İlişkilerinde Kimlik

Türk-Ermeni kültür ilişkilerini mitolojik dönemden başlanılarak ele alma zarureti kadar, Ermeni kültürel kimliği ile Ermeni siyasi kimliği arasındaki çok önemli olan bağın da ele alınması gerekir. Bu bağ, her ulusal kimliğin teşekkülü itibariyle önemlidir. Türk Ermeni Kültür ilişkilerinin iyi anlaşılabilmesi itibariyle ise, Ermeni milli kimliğinin günümüze taşınan şeklinin oluşmasında Ermeni kültürel kimliğinin köşe taşları ele alınmalıdır. Bu itibarla Türk-Ermeni ilişkilerinin kan davasından çıkarılması, siyasi ve kültürel

²⁰ Murad Adji, *Avrupa., Türkler, Stepler*, (Moskova, 1998), ss. 295-296

²¹ R.S. Kociev, *Etnoloji Adentologia*, (Moskova, 1979).

²² S.V. Lurye, *Etnologiya*, (Moskova, 1999)

Türk-Ermeni ilişkilerinin kan davasından çıkarılması, siyasi ve kültürel kimliklerinin oluşumu, Türk siyasi-kültürel kimliği karşısında durumun anlaşılması, sorunu çözme de, Ermeni kimlik oluşum ve arayışının içerdiği çelişkiyi ortaya koyabilecektir.

kimliklerinin oluşumu, Türk siyasi-kültürel kimliği karşısında durumun anlaşılması, sorunu çözme de, Ermeni kimlik oluşum ve arayışının içerdiği çelişkiyi ortaya koyabilecektir.

Ermeni etnik kimliği, Hayk mitolojik etnosundan yola çıkılarak, Hıristiyan Gregoryan mezhebini sahiplenip, Hayk kavminin yurdu dahi olmamış olan, yüksek ülke anlamında Ermenistan kelimesi ile bütünleştirilerek oluşturulmuştur. Böylece Ermeniler, Alban kültür mirasına varis olmakla kalmayıp, 19. yy. ortalarına kadar Gregoryan cemaatin ortak kilise kültürünü de, Ermenilik adına sahiplenmişlerdir. Ermenilere, Hıristiyan Batı karşısında, Kafkasya'nın ilk Hıristiyanlığını günümüze taşıyan halkı olma tezi prestij ve destek kazandırmıştır.

Ermeni kimlik kazanım yol haritasının ikinci önemli yapı taşı Türk düşmanlığıdır. Ermeniler varlıklarını ispat için, önlerindeki engelin Türklük olduğunu savundukları nispette, Batı Hıristiyan aleminden destek görmüşlerdir. Ermeni teorisyenleri bu yapay iddiadan vazgeçmeleri halinde paradigmalarının iflas edeceğini, Ermeni ulusal yapılanmasının dağılacağını bilincindedirler. Ermeniler, dış siyasetlerinde de çifte standartlı davranmaktadır. BM ve AB'nde tehcir temasını işleyerek, Hıristiyanlık ve Batı yanlılık temalarını işlerken Kafkasya; Türkiye-Ermenistan ve Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde komşuluk ilişkileri ve yalnız bırakılmış olma üzerinde duruyorlar. Batıda Türkiye aleyhinde kararlar aldıkları larken Doğuda gümrük kapılarının açılmasını ve enerji hattından pay talep etmektedirler.

Ermeni kültürel kimliği ile siyasi kültürünün Ermeni ulusal stratejisinde birleştiği ikinci nokta Haydat'tır. Ermenistan kuruluş belgesinde yer alan Haydat, üç deniz arasında Ermenistan vaat ediyor ve bu hedef süper gücün Ortadoğu politikasının bir parçası görünümü arz ediyordu. Haydat'ın uygulamasında Ermenistan'ın Karadeniz'e çıkabilmesi Gürcistan Türk bölgesi güzergahından olabilirdi. Hazar denizi için Azerbaycan, Akdeniz'e çıkabilmek için de İran ve Anadolu Türk topraklarının işgali gerekecektir. Bu topraklarda halen Ermeni yaşamamaktadır. Böylece Ermenileri

mağdur ulus psikolojisi ile sahneye çıkıp yayılmacı ulus stratejisini hedefliyor denilebilir.

Ermeni kimlik merkezli stratejinin deşifresi yapılabildiği takdirde, karşı strateji kendiliğinden oluşacaktır. Bunun için Ermenistan Cumhuriyetinin ulus devlet politikasına bakılabilmelidir. Ermeniler işgal edilen Azerbaycan topraklarındaki İslam halkı yurtlarından sürmekle kalmayıp, Gregoryan inançlı ve fakat Hayk kavmi kökenli olmayan Fars ve Hint Ermenistanlı halkı yurtlarından sürerek mono-milliyetçi bir uygulama sergilemiştir. Ermeniler mevcut Ermenistan'da etnik temizlik yaparlarken Haydat Doktrini gereğince muhayyel Ermenistan'ın Ermenisiz Doğu Anadolu demografisi için bir izahları olmalı. Ermenilerin kültürel kimlikten yola çıkarak oluşturdukları stratejilerinin karşı stratejiye zemin hazırlayan yumuşak karnı bu noktadır. Bu bölge halkının mitolojik değerleri Gregoryan Hayk kavmi adına yapılan değerlerle ne nispette örtüşmektedir. Bu itibarla biz meseleyi mitolojik derinlikle ele almayı yeğledik.

Türk-Ermeni Kültür İlişkileri farklı dönem başlıkları altında ele alınırken şüphesiz normlar da değişecektir. XIX ve XX yy.lar esas alındığında Ermenilerde cemaat olma dönemi büyük ölçüde geride kalmış Gregoryan ağırlıklı kilise kültürü Hayk kavmi ile özdeşleşmiş Ermeni kültürel kimliği olarak mesafe almaya başlamıştır. Bu dönemin Osmanlı Türk Kültürü ile Ermeni Kültür etkileşiminin resim, tiyatro, musiki, mimari ve benzeri alanlardaki seyri rahmetli hocamız Prof. Dr. Nejat Göyünç tarafından ele alınmıştır.²³ Halk kültür etkileşimi ise masal, destan gibi alanlarda incelenmiştir. Bu sahada yapılmış çalışmalardan biz Prof. Fikret Türkmen'i anmakla yetinelim.²⁴

Biz bu yazımızda etno-sosyal kültürel etkileşimi mitolojik dönem zemininde de ele almaya çalışacağız. Türklerin İslam, Hayk kavminin Gregoryan olmadan evvelki dönemleri üzerinden günümüze gelebilen halk kültürünün halk inançları boyutu üzerinde durmaya çalışacağız. Hıristiyanlığı, bölgede ilkin Kıpçak Türkleri benimseyip, bölgedeki Türk soylu olmayan halklar Hıristiyanlığı bu yolla mı edindiler? Murat Adji bu kanaattedir.

Bu görüşümü açıklarken M. Adji, "Ermeniler hacın kurtancı gücüne inanıyorlardı. Halbuki onlar o zaman henüz putperest idi.

²³ Nejat Göyünç; "Turkish – Armenian Cultural Relations", *Armenians in the Late Ottoman Period*, (Ankara, 2001), ss. 23-43

²⁴ Fikret Türkmen, *Türk Halk Edebiyatının Ermeni Kültürüne Tesirleri*, (İzmir, 1992).

Ama Kıpçakların işaretleri bulunan bayrakları altında savaştıkları için haçı çok iyi ve yakından biliyorlardı ... Piskopos Grigoris Kıpçaklardan askeri yardım istemeye gelmemiştir. Tanrı inancını öğrenmeye Avrupalılardan ilk olarak Hıristiyan Piskoposu Girgoris gelmiş ve sonra halkını da aydınlatmak istemiştir. Aslında Grigoris, Geser'in ve Erke Han'ın yaptıkları faaliyetlere aynen devam etmek istiyordu, ama bu sefer Avrupa'da." türünden açıklamalarda bulunmaktadır.²⁵

Her iki ırkın Türkler ve Ermenilerin (Bu ifade ile Gregoryan inancını benimseyen ve giderek Ermeni adını olan High toplumunu kastediyoruz.) Hıristiyanlığa girme itibarıyla etkileşimde Peter B. Golden'in görüşüne göre Göktengri inançlı Hun Türkleri Hıristiyanlığı Ermenilerden öğrenmişlerdir. Bu konudaki görüşlerini açıklarken P.B. Golden 535-537 yıllarında Kuzey Kafkasya'da bir kısım Hun'un Papaz Kordost önderliğinde Ermeni misyonerlerce vaftiz edildiğini bu arada Hunca için bir yazı sistemi geliştirdiklerini belirtmektedir²⁶ P.B.Golden'in bu konulu tespitlerini inanç içerikli boyutu ile yazımızın ileri bölümünde ayrıca ele alacağız. Biz yazımızda daha ziyade hocamız Prof. Dr. Mehlika Aktok Kaşgarlı'nın tespitlerini esas alacağız ve halk inançlarından yola çıkarak bir rota izleyeceğiz. M.A. Kaşgarlı "Anadolu Ermeni Destanları, Efsaneleri ve Masalları Kritiği" isimli konumuz itibarıyla fevkalade önemli yazısında, bizim için ulaşılması çok zor olan Avedis Ahoranion'un 1901 yılında Lozan Üniversitesi'nden yaptığı "Ermeni Gelenek ve İnançları (Les Anciennes Kaditions Et Asyances Anneniennes) isimli doktora tezini irdemiştir.²⁷ Dönemin uzmanı olan kültür tarihçisi M.A. Kaşgarlı modern batı dillerinin yanı sıra Krafar ve Çağdaş Ermenice'yi de bilmektedir.

Konuyu Ortaçağ dönemi ve evveli itibarıyla ele alan Aziz Gregorin kimliğinin Türk olabileceğini de irdleyen ilk bilim adamı hocamız Prof. Dr. M. Fahrettin Kırzioğlu olmuştur. Kırzioğlu Gregoryan Kültürünün o dönemi üzerinde dururken dil, abece ve bu arada halk inançları üzerinde de durmuştur.²⁸ Gregoryan ve Müslüman Türklerin halk inançları ağırlıklı olmak üzere genel dini

²⁵ Murat Adji, *Kıpçaklar (Türklerin ve Kadim Büyük Bozkırın Kadim Tarihi)*, Çev. Dr. Z. Bağlan Özer, (Ankara, 2002), ss. 168-173

²⁶ P.B.Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (Ankara, 2002), s. 87

²⁷ M.Aktok Kaşgarlı "Anadolu Ermeni Destanları -Efsane ve Masalları Kritiği", *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, Cilt 2, Ankara, 1986, ss. 17-24

²⁸ M.Fahrettin Kırzioğlu, "Albanlar Tarihi M. Ö IV-Ms. X. Yüzyıllar Üzerine", *XI. Türk Tarih Kongresine Bildirileri*, Ankara, 1994, ss. 1-67

hayatlarının karşılaştırmasını ayrıntı olarak yapan bilim adamı ise Hocam Prof. Dr. Abdurrahman küçük olmuştur.²⁹

Halk inançları ile tarih çalışmalarının Ermenilik-Türklük, Gregoryanlık-İslamiyet, Göktengri inancı-Poganizm itibariyle kavşak noktasında şu söylenebilir. Günümüz Ermeniler ve Türklerinin bir kısmı bugünkü ulus kimliklerini edinmeden farklı dönemlerde ara kimliklerle geçiş yaptılar. Kıpçak-Hun döneminden de evvel başlayan bölge Türklüğünü uzun sürecinde High kavmi ve Ermeniler bu ismi almadan evvel ve sonra eski Türk dininden etkilendiler, bazen Hıristiyanlığı Türklerden alıp bazen da Ona Hıristiyanlığı enjekte ettiler. XIX ve XX yy. gelinirken Gregoryan Cemaat içerisinde Türklerin kaderi Ermeni Kimliği içerisinde erimek şeklinde tecelli etti. Zira kurumlaşan Ermeniler, Gregoryanlık adına, siyasi, kültürel, dinsel ve eğitsel faaliyetlerde inisiyatifi ellerinde tutuyorlardı. Bu döneme müteakip isyan eden, iskan edilen ve Gregoryanlıkla özleşen Ermeni kimliği içerisinde Gregoryan Türkün yazgısı Ermenilerin kaderini paylaşmak oldu. Anadolu'da kalan ve İstanbul gibi büyük merkezlerde toplu yaşama imkanı bulamayan Anadolu'nun Ermeni veya Türk Gregoryanlarının kaderi ne oldu. İsyen ve İskan artığı bu insanlar bölgelerinde gizli Ermeni toplumları teşkil ettiler. Muhtemelen bunlardan bir kısmı İslamlaştılar.

Türk Ermeni İlişkilerinde Mitolojik Boyut

Avedis Ahoranion'a göre, Primitif Arkaik Ermeniler ateşe tapıyorlardı. "ateş, iyilik ve kötülük prensibine dayanan bir din, antik İran Zerdüştlük dininin bir koludur. Dualizme/ikicilik ilkesine göre kurulmuş olan doktrini Avesto'da toplamış olan Zerdüştlük, Avedis Ahorianian'a göre Ermenilere İran'dan geçmiş değildir. Hint-Avrupa toplumu olmaları dolayısıyla Ermenilerin etnik niteliklerinde mevcuttur" Ermenilerin Hint-Avrupa menşeli bir toplum olmadıklarını bizzat Ermeni tarihçileri bilhassa sanat tarihleri izah etmişlerdir.³⁰

İran Zerdüşizm'inden ateş ile ilgili inançlar konusunda etkilenmeyen ve Hint-Avrupa toplumu da olmayan Ermenilerdeki ateş muhtevalı inancın kaynakları arasında Türk inanç sistemi aranılmaz mı? Bu sistemde od/ateş bir kültür.³¹ Ateşteki bu

²⁹ Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, (Ankara, 1997)

³⁰ M.A.Kaşgarlı. a.g.m

³¹ M.A. Kaşgarlı. a.g.m

kuvvelerin aklayıcı paklayıcı olduğuna da inanılır. Ateşte ak ve kara iyeler vardır. Ateş Tanrı değildir, ancak Ona saygılı davranılır. Su dökülerek söndürülmesi gerekse mutlaka besmele ile dökülür. Ateşe tükürülmez, gece dışarıya ateş verilmez, oda, ateşe, ocağa sacı yapılır. Ak ve Kara iyelerin düalizm ile iltisakı nedir? Sağlıklı açıklama yapmak kolay değildir. Ancak birlikte yaşayan iki halktan Türkler Ermenileri sadece Türk-İslam İnançları ile etkilemediler. Halk inançları itibarıyla de doğal olarak çoğunlukla olan etkiledi. Bununla beraber biz etkileme üzerinde durmuyoruz. Bize göre zamanla Ermeni genel adı altında toplanan kesimin bir bölümü Hıristiyan olmadan evvel Türklerle aynı inanç sistemi içerisinde idiler. Benzerliklerin kaynağı bu olabilir.

M.A. Kaşgarlı Ermeni halk kültürü konusunda; "Ermeni folkloru, Ermenistan tarihi gibi, Ermenilerin azınlık olarak yaşadıkları ülkelerin milli tarihi ve milli folklorunun Provincial (Taşra) niteliğinde bir kopyasıdır. Ermeni Folkloru Kafkasya'da Doğu Türkleri, Gürcü ve Rus, Ortadoğu'da ise, Batı Türklerinin etkisinde ve izindedir."³² demektedir.

A. Ahoranion "Hıristiyanlık öncesi Arkaik Ermenilerde Kötülük ilahı şeytan, dev veya ejder adını taşır" diyor. Kaşgarlı ateş kelimesinde olduğu gibi dev kelimesinin de Ermeniceden yola çıkarak etimolojik tahlilini yapıp Ahoranion'un yanlış olduğunu izah etmektedir. Dev, Div Türk halk inançlarındaki kara iyelerden olup, tezahür şekillerine ve fonksiyonlarına göre farklı isimlerle tanınırlar.³³

Ahoranion metnindeki ateş-ışık ilişkisine dair görüşlerini açıklarken, onun Ermenilerdeki ateş kültürünün Hıristiyanlığa girildikten sonra Hz. İsa ile ışık inancıyla birleşmiş olduğu fikrine katılmaktadır.³⁴ Esasen Türk inançlarındaki Ocak Kültü ayrıca kutsal mekan, kutsal kişinin bulunduğu mekan, suyu veya toprağı kutsal olan mekan, anlamındadır. Bu şekilde "Ocak" olarak bilinen ağaçlar vardır. Ayrıca belirli ocakların şifa oldukları belirli hastalıklar vardır. Hak aşıkları kutlu kişilerdir. Bunlar çok kere ışık olarak bilinirler. Ulu kişilerin mezarlarına muayyen zamanlarda ışık- nur indiğine inanılır.³⁵

³² M.A. Kaşgarlı a.g.e.

³³ Ş.K. Şerefoğlu, "Türk Halk İnançlarında Özellikle Orta Toroslarda Kara İyelerle İlgili Halk İnançları", *Güneyde Kültür*, 1996 Sayı 76, ss. 21-25

³⁴ M.A. Kaşgarlı a.g.m

³⁵ Yaşar Kalafat, "Geçmişten Günümüze Halk İnançlarımızda Işık", *Milli Folklor*, Ankara, 1994, Sayı 21, ss. 25-30

Gregoryan inançlı High kavmi kiliselerinin önünde, mezar taşı olarak boynu haçlı koç-koyun at heykellerinin bulunması, aynı heykellerini doğu Anadolu Türk mezarlarında tamamen aynı fakat bu defa haç yerine Arap harfleri ile rahmet içeren ifadelerin bulunması bu iki kültürün geçmişte aynı topluma ait olduklarını bizi düşündürmüştür. Nitekim bu tespitimizi bizimle paylaşan onlarca literatüre de rastladık. Aynı taşları Ortodoks Gürcü coğrafyasında da görüyorduk. Bunlar taşların üzerindeki tığ, iğne, tarak, teşik gibi kadına işaret eden ve kama, kılıç, ok, mızrak gibi erkeğe işaret eden kabartmalar içeriyorlardı. Müteakip ziyaretlerimizde bu taş heykelli mezar taşlarını Karakalpakistan, Kazakistan, Türkistan gibi Asya Türk bölgesinin müzelerinde de görmeye başladık ve bunları resimleyip yazılarımızda bunlara yer verdik. Azerbaycan'ın muhtelif kesimlerinde bunlardan müzelere mebzul miktarda taşınmıştı. Bütün bunlar bize Ulug Türkistan'dan Kafkasya'ya ve Ön Asya'ya taşınmış bir halkın maddi kültür unsurları olduklarını gösteriyordu. Bu taş mezar heykellerini İran'ın Tebriz müzesinde ve Irak'ın Erbil bölgesinde mezarlıklarda da resim çekerek dokümanete etmiştik. Esasen Prof. A. Çay bu mezar taşlarının coğrafyasını tespit edip kitaba dönüştürmüştür.³⁶ Bizim üzerinde durduğumuz husus, bu mezar taşlarının İslamiyet ve Hıristiyanlıktan önce Uluğ Türkistan'da mevcut oldukları bunların ilk yurtlarından Kafkasya ve ön Asya'ya taşınan halklar tarafından yeni bölgelere taşındıkları ve bu halkların girdikleri yeni dinlerde de varlıklarını sürdürdükleridir. Bu bilinen hususa anılan mezar taşlarının diğer Hıristiyan bölgelerinde görülmediklerini de eklemeliyim.

Kafkasya Türklükle, içiçe geçmiş zaman dilimlerinde Kıpçaklar, Hunlar ve Hazarlar dönemlerinde tanış olmuştur. Bu mezar taşı mimarisinin hangi Türk boyu ve boyları tarafından bölgeye taşındığını kesinlikle söylemek zordur. Doğu Anadolu'yu da kapsadığından daha ziyade hatıra Hazarlar ve Kıpçaklar gelmektedir. Bununla beraber Hunlar dahil her üç Türk ulusu da bu mimariyi taşımış olabilir.

Kafkasya'daki bu denli yoğun Türk varlığına Oğuz Türkleri bölgeye gelmeden evvel ne olmuş olabilirler. Oğuzlar bölgeye ya Müslüman Türkler olarak geldiler veya bölgeye İslamiyet'in girdiği yıllarda geldiler. Bunların uzantılarını Selçuklular Beylikler, İran Anadolu ve Kafkasya Türk devletleri içinde aramak doğaldır. Semavi

³⁶ A.Çay, *Anadolu'da Türk Damgası, Koç Heykel Mezar Taşları ve Türklerde de Koç-Koyun Meselesi*, (Ankara, 1983)

dinlerden evvel gelen veya semavi dinlerin zuhur döneminde gelen Hazarlar gibi olanlar İsevi, Musevi ve Muhammedi oldular. Peçenekler ve Hunlar gibi Semavi dinleri bölgede tanıyan Türk toplumları hangi dini kimliğe girdiler? Bölgede bu toplumların birlikte getirdikleri Tengricilik inancının derin izleri var iken, tamamen Tengricilik inancı mensubu olan bir toplum yoktur. Bu Türk kesimleri doğaldır ki Hıristiyan oldular. Bölgenin Ortodoks cemaatını oluşturdular. Bir kısmı zamanla Gregoryan oldular. Bölgede halen Ortodoks Türk toplumu veya Gregoryan Türk toplumundan bahsedemediğimize göre, Musevi olanlar bir yana Hıristiyanlığı seçenler, Gürcüler ve Ermeniler arasında eridiler. Bu iki toplumun dini kültürünü irdeleyerek bu iddiamızı izleyebiliyoruz.

Peter B.Golben muhtelif kaynaklardan yaptığı tespitlerini açıklarken; "535 veya 537'de, Papaz Kardost'un başını çektiği bir Ermeni misyoner takımı Kuzey Kafkasya Hunlarının bir kısmını vâftiz etti. Bu olayı nakleden, Süryani kaynağı, Hunca için bir yazı sisteminin geliştirildiğini de gösterir. 681'de Mec Kuenak piskoposu İsrayel, Kafkas Albanyası hükümdarı Varaz-Trdat tarafından Kuzey Kafkasya Hunlarıyla görüşmek üzere gönderildi. O'nun, (şeytanın saptırdığı, ağaca ibadet hatası ile delirmiş bu kabile) içindeki Hıristiyanlaştırma başarısının hikayesi, Dosxurane'i korunmuştur. Bu kaynağa göre, onlar yıldırım veya ateşin yaktığı nesnelere tanrı Kuar'a kurban olarak görüyorlardı. T'angri han olarak çağırdıkları dev vahşi bir canavar" at kurban ediyorlardı. Aynı zamanda ateşi, suyu (belli yol tanrıları) ayı ve (onların gözünde bir derece ehemmiyeti olan bütün mahlukatı) sayıyorlardı. Bu haberde (üzüm putlar ve sunaklardaki kirli derili ç'op'ay) hakkında bahisler de bulunur. Bu unsurların hepsi Türk halklarının uygulamalarına denk gelir. Tangri Han tabii ki, Altay halklarının yüce gök ilahı olan Tengri Han'dır. Büyük ölçüde Hazar döneminden kalma ve dolayısıyla aidiyeti belirsiz (Hazar veya Hun) olan, başta unvanlar olarak dil verileri, Kuzey Kafkasya Hunlarının etnik-dilsel aidiyetleriyle ilgili bir hüküm vermemize imkan sağlamak için yetersizdir. Bunlar Hazar devletinin önemli bir parçası olmuşlardır ve 7. yy. sonlarında bile ayrı bir unsur idiler. Bundan sonra kaynakların görüş alanından çıkarlar.³⁷

Kuzey Kafkasya Ermenilerinin bir kısmının da olsa Ermeni misyonerlerce vâftiz edilmiş olmaları, Gregoryan cemaat içinde yer alıp zamanla Ermeni toplumunun oluşmasına Hunlar gibi Türk

³⁷ Peter B. Golden , a.g.e ss. 87

toplumlarının vücut vermiş oldukları hususu bizim tezimizi doğruluyor.

Ermeni abecesinde Türk ses ve harflerinin yer almış olduğunu Prof. Kırzioğlu'nun çalışmalarından biliyoruz. Kastedilen dönem ve faaliyet farklı olsa da bu konuda Kırzioğlu ayrıntılı bilgi vermektedir.³⁸

A.Küçük, IV.yy. henüz Ermeni Alfabeti'nin olmadığını kaynakların ifadelerini karşılaştırarak izah etmektedir. Bu yüzyılda alfabe ve uygun bir literatürü olmadığı için Ermeni liturjisi henüz teşekkül etmemiştir.³⁹ Ermeni Alfabetindeki "B", "E", "İ", "DZ", "K", "N", "Ç", "R", "V", "NG" gibi harflerin Türk oyma yazısından alındığını F. Kırzioğlu yukarıda ismi geçen eserlerinde açıklamaktadır.⁴⁰ Rahmetli hocamız Prof. Dr. İ. Kafesoğlu, Ermeni alfabesinin Türk yazısı yoluyla meydana gelmiş olabileceği üzerinde durmaktadır.⁴¹

Kuzey Kafkasya'da Alban-Ermeni ilişkisi ve etkileşimleri üzerinde durulan Türk-Ermeni Kültür münasebetleri itibarıyla ayrı bir önem arz etmektedir. Bu konuda paylaşılan ortak kanaat; "Tarihi, kültürel, toponomik, onomastik ve arkeolojik bulgular, milattan önceki dönemlerden itibaren Kafkasya'da yaşamakta olan, Kafkasya'nın otoktan halkı olan ve M.Ö.I. yüzyıldan itibaren Alban adıyla bir siyasal birlik oluşturan etnik toplulukların Kafkasya'nın otoktan Türk halkı olabileceği tezini kuvvetlendirmektedir. Albanlar, Güney Kafkasya'nın önemli bir bölümünü 1000 yıl kadar hakimiyetlerinde bulundurmış ve VIII. yüzyıla kadar bağımsız yaşamıştır. Bundan sonra ise yukarıda ifade edilen tarihi süreç içinde önce siyasi bağımsızlıklarını kaybetmiş, müteakiben de mensubu oldukları Gregoryan Kilisesi vasıtasıyla dil ve kültür olarak Ermenileştirilmişlerdir. Gregoryen cemaat kültüründeki Türk kültür öğelerinin tetkik edilmesi, tarihin belli bir döneminde Türkler ve Ermeniler tarafından ortaklaşa yaratılan birtakım kültür değerlerini ve Ermeniler'in bu değerleri nasıl Türkleri yok sayarak, gerektiğinde sınır dışı ederek, gerektiğinde Albanlar örneğinde olduğu gibi zorla asimile ederek tek başlarına sahiplendiklerini ortaya çıkartacaktır.⁴²

³⁸ M.F.Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, (İstanbul, 1953), ss. 169-188, Milli Destanlarımızda Dede Korkut Oğuznamelerinin Tarih Belgesi Bakımından Değerleri, *Bellekten*, Ankara, 1986, Cilt 50, Sayı 927

³⁹ A.Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara, 1997, ss. 140-145

⁴⁰ M.F.Kırzioğlu a.g.e. ler.

⁴¹ İbrahim Kafesoğlu, "Ahlak ve Çevresinde 1945'te Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Tetkikler Seyahat Raporu", *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul, 1950, Cilt 1, ss. 184-185

⁴² Mehmet Şerif Fırat, *Doğu İleri ve Varto Tarihi*, (Ankara, 1981), ss. 209-231

Ağaç ve orman Türk inanç sisteminde bir kült oluşturmuştur. Ağaçlardan kayını ve çam gibi olanlar Türk destan hayatında mitolojik değere sahiptirler. Bazı ağaçlara kutsiyet atfedilir. Karayların Paltatiyemez kutsal ormanlarından "Eben Ağacı"na dokunulmaz. Hayat Ağacı motifinin derinliklerinde inanç vardır. Birçok ağacın efsanesi vardır. Muncuk atma Nevruz'da gül ağacının altında olur. Özel haller için ziyaretlerdeki ağacın kavuğundan geçilirken, ulu zatların türbe ağaçlarına adak bezi asılır. Kutsal Ötügen'de ağaçlar da kutsalı. Anadolu'da türbelere ait koruların sahipli olduğuna inanılır. Yapraklarına dahi dokunulmaz.⁴³

Yıldırım etrafında da Anadolu'da bir inanç halesi yaşatılmaktadır. Yıldırım çakınca belirli dualar okunur. Gökten geldiğine inanılır. Tunceli çevresinde Yıldırım çarpması sonucu hayatını kayıp eden kimsenin mezarı kutsal sayılır, ziyaret muamelesi görür. Tunceli çevresindeki yıldırım çarpması sonucu yanmış kurumuş ağaç ziyaret işlemi görür, Ona kimse dokunmaz. Bazı hallerde yıldırım çarpması sonucu yanan ağaçların kütükleri özel hanelerde kutsal mekan olarak ziyarete açılırlar. Halk bu türden yerleri muhtelif hacetleri için ziyaret eder.⁴⁴

Ocağa gelince yukarıda belirtildiği gibi o da keza od/ateş iyisi ile ilgili kabul edilir ve bir kült oluşturulmuştur. Gece ocakta ateş verilmez. Ocak su dökülerek söndürülmez. Ocağa tükürülmez. Ocağın ateşi kömürü ve külü ile ilgili inançlar vardır. Ateşe çeşitli sacılar yapılır. Ateşe bakılarak geleceği okuyanlar vardır. Ateşin yanış şeklini anlamlandıranlar olur. Kaşkailerde damadın otağına ateş baba evinden söndürülmeden götürülür.⁴⁵

At'ın da Türk inanç sisteminde özel konumu vardır. Hamile hanımın doğumu kolay olsun diye eşiğin önünde Aygır kişnetilir. Gelinin atına çok erkek çocuk doğurması için erkek çocuk bindirilir. Gelin attan inerken silah atılır. Makedonya Türkmenlerinde gelinin eli bereketli olması için ocağı at gemi takılı halde götürülür. Al karısı hamile kadını basmasın diye yastığının altına at gemi veya üzengisi konur. Atın yelesi, kuyruk kılı üzengisi, nalı ile ilgili inançlar vardır. Komutan savaşa giderken atının kuyruğu örülür. Sahibi ölen atın eğeri ters bağlanılarak mezara indirilir. İstanbul'da hasta atların götürüldükleri at mezarlıkları vardır. Kırgızistan'da Yılık beyi olan

43 Kutlu Özen, *Sivas ve Divriği Yöresinde Eski Türk İnançlarına Bağlı Adak Yerleri*, (Sivas, 1996), ss. 33-37

44 Y.Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, (Ankara, 1999), ss. 27-34

45 Y.Kalafat, M.Kiyani, "Kaşkayı Türklerinde Sosyal Yaşam", *Türk Dili ve Edebiyatı Makaleleri*, Sivas, 2001, Sayı 1, ss. 227-247

atlar kutsal sayılır ve onlara binilmez ve onlara yük taşıtılmaz. Göktürk ve Hunlar kutsal mağaralar ve ulu tepelerde Atalar ruhu için at kurban ediyorlardı.⁴⁶

Ay Göktengri inanç sisteminde bir kült oluşturmuştu. Günümüzde ne kadarı Budizm'den geldiği bilinmemekle beraber halk arasında yaşayan ayla ilgili inançlar vardır. Cılız çocuklar için Aylık kesilir. Ay ilk doğunca muayyen dualar okunur. Aya saygısızlık yapılmaz. Ay tutulunca yapılan özel dua ve uygulamalar vardır.⁴⁷

Biz, evvelce yaptığımız bir çalışmada Hazar Türklerinin ve Gregoryanların halk inançlarını genel Türk halk inançları ile karşılaştırmış bazı müşterekler bulmuştuk.⁴⁸

M. A. Kaşgarlı bildirisinde, Beatrice Kasbarian'ın XIX. yüzyılda Ermeni Toplumunu (La Societe Armenienne au XIX) isimli eserine de yer vermektedir. Beatrice kitabında: "Ermeni ailesi, ataerkildir. Aile en büyük erkeğinin yönetimindedir. Aileye baba bakar, ihtiyaçlarını baba karşılar, kadının çocuğu olmazsa, kısırca ailesine geri gönderilir. En büyük beddua "ocağın sönsün" terimidir. Kızlardan ziyade erkek çocukları makbuldür. Ailenin kadınlara hakaret etme, ırza geçme, kanla temizlenir. Gelinler baskı altında olur. Kayınvalidenin baskısı altındadırlar. Ailelerinin rızası olmadıkça gençler evlenemezler. Erkek analarının evlenmelerde rolü büyüktür. Kadının namusu ilişkilerde ön planda gelir. Kocasına itaat etmekle mükelleftir. Aynı zamanda kayınvalidesine ve kaynatasına itaat etmekle de görevlidir. Zira ölümle cezalandırılır. Kızlarda bekaret şarttır."⁴⁹

M. K. Kaşgarlı günümüze kadar Türk İslam aile hayatında görülen bu uygulama ve prensiplerin yüz yıllarca beraber yaşayan bu iki toplumda çoğunluk azınlığı temelinden etkileyişinden kaynaklandığını belirtmektedir. Biz de M. K. Kaşgarlı'ya katılmaktayız. Türk aile tipi de ataerkildir. Ailede otorite babadadır. Baba yoksa yaş sırasına göre erkek evlatlar yetkili ve sorumludurlar. Büyük kardeş baba adına söz sahibidir. Erkek evladı olmayan babasız ailelerde, amca aileye nezaret eder. Aileden gelin götürülürken erkek kardeşin, kız kardeşinin kuşağını bağlamak gibi görevleri vardır. Erkek kardeşi

46 Yaşar Kalafat, "Orta Toroslarda Karşılaştırmalı Halk İnançlarında At", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Mart 1998, Sayı 135, ss. 23-31

47 Y.Kalafat "Aybastı Yer Adı ve Türk Halk İnançları", *II. Aybastı Sempozyumu*, 17-18 Temmuz 2001.

48 Yaşar Kalafat, *Kuzey Azerbaycan-Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'ta Eski Türk Dini İzleri, Dini Folklorik Tabakalaşma*, (Ankara, 1998), ss. 23-25, 32-37

49 M.A. Kaşgarlı, a.g.m

olmayan gelinin kuşağını amcasının oğlu bağlar. Evlilikte çocuk önemlidir. Erkek çocuk annesi olmayan, bilhassa hiç çocuğu olmayan kadınların ikinci evlilik yapmaları doğal karşılanır. Boşama pek olmaz ancak kuma getirilir.⁵⁰

Türk halk inançlarında Ocak, içerisinde yaşanan hane, yuva demektir. "ocağın şen olsun" "Ocağın yıkılsın" "ocağı sönük" "Ocağın direği" "Kor Ocak" "Ocağına incir dikmek" ve benzerleri hep bu inancı ve zihniyetin ürünüdür. Rüyasında ocağının yıkıldığını gören kadının eşinin öleceğine inanılır. "Kor Ocak" veya "Ocağı bağlı" erkek evladı olmayan hane demektir. Zira Ocak, erkek zürriyet ile sürer. Ocağına incir dikilen şahsın ailesi dağıtılmış olur. erkek evlat, ocağın direği olarak tanımlanır. Anadolu ve Türk dünyasının sair kesimlerinde çocuklarının sayısı sorulan kimse daha ziyade erkek evlatlarının sayısını söyler.⁵¹

Irz ile ilgili olaylar en büyük namus davalarıdır. Kan davasının başlıca sebepleri arasında rıza gösterilmeden kaçılmak suretiyle evlenilmek istenilmesi gelir. Ana ve avrat üzerine yapılan yeminler en büyük yeminler arasındadır. Gelinler yeni evlerinde "Gelinlik" yaparlar. Gelinlik bazen bir ömür sürer. Gelinler sabahleyin en erken kalkar ve akşamları en geç yatarlar. Gelinler "ses saklama" veya "ses sakınma" uygulaması yaparlar. Bu uygulama gelin büyüklerin ve kayınlarının yanında konuşmaz. Bu uygulamanın sona ermesi için "dil açma" merasimi yapılarak geline hediye alınmak suretiyle konuşmasına izin verilir. Ses saklamanın derinliklerindeki gerçek sesin duyulması suretiyle kara iyelerin muhtemel zararından korunmaktadır. Halk sufizminde en iyi dilekte bulunma şekli sessiz dilektir. Kişi gönlü ile konuşabilir. Kalbi dilekler lafzı dileklerden, dualardan daha makbul sayılır.⁵²

Türk halk inançlarında "Baba" bir kültür. Tanrı tarafından kutsanılmıştır. Hakan, Han, bey ve aile reisi buldukları toplumun semavi boyutu da bulunan öğeleridir. Kız babasından istenir. Evlenecek kız için ailede son sözü baba söyler. Babadan izin alınır. Babaya sorulur. O ocağın reisidir. Saygın hanımlık kocaya itaatle başlar. Kayın valide ve kayın peder, valide ve peder muamelesi görürken kayın birader, birader konumundadır. Gelin ve kızlarda namusluluk öncelikli şartlardandır. Zira en büyük hicap unsurudur.

⁵⁰ Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, (Ankara, 1999), ss. 104-107

⁵¹ Yaşar Kalafat, *a.g.e.* ss. 81-96

⁵² Yaşar Kalafat, *Güney Kafkasya*, (Ankara, 2000), ss. 9-24, 39-71, *Kırım-Kuzey Kafkasya*, (Ankara, 1999), ss. 63-76, 196-207

Cezası ölümdür. Kızlarda bekaret muhakkak aranırken, bekaretini muhafaza edememiş gelin adayları için merkebe ters bindirip babasının evine göndermek veya sacını ustura ile kazıtıp baba evine göndermek gibi uygulamaların yapıldığı olur.

Türk Ermeni İlişkilerinde Halk Kültürü

Diğer taraftan aynı bakış açısı ile Ermeni halk kültürü iddialarını da irdeleyeceğiz. Bunu yaparken İndiana Üniversitesi'nin bir yayını ele alacağız.

Anılan çalışmada koçlu koyunlu mezar taşlarının Ermeni mezar kültürünün bir ürünü oldukları belirtilmektedir.⁵³ Bu tip mezar taşları Doğu Anadolu ağırlıklı, Azerbaycan, Gürcistan, Türk bölgesinden başlanılarak Uluğ Türkistan'a Orhun abidelerine kadar uzanan bir coğrafyanın doğudan batıya gelmiş ürünüdürler. Bu konuya yazımızın ana metninde ayrıntılı olarak yer verilmiştir. Özbek Sitli olarak da bilinen gümüş kupa⁵⁴ eserde İran menşeli olarak gösterilmektedir ki iddialı değiliz. Hayat Ağacı motifinin Gregoryan mezarlarındaki şeklindeki farklılık hakkında ilave edilmiş olmasıdır. Hayat Ağacı motifi hangi kültürün ürünüdür? Gök Tengri inanç sisteminde Kam-Şaman bu ağaçtan hareketle gökyüzüne çıkıyordu.⁵⁵ Obsidiyon parçalarının şehit mezarlarına konulduğunu biz Nahçıvan'da Türkler arasında gözdük. Gregoryanlar'da da bu uygulama var, Türklerde mezara sacı bu arada taş koymak, taş yapıştırmak da⁵⁶ var. Dağıstan'da mesela Şeyh Şamil aile mezarlığında gabze şeklinde mezar taşları vardır. Bu tarz kıvrık başlı taşları Aklat'da da görüyoruz. Bu tarz mezar taşı Gregoryanlar'da da var.⁵⁷ Güneş kültünü temsil eden Çarkifelek motifini Osmanlı ve Selçuklu eserlerinde gördüğümüz gibi Gregoryanlar'da da var.⁵⁸ Zengezur'dan tespit edilen Gregoryan kültürü adına tespit edildiği açıklanan tek çekicili Şoromil taşı⁵⁹ Anadolu ve Azerbaycan Türk coğrafyasında da çok yaygındır. Tepe pencereci köy toprak örtülü yığıma taş duvarlı köy ev mimarisi eserde⁶⁰ örneklenmiştir. Anadolu

53 Levon Abrahamian and Nancy Sweezy, *Armenian Folk Arts, Culture, and Identity*, (Çin, 1984), ss. 40

54 a.g.e. ss.15

55 a.g.e. ss. 64

56 a.g.e ss. 65

57 a.g.e ss. 69

58 Beyran Karamağralı. *Ahlat Mezar Taşları*. Ankara, 1992. ss. 241.

59 a.g.e s. 77

60 a.g.e. s. 81

İslam Türk mimarisinde de bu mimari hakimdir. Ahşap çapraz kubbe dam örtüsü⁶¹ Anadolu mimarisinde yaygındır. Kutsal mekanların duvar, eşik gibi kesim taşlarının öpülmesi Anadolu Müslüman Türk halk arasında olduğu gibi, kitapta da Gregoryan mimarisi adına resmedilmiştir.⁶² Tahta oyma kapaklı dolap, rahle ve oyma motifleri her iki kültürde de var.⁶³ Keza tahta oymalı çocuk beşiği hem Gregoryan ve hem de İslam Türk halkta var. Ancak Gregoryanlardaki haç motifi İslam halkta yerini aya bırakmıştır.⁶⁴ Anadolu'daki duvara asılabilen tahta kaşıklık Gregoryan halkta da var.⁶⁵ Salıncak tarzında asılarak sütten yağ çıkarılan toprak ve ahşap yayıklar her iki kültürde de var.⁶⁶

Tandır, tandır ekmeği, tandır şişi ve rapada gibi⁶⁷ kültür, iki kültürde de var. Bu kültür yayık kültüründe olduğu gibi Anadolu'nun Gregoryanlarla tanış olmadığı Türk coğrafyasında da vardır. El dokumacılığında halı ve kilim yapımında kullanılan tığ, teşik, makas-mekik, tarak Anadolu Türk kültüründe görüldüğü gibi bu kitapta da yer almaktadır.⁶⁸ Ortadoğu kitap düzenleme kültürünün bir ürünü olan derkenar resimler bu eserde Gregoryan kültürünün ürünü olarak yansıtılmaktadır.⁶⁹ Kafkas ve Doğu Anadolu bayan örtünme kültürünün bir ürünü olan vala ve yaşmakla da eserde Gregoryan kültürü kapsamında yansıtılmaktadır.⁷⁰ Türklerde olduğu gibi bu kültürde de boncuk işlemeli yön örgü yayığı, salyangoz kabağının ve mavi boncuğun nazarlık olarak kullanımı her iki kültürde de vardır.⁷¹ Kitapta yer alan gümüş hamam takımı takunya⁷² Erzurum, Gümüşhane, Başburt, Erzincan da da mevcuttur.

Nevruz ateşi etrafında folklorik oyunlar oynama kültürü kitapta da yer almaktadır.⁷³ Kafkasya, Uluğ Türkistan ve Anadolu Türk

61 a.g.e s. 83

62 a.g.e s. 88

63 a.g.e ss. 102,105

64 a.g.e s. 106

65 a.g.e s. 108

66 a.g.e s. 114

67 a.g.e s. 121

68 a.g.e ss. 158-159

69 a.g.e s. 177

70 a.g.e ss. 179-181

71 a.g.e s. 193

72 a.g.e s. 202

73 a.g.e ss. 119-221

kültüründe yer alan gümüş erkek ve kadın kemerleri eserde Gregoryan kültürü kapsamında yer almaktadır.⁷⁴ Azerbaycan'da tespitini yaptığımız kötü ruhlardan korunma adına ağaç dalına koyun-koç kafası ve bacağı asma geleneği bu kültürde de var.⁷⁵ Dağıstan ve Azerbaycan genelinde ve Anadolu'nun Aras vadisinde yaygın olan Şah bezeme, Oğlan Şahı, Kız Şahı yapma geleneği, eserde Gregoryan halk kültürü kapsamında gösterilmektedir.⁷⁶ Kurban edilecek hayvanın süslenmesi uygulaması her iki kültürde de vardır.⁷⁷ Takke, bere, kese örgüsü de keza her iki kültürde de vardır. Yapma bebek kültürü her iki kültürde de aynılıklar içermektedir.⁷⁸ Her iki toplumun halk kültürlerinde de yer aldığı anlaşılan diğer tespitler; ağaca adak bezi bağlama,⁷⁹ su kabağı süsleme,⁸⁰ süpürgeден gabçe/gabbe gelin bezemek,⁸¹ kakma yöntemi ile ahşap kapı yapma.⁸²

Bütün bu tespitlerden sonra denebilir ki, Türk ve Ermeni toplumunun halk kültürleri ve destanı hayatları göstermektedir ki, bu iki toplum sadece birlikte yaşamış olmanın doğal etkileşimi itibarıyla bazı halk kültürü değerlerini paylaşmış olmakla beraber veya birisi diğerlerinin dinini seçmek suretiyle onun kültür dairesine girmekle kalmamış, bazı Ermeniler günümüz Türklüğünün yapı taşlarından iken bir kısım Ermenilerde Türk soyludurlar.

Haydat, ulusal Ermeni ideolojisinin merkezinde de yapay Ermeni milliyeti vardır. Bu kurgu anlaşılmadan Ermeni psikolojisi sağlıklı anlaşılabilir. Yurt anlamında Ermenistan, din anlamında Gregoryanlık ve kavim anlamında Hayk ırkı irdelenip, Ermeni yayımlarının haklı gösterilmeye çalışılan yapı taşları gün ışığına çıkarılmalıdır.

Çalışmamızın son bölümünü oluşturan bu kısım dünya literatürüne Gregoryan Türk gerçeğini sokma çalışmamızın bir parçasıdır. Türklerin bir kısmının Hıristiyan oldukları, Hıristiyan Türklere; Ortodoks, Nasturi ve Süryani inanca inanılanlar bilinirken,

74 a.g.e, ss. 202 - 204

75 a.g.e, s. 232

76 a.g.e, s. 257

77 a.g.e s. 258

78 a.g.e s. 265

79 a.g.e s. 223

80 a.g.e. s. 223

81 a.g.e s. 229

82 a.g.e. s. 269

biz Gregoryan inançlı Hıristiyan Türkler üzerinde duruyoruz. Bu konuda maddi ve inanç kültüründen yola çıkarak yaptığımız çalışmalar olmuştur.⁸³ Bu defa halk edebiyatından yola çıkarak tezimizi izaha çalışacağız. Esasen bir kısım Türklerin Gregoryan kitle kapsamında Ermenileştirildikleri tezi üzerinde Prof. M. F. Kırzioğlu ve Prof. Dr. A. Küçük tarafından çalışılmıştır.⁸⁴ Gregoryan inançlı kesimin halk edebiyatı ürünleri itibariyle Türk halk edebiyatı karakterli ürünler verebildikleri konusunda da çalışmalar bizden evvel de yapılmıştır. Bu konuda Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler de çalışmalar yapmışlardır. Türkiye'den ilk çalışmayı ve doğrudan konuyu ele alan çalışmayı muhtemelen Prof. Dr. Fuat Köprülü yapmıştır.⁸⁵ Onu takip eden yıllarda, Şevket Beysanoğlu,⁸⁶ Nejat Göyünç,⁸⁷ Zeynelabidin Makas,⁸⁸ Prof. Dr. Fikret Türkmen'in,⁸⁹ Sabri Koz'un⁹⁰ ve daha başkalarının Mahmut Niyazi Sezgin'in⁹¹ de çalışmaları olmuştur. Başta şair olmak üzere Türk halk edebiyatının hemen hemen bütün alanlarında Ermeni bilinen şair ve yazarların ürünleri olmuştur. Fikret Türkmen "Türk Halk Edebiyatı'nın Ermeni kültürüne Tesiri" isimli çalışmasında bütün bu bilgileri kitap halinde toplamış, bu kitaptan sonra hocamızın iki ayrı bildirisinin konusunu da bu bahis teşkil etmiştir.⁹² Hatta bizim bildirimizin konusu olan Kul Hartun, F. Türkmen'in bu kitabında isim bazında geçmektedir.

Bütün bu çalışmalarla, bizim bu incelememizle varmak istediğimiz hedef arasındaki fark, biz Ermeni halk edebiyatı ile Türk

- 83 Yaşar Kalafat, Mahmut Niyazi Sezgin, "Ermeni Kültür Stratejisi ve Albanlar Meselesi", *Ermeni Araştırmaları*, Mayıs 2002
- 84 Fahrettin Kırzioğlu, "Armenya/Yukarı Eller Tarihinin İçyüzü", *Bellekten*, Cilt 50, Sayı 198, Aralık 1986, Abdurrahman Küçük, Ermeni Kilisesi ve Türkler, (Ankara, 1997).
- 85 Fuat Köprülü, "Türk Edebiyatında Aşık Tarzının Menşei ve Tekamülü Hakkında Bir Tecrübe", *Milli Tetebbular*, Sayı 2, 1922, 457-486, "Ozan", *Azerbaycan Yurt Bilgisi Dergisi*, 1932, Sayı 3, ss. 1340, *Türk Ansiklopedisi Ozan Maddesi*, Cilt 8, ss 2913-2914
- 86 Şevket Beysanoğlu, "Diyarbakır Halk Kültüründe Saz Şairleri Geleneği ve Türkçe Söyleyen Diyarbakırlı Ermeni Aşuğlar", 4. *Millîlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri*, 2. Cilt, Ankara, 1992
- 87 Nejat Göyünç, "Turkish-Armenian Cultural Relations", *The Armenians in the Late Ottoman Period*, (editör Türkkaya Ataöv), ss. 23-42
- 88 Zeynelabidin Makas, "Türkçe Yazan Ermeni Aşıkları Ve Bizden Aldıkları Halk Şiiri Nevilerinden Örnekler", 19 *Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Haziran 1989
- 89 Fikret Türkmen, *Türk Halk Edebiyatının Ermeni Kültürüne Tesiri*, Ankara, 1992
- 90 M. Sabri Koz, "19. Yüzyıl aşıklarından Nami ve Divançesi", *IV. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı ve Yunus Emre Semineri*, 11-13 Mayıs 1989, Eskişehir, ss. 231-235
- 91 Yaşar Kalafat, Mahmut Niyazi Sezgin, "Ermeni-Alban İlişkilerinin Stratejik Boyutu", *Ermeni Araştırmaları Türkiye Kongresi*, 20-21 Nisan 2002, Ankara
- 92 Fikret Türkmen, "Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri ve Günümüzdeki Olaylara Etkileri", *Uluslararası Türk-Ermeni Tarih ve Kültür Sempozyumu*, 27-28 Kasım 2001, Ankara, "Türk-Ermeni Kültür İlişkileri", *Ermeni Araştırmaları Türkiye Kongresi*, 20-21 Nisan 2002, Ankara

halk edebiyatı arasındaki ortak noktalar üzerinde durmuyoruz. Bizim tezimiz Ermeni halk edebiyatçılarının bilhassa Aşuğların (Aşık değil) Türk meslektaşlarının tesirinde kaldıkları gibi hususlar da değil. Biz yukarıda da belirttiğimiz gibi Türkçe yazan Türk edebi geleneklerini kullanan bu sanatçıların Gregoryan inançlı Türkler olduklarını izaha çalışıyoruz. Bu itibarla Kul Hartun'u ele aldık. Bu bakımdan Onun hayatı, şiirleri ve yetiştiği muhit üzerinde duracağız.

Kul Hartun "Salmaslı Kul Hartun" olarak tanınır. Doğduğu şehirle veya köyle birlikte aşıkların anılmaları Türk halk edebiyatı geleneğinin bir uygulama biçimidir. Sivashlı Veysel, Erzurumlu Emrah Bayburtlu Zihni gibi Hartun'un memleketi olan Salmas Güney Azerbaycan (İran Azerbaycan'ı) dadır. Burası Türkiye'ye 40 km. mesafededir. Urmiye'nin 90 km kuzeyindedir. Salmas'ta bir dönem çok gelişmiş olan Sufi-Tekke Aşık Geleneği'nin Kul Hartun Salmas'taki son temsilcilerindendir. Kul ön ekini almak, Türk halk tasavvufunun bir ürünüdür. Tevazu bildirir. Türk tasavvuf edebiyatında Kul Yusuf, Kul Himmet, Kul İbrahim, Kul Hüseyin, Kul Adil, Kul Bayramlı, Kul Mazlum gibi birçok "Kul" ön ekini alan hak aşığı olduğu gibi, Gregoryan aşıklardan başka Aşuğlar da bu ön isim ekini kullanmışlardır. Kul Egaz, Kul Havannes benzeri daha bir çok örnek verebiliriz. Gregoryan Aşuğlar Kul mumasili "Dede" ön ismini de kullanmışlardır. Turab Dede bunlardan biridir. Türk Tekke Edebiyatında ismi Dede ve Baba ile birlikte anılan hak aşığı sayılmayacak kadar çoktur. Türkmen hoca anılan kitabında⁹³ bu konuyu ayrıntılı irdelemiştir. Kul kelimesi Azerbaycan ve Kuzeydoğu Anadolu'da sıradan insan isimlerine de ilave edilmiştir. Eligulu, Mehmetgulu, Kulu Kişi gibi...⁹⁴

Hocamız Prof. Dr. Şükrü Elçin "Kul" deyimi ve mahlası üzerinde ayrıntılı durmuştur. Türkçe bir isim olan kul deyimi, sekizinci asırdan itibaren Orhun Abideleri'nden dilimizde kullanıla gelmektedir. Bu devamlılığı Kaşgarlı Mahmut, Yusuf Has Hacıp, Ahmet Yesevi, Yunus Emre, Şeyyat Hamza ve diğerlerinde de görüyoruz. Salmaslı Kul Hartun ismindeki kul, mutasavvıfların "varlıkta yok olmak" zihniyetinin bir tezahürüdür. Bu mahlası alan şairlerimiz daha ziyade Alevi-Bektaşî şairlerimizdir. Tasavvufta kul kelimesi bir derinlik kazanmıştır.⁹⁵

⁹³ Fikret Türkmen, *Türk Halk Edebiyatının Ermeni Kültürüne Tesiri*, (Ankara, 1992)

⁹⁴ İ. Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi 13-15. yy.*,(Ankara, 1998)

⁹⁵ Prof. Dr. Şükrü Elçin, "Kul Deyimi ve Kul Mahlası Halk Şairleri", *Türk Kültürü Dergisi*, s.259, ss.706-712

Doğum tarihi kesin olarak bilinmeyen Salmaslı Kul Hartun'un 19. yy. başlarında dünyaya gelmiş olması muhtemeldir. Onun öğrencisi olan Aşık Mikail'in derlenmiş olduğu bazı bilgiler, bizi bu şekilde düşündürmektedir. Azerbaycanlı konunun uzmanı bilim adamı Muharrem Kasımlı, Salmaslı Kul Hartun'un 17-18 yy.ın Aşıklarından olduğunu değerlendirmektedir. Salmaslı Kul Hartun kendisine dair bilgi verdiği bir şiirinde; "Adım Kul Hartun, Vetenim Salmas elime, vatane hain degilem," demektedir. Mezarı Salmaz'ın Sarna köyünde olan aşığın şiirleri Salmaz ve çevresinde hala yaşamaktadır. Kendisine ait bir çok hatıralar masallaşmış ve Hartun adeta efsaneleşmiştir.

Kul Hartun'un da diğer hak aşıkları gibi hak aşığı oluşu haktan kendisine bir vergidir. Bilindiği gibi Türk tasavvuf edebiyatı geleneğinde bu mertebeye erişmenin yöntemleri vardır.

Hak şerbetini içerek aşık olma ve içilen badenin içerisinde "buda" diye bilinen iksirin bulunduğu budanın ak ve kara Türk cihan hakimiyeti motifi ile temsil edildiği, bu şeklin Türk el sanatlarının her kesimine yansıdığı görülmektedir.⁹⁶

Azerbaycan'da bu mertebeye eren yanı Hak'tan kendisine "Hak Kapısı" açılan Aşık, artık "Pir" olarak tanınır, bilinir. Bu hal geleneğe göre çok kere aşıkların şiirlerine yansır ve aşığın olayın cereyan şekline dair şiirlerinde açıklama yaptığı da olur. Salmaslı Kul Hartun'un Hak Şerbetini Hz. Ali (r.a) den içtiği açıklanmaktadır:

"Salmaslı Kul Hartun der yazılar geldi başa

İçtim Pir elinden kaynadım geldim coşa"

Salmaslı Kul Hartun'un Aşk Badesi içişinin iki ayrı anlatımı vardır. Bunlardan birisine göre; Sufiler'in Piri olarak bilinen Hz. Ali, Hartun'un rüyasına girer. Emir'ül-müminin öz eli ile bir badeye Hartun'a verip onu içmesini söyler ve Hartun badeyi içer ve hemen şiirler okumaya başlar. Hartun'un Hak Badesi içişi ile ilgili ikinci tespit daha değişiktir. Buna göre, Kul Hartun fakir ve fakat eli açık merhametli bir kimse idi. Genç yaşta bir değirmende işçi olarak çalıştığı dönemde o yıl bölgede çok ciddi bir kuraklık yaşanır, bütün buğday tarlaları kurur. Dostun dostunu tanımadığı bir dönem başlamıştır. Kul Hartun çalıştığı değirmenden yoksullara sürekli un vermektedir. Bir gece Hz. Ali, Kul Hartun'un rüyasına girer. Hartun'a

⁹⁶ M. Kasımlı, *Aşık Seneti*, (Bakü, 1996), Mehmet Gökalp, "Aşık Edebiyatında Bâde, Hızır ve Ledün İlimi", *Türk Folklor Araştırmaları*, Ankara, 1989, ss. 33-45.

yönelir ve Hartun'un öğütüp fakirlere verdiği undan yapılmış ekmekten biraz Hartun'un ağızına koyar. Hartun bu andan itibaren Hak şiirleri yazmaya başlar.

Bu tür aşıklara Pir denilirken, bütün Pir ismi ile tanınan hak adamları muhakkak şiir yazar anlamında aşık değillerdir. Aşkını şiire yansıtmamış olan Hak aşıkları da vardır.

Yazılanların başa geleceği, kader mukadder, tecelli inancının yani tasavvufun bir ürünü olup bu dünya görüşü bir çok Anadolu Türk halk ozanının şiirine yansımıştır. O'nun Hak Badesi'ni Hz. Ali'nin elinden içmiş olduğunu mezar taşını tespit eden ve bu konuda alan çalışması yapmış olan Tahid Malikzade ve Kazım Abbas'ın 1997 yılına ait notlarından öğrenmekteyiz.

Salmazlı Kul Hartun'un bir şiiri, bize onun yaşı hakkında kesin olmasa da bir fikir vermektedir:

*"Altmış beş yıl elde olmuşam aşık
İnden bele daha olamam aşık"*

Bu ifadeleri ile Hartun, aşıklık yaşını mı anlatıyor, yoksa şiiri yazdığı zamanki yaşına mı işaret ediyor. Bu şiiri yazdıktan sonra kaç yıl daha yaşamıştır? Bunları kesin olarak bilemiyoruz. Ancak;

*"Tor oldu gözümden, gördüğüm ışık,
Kesilip taketten dizlerim benim"*

Beytinden anlaşıldığına göre şiir, hayatının sonuna doğru ihtiyarlığında yazılmıştır. Buradan hareketle 80 yıl yaşadığı muhtemelen 15 yaşında Hak Aşığı olduğu değerlendirilmesini yapanlar olmaktadır.

Salmas'ın Sarna köyündeki Kul Hartun'un mezar taşında bir tarih yoktur. Mezar taşında, elinde sazı olan bir aşık resmi vardır.

Salmaslı Kul Hartun'un Gregoryan inançlı olmasına rağmen Türk soylu olduğu üzerinde, O hayatta iken de durulmuş, çevresi onun ve benzeri bazı Hak aşıklarının Türk olduklarını tartışmışlardır. Gregoryan inançlı olan ve ana dili Türkçe olmayan kesim, yani Ermenilerin onu ve benzerlerini dışladıkları da olmuştur. Güney Azerbaycan'da Gregoryan inancına mensup iken, Türk olarak bilinen çok geniş bir toplum kesimi olmuştur. Halen Güney Azerbaycan'ın Urmiye kesimindeki Darbari, Dobari ve Sorbari isimli üç köyün halkı Gregoryan iken ana dilleri Türkçe olup, bunların eğitim ve kültür hayatları ile Ermenistan yakından ilgilenmeye başlamıştır.

Salmalı Kul Hartun'un kimliği, o öldüğü zaman da ölüsünün defnedilmesi münasebetiyle gündeme gelmiştir. Hartun'un cesedi 3 gün boyunca ortada kalmıştır. Gregoryan Ermeniler onun için "Türk'tü, Müslüman'dı" diyerek Müslüman Türkler de "Hıristiyan'dı" diyerek Hartun'a sahip çıkmamışlardır. Tablo oldukça ilginçtir. Tasavvufi tarzda şiir yazan bir kimseye taassup içindeki birçok mollanın ilgisizliği bir sürpriz sayılmazken, üstüne üstlük Hartun Gregoryan yani Hıristiyan'dır. İçki ile olan ilişkisini bilemiyoruz. Ancak Gregoryan olunca muhtemelen bu tekke şairi alkol de alıyordu.

Tabloya, Hıristiyan yani Gregoryan Ermeniler açısından bakılınca onların Hartun'a sahip çıkmayışlarını anlamak da zor değildir. Nitekim Salmalı Kul Hartun bir şiirinde;

*"Okumuşam dört kitabı Arabi Türki, Tatar,
Yirmisekiz hurufum var ezbere dilde katar",*

derken çok yönlü ve muhtevalı mesajlar vermektedir. "Dört Kitap" temasının Türk İslam inanç kültürü geleneğinin bir ürünü olması bir yana, zikredilen dört kitabın birisi, sonuncu olan Kur'an-ı Kerim'dir. Hıristiyan inançlı bir kimsenin bu ifadeyi kullanması klasik Hıristiyanlığı, yani inanç mantığı olarak Ortodoksi'yi aşabilmiş olmasını gerektirir. Bu tezahür bir Gregoryanda görülebilir ise O şahıs ancak "Hak Aşığı" olabilir. Böyle bir tipi sergileyen Kul Hartun'un kilise tarafından dışlanmış olması sürpriz sayılmamalı. Bununla beraber, Hartun'un definini Ermeniler el -ayak edip (kerhen) yapmışlardır.

Salmalı Kul Hartun'un tespiti yapılabilen şiirlerini bildirimizin metnine alırken şiirlerin tasavvufi tahlilini ilgisine bırakıyoruz. Bizim altını çizdiğimiz tema ve motifler arasında "alın yazısı" "Pir elinden bade içmek", "kamil olmak", "cenazenin yıkanması", "kefen inancı", "Feleğin çarkı", "ölümden sonraki hayata inanma", "Türk İslam dini menkıbelerinde geçen dini ve tarihi kahraman isimleri", "dört kitap", "72 şüheda", "ahırzaman peygamberinin şefaati", "124 bin peygamber" gibi hususlardır.

Salmalı Kul Hartun'un şiirleri haliyle tamamen konumuzla ilgili değildir. Ancak biz bu vesile ile tesbiti yapabilenleri metnimize almayı yeğledik. Bu şiirler Araştırmacıların birçok bakımdan çalışmalarında yardımcı olabileceği kanaatindeyiz. Semavi dinler arasında fark gözetmeyen Hartun'un İslam mezhepleri arasında fark gözetmesi beklenemezdi. Onun Şii ile Sunni'yi bir tutması bize Karapapah Türk tasavvuf şairi Nigari Mir Hamza'nın "Ne Şiiyem ne

sünni Müsülmanam Müsülman" deyişini hatırlattı. Bu noktada mezhepler ve dinler üstü bir hak anlayışı sunan tasavvufun enginliği ve derinliği karşısında hayranlık duymamak mümkün değildir:

*Elif Allah yaradandı dünyayı
Yedi Tabakası yanar, seca tek*

*Be bulut altından bir zemin asuman
He Hudandı Asumanda tek ha tek*

*He Hudam halk edip semada Al kuşu
Bir de, cim cesetde, yoktu toy tuşu*

*He hayatta beşüzdü Onun yaşı
Dal ha dal vaktında gezer tek ha tek.*

*Gece gündüz men eylerem ha tarif
Sünniye Şiaya Kâbeyi şerif*

*Se senden gelecek bir neçehuruf
Ga Gadirdir her zamanda tek ha tek*

*Hartun deyir ne şirinsen ah veten
Nalet çekim çoğu (pislik) çıksın aradan*

*Yeri göyü arşı kürsü yaradan
Tek Allahdı her zamanda tek ha tek*

II

*Dat felek senin elinden gözlerim gan ağladı
Men ki, gan ağlamazdım cismimde can ağladı*

*Bir tükenmez derde düştüm hiç bulunmaz çareler
Askerda atabilmedim Sır günhan ağladı*

*İbrahim kırdı putları özü yanmadı nara
Eyyup bir derde düşmüştü Lokman bulmadı çare*

*Yahya da geçti serinden Zekeriya düştü tora
İsa çekildi çarmıha Ermenistan ağladı.*

*Kavim halkı yığıştılar Hakkı dilden saldılar
Ehli küfe bihayalar imam üste geldiler*

*Yetmişiki şu heda cümle şehit oldular
Kesildi Hüseyin'in başı arşı asuman ağladı*

*Yüzyirmidört bin peygamber beşi ulul ezm
Peygamber ahır zaman bize şefaattı*

*Kurulup azasefimeşher deyirler giyametli
Biçare Salmaslı Hartun etti destan ağladı*

Salmalı Kul Hartun sık sık dağlara çıkıp, tabiatta olan bitenleri düşünürdü. Birgün böyle bir gezi esnasında bir şahsa rastlar. Şahıs Hartun'a efsunlu olduğunu, büyü yaparak yılan avladığını söyler. Hartun yaptığı işin bir meslek olmadığını bu işi bırakmasını yılan avcısına söyler ve ayrılırlar. Kısa bir süre sonra yılan, efsuncuyu vurur ve yılanın soktuğu efsuncu avcı ölür. Bunun üzerine Hartun şu şiirini okur:

III

*Naşi bağban bağa vardın bağ ile işin nedir?
Almasın der, ayvasın der Narınla işin nedir?*

*Şeyda bülbül cık-cık van kızıl gül eşkine
Sen ki, gül alan değilsin Har ile işin nedir?*

*Bir bağa girebilmesen, girip seyran eyleme
Bir gülü derebilmesen deyip handan eyleme*

*Bir güzeli alamassan sevip hayran eyleme
Sen ki, yar alan deyilsen yar ile işin nedir?*

*Bir meclise gitme zinen orada durabilmesen
Bir gönülü yıkma ginen, yıkıp körebilmesen*

*Uzun dilin kısa olur cevap verebilmesen
Yoksulsan alçaktan yeri var ile işin nedir?*

*Salmalı Kul Hartun deyir, yazılar geldi başe
İçtim Pirimin elinden, kaynadım geldim coşa*

*Sen, zorun sinamadan yapısına ağır taşa
Sen ki, bir hüner değilsen zor ile işin nedir?*

Hartun bir eve misafir olarak gider, ev sahibinin bahçesinde sadece kuru bir erik ağacı vardır. Hartun'a ev sahibi meyve ikram edince bu tezat karşısında Hartun şu şiiri okur:

IV

*Bir ağaç ki, kamil olsa iptida, kökten kurur,
Ganim oğlan nezer salsa suyu kutretten gelir*

*Şükrolsun ol Huda'ya kuru ağaç bar verir
Meyvesi insan üçündür, kale mihmanam bugün*

*Dört kitabı bir bilenler sıtkı ile Hakkı tapar
Zerrece akli olanlar, arıdan marifet kapar*

*Arı yığar min çiçeği ondan macun yapar
Mumu şamdanda yanan, bala heyranam bugün*

*Bu neçe bülbüldü, gelir cem ceset yaradır
Bu dünyanın dostları kalbi karadır.*

*Leyliden haber kaldırar Mecnun çok bicaredir
Yarın yüzüne bahanda hala heyaranam bugün*

*Ol becare aşık Hartun, ah çeker nara teper
Kimisi suyun kızdırar kimisi sidrin döker.*

*Uyma çok dünya malına üç beş arşın bez yeter,
Serin toprağa varanda, sala mihmanam bugün*

Dönemin aşıklarından birisi, Hartun ile tanışıp, onunla bağlaşmak, atışmak yarışmak ister. Sorarak Hartun'un evini bulur. Hartun'un eşi, Hartun'un tarlada olduğunu orada çalıştığını söyler ve aşık tarlaya gidip çalışmakta olan bir şahısa aşık olduğunu, Hartun'u aradığını söyler ve amacının Hartun ile bağlaşmak olduğunu söyler. Bunun üzerine, tarlada çalışmakta olan şahıs tarlaya gelen aşığa;

V

*"Gör, menem,
Bil, menem
Tanı, menem"*

der ve bu ifadesini üç defa tekrarlar. Aşık duyduklarını; görmenem, tanımanam, bilmenem" şeklinde algılayında Salmaslı Kul Hartun aşığa bu sevdadan vazgeçmesini, daha tanışma safhasında yenik düştüğünü söylemek zorunda kalır:

VI

*Göyden iki melek indi, biri dilli biri laı
Dilinin cevabın verdim Lala bilmem neyleyim*

*Bili cane kasteyledi, bili malım istedi
Malımı taktim eyledim canı bilmem neyledim*

*Gavvaf olup derin derin deryalara dalmadım
Saralıban ayva gibi bir ürekten solmadım*

*Ben bir naşı serra fidim Leli gadrin bilmedin
Leli verdim bir nadana alabilmem neyleyim*

*Ey ilahi giden yohtu name yazdım dostuma
Gece gündüz şer rakipler girip canımı kastına*

*Gusse benim ben de sazı alıp sinem üstüne
Üreyimi gam bağladı çalabilmem neyleyim*

*Gel biçare aşık Hartun ne gezirsen Tebris'i
Kismet olar, hizmet olar ata ana evimiz
İlahiden emir olunar geler ömrüm gabrini belgesi
Gelse ecel, vermez-macal galabilmem neyledin
Ademden ileri nebilerden beri neçe eyyam neçe iller itipdi
Nece peygamberler ve evliya Musa kimi imran itipti.
Hani Davut oğlu Yusufu Süleyman
Getti kahraman boş kaldı meydan
Meşeler Arslanı Şir-i Gergedan
Rustem Ocağından Zal'ler itipler
Hani Yakupoğlu mehbubu Selatin
Aya güne benzer Yusuf Sefatın
Demir tek yetti öz hükümetin
Nadir gibi kahramanlar itipti
Salmaslı Kul Hartun derin boylama
Doyazda dur ginen, derin boylama
Feleğin çarkı ile şartı bağlama
Senden de yada bunlar düştü.*

VII

*İlimin deryasından yüzüp çıkmışam
Doyazıyam hele derin-derin değılem
Ustat hevenginde ben dövülmüşem
İrisiyem hele narin deyilem
Aşam bade verip ben de doluyam
Ustatların sağıyam hem soluyam
Şairlerin gulamiyam guluyam
Ayağıyam hele seri değılem
İriyem iriylem, düzem düzinen
Kırpiyem koş altda gözüm, gözümle
Vurmamışam vurulmanam sözünen
Acıyam, acıya şiirin değılem
Pazarım kesatdı metaim elmas
Gubarlı gönlümü nece tutup pas
Adım Kul Hartun vetenim Salmas
Elime vetene Hain deyilem*

VIII

*Bu çarkı devrandı, ha gelip geçer
Birden yoksul birden bar olur gönlüm
Birden göz önünde dünya dar olur
Gam Mehmet çulguyp dar olur gönlüm
Dem gönüllü laedir güller açılır
Dem saat demin hayaller geçirir.
Dem gönül şişedir, sınar puç olur
Dem ahu zar eyle, kar olur gönlüm
Dem gocaldım ged, dalım büküldü
Ah didem yaşı ömrüm söküldü
Dem el geldi meylne su döküldü
Kul Hartun üstünde dar olur gönlüm*

IX

*Gel deli divane göynüm sızıldar canım senin
Özün getir bir lokmana bilsin derman senin
Gerdiş vurar karar tutmaz Çarkı devranın senin
İmran dilin bende düşer bilmez dehanın senin
Tapşır Hakkın emanetin cesette canın senin*

X

*Okumuşam dört kitabı Arabi Türki Tatar
Yirmisekiz hurufum var, ezberim dilde katar
Penahımsan perverdigarım esrarım eyle satar
Cehennemın narından aziz kendini kurtar
Yetmişiki milletin var, tutan damen senin*

XI

*Sen ki beni halk eyledin gözüm yaşı ahınır
Şems-i kamer ars yüzünde bir birine tohunur
Zulmet nura galip olur şeb-i tare yakınır
Gönderipsen dört kitabı el içinde okunur
Dil cevabı arz eylerim İncil Kur'an'ın senin*

XII

*Uyuma şeytanın fiiline vebal gelip kalanar
Kimler der kimler güler gedip sallanar*

*Yetişerler hesabına nalen arşa dayanar
Birgün olar, şur çalınar küllü mahluk uyanar
Geçersen poli sırattan olsa olsa amelin senin*

XIII

*Evvel Hak'kın dergahında Şeytan oldu sermende
Sıdk dilden çağranlar hiç vakit olmaz dermande
Hak'kın binbir adı vardır, gece gündüz dillerde
Yığlar küllü mahlukat sual oldu mahşerde
Gel biçare Aşık Hartun nece olar halin senin*

XIV

*Bahar faslı bu gülşene gelende
Şeyda bülbül nale çeker şeş ha şeş
Arş yüzünde şöyle çekir mahı tap
Elif üzre be yazılmış şeş ha şeş
Cennet kapısın benzettin yaza
Tülek terlan aşık olupdur saza
Bir insan sıdk ile dursa namaza
Ahir olar metlebin şeş ha şeş
Allah'dan istediğin mevladan dile
Halk edip yaratıp özü, şeş ha şeş
Hortun deyir, işim ahuzar oldu
Dert elinden kara bağrım yarıldı
Kefenim biçildi, gabrim kazıldı
Düşman güler dostlar ağlar şeş ha şeş*

XV

*Elif Allah be bünyatı zılanda
Yarattı dünyayı o saat saat
Gönlünde bir fikir hayal eyledi
Halk etti ademi o saat saat
Adem varit oldu orda cennete
Bir gile ezdiler attı zulmete
Günahkar söyledi ta kıyamete
Soydular rahtını o saat saat
Gayretin saklayın üç kimse nedir
Heçkes bilmez, onlar ne ferîştedir*

*Haktan inleyen olup gelip alaydı
Vereydim canımı o saat saat*

*Can çıkanda bindirirler semende
Baykuş tek ben bu veranda*

*Her neki yazır İncil Kur'an'da
Okurlar üstüne o saat saat*

*İncile bağliyan Hak Divanı'nda
Salmas Kul Hartun Hak Divanı'nda*

*Çekerler günahımı Hak Divanı'nda
Sallarlar zindana o saat saat*

XVI

*Hak taala yattı cennet içinde
Özü öz eliynen dört budağı dört*

*Keramet eyledi kalktı ayağa
Gönüllü dünyanın dört kırağı dört*

*Suyu tasnif etti sim fedaya
Söylesin gösterdi gün olan aya*

*Bu ne kimse nedi geldi dünyada
Ceset bir, baş iki, dört kulağı dört*

*Adem oğlu bilmez o ne teherdir
O'nun bir katresi lal-ı cevherdir*

*İçen kimse biler ab-ı kevserdir
Cennet bahçesin dört bulağı dört*

*Cennet bahçesinin okur bülbülü
Hak özü kerimdi unutmaz kulu*

*Eli'ye bahşetti verdi Düldül'ü
Gayiptan nallandı dört tırnağı dört*

*Göyden indirdiler o melakeler
Benim ehvalımı kimseler biler*

*İkisi yıkıldı ikisi kalar
Salmaslı Hartun'un dört otağı dört*

XVII

*Bizden selam olsun Arif olana
O gece deryadır ayakdı yetti*

*Üçyüz altmış altı şamdan içinde
Yanar şövre verer çığı yetti
Necetin benzettim ol Süleymana
Necetin benzettim ol Kahramana
Neçe kurban geldi Yakub-u kenan'a
Her dem çuşa gelen ayağı yetti
Necebin kaledi nece bin Haser
Necebin melekler defterin yazar
Mesciti minberi tamam lalazar
Salmaslı Hartunum dedim yettisin
Yetti dal yetti bağ, yetti yettişin
Yetti çağ yetti ağ, yetti yettisin
O, ne dildi deyir dudağı yetti*

Salmaslı Kul Hartun'un müslümanlığı, dini Hz. Adem'den başlatan Amentü'de tanımlanan anlamda İslam'dır. Yani o bir Allah adamıdır. Gregoryan İnanç muhitinde dünyaya gelmiş olması, onun hak aşığı olmasına engel teşkil edemezdi. O, putperest bir çevrede de dünyaya gelmiş olabilirdi. Nitekim Hz. Muhammed'e Peygamberlik gelip İslam yeniden doğuşunu yaşamadan evvel de İsevi, Musevi vb. cemaatlerden hak aşıkları tabii ki olmuştu. Kul Hartun'un bize göre şanslılığı, Hak aşığı olabilme şansının çok sınırlı olduğu bir ortamda Gönül Gözü'nün açılabilmiş olmasıdır. Allah O'na rahmet etsin.

Salmaslı Kul Hartun'un şiirleri bize O'nun muhitinin Tebris'i de kapsadığını göstermektedir. O'nun Müslüman komşuları yaşadığı temalardan anlaşıldığına göre Şii- Caferi İslam muhitidir. Mensubu bulunduğu Aşık çevresi, kendisinden evvel Hoylu Aşık Vartan, Urmuyeli Aşık Dadaşyan, Türkçe yazmış Gregoryan inançlı Türk Aşıklarıdır. Halen bu ekolu, Gregoryan İnançlı Türklerden olup Türkçe yazan Aşık Yusuf Ohennes sürdürmektedir.

Bütün bu açıklamalardan sonra söylenebilir ki, Gregoryan inançlı Türklerin varlığını, bu kesime mensup aşıkların şiirlerinden hareketle göstermek mümkündür. Bize göre tespiti yapılan husus, birlikte yaşayan halkların kültürel etkilenmelerinden ziyade, Türk Bozkır Medeniyeti, sözlü edebiyatının bir ürünü olan aşıklık geleneğinin, tasavvufi şekillenmesini Gregoryan İnançlı Türklerde de görülmesidir.

Salmaslı Kul Hartun'u anlayabilmek Hak'ı anlamakla mümkündür. O'nun için Gregoryan, Ortodoks, Şii veya Sunni olmak bir şey ifade etmez. Ermenistan veya Türkistan'da yaşanan ellerdir. Vatan'dır. Vatan sevilir. Mülkün sahibi Hak'dır. Aşıklar Hak yoldaşlarıdır.

YOZGAT'TA ERMENİ AYAKLANMALARI: BİRİNCİ YOZGAT AYAKLANMASI (6 Ocak 1893)

Yrd. Doç. Dr. Taha Niyazi KARACA*

Title: *The Armenian Rebellions in Yozgat: 1st Yozgat Rebellion (January 6, 1893)*

Abstract: *The article deals with the 1st Armenian Rebellion in Yozgat which would also prepare the grounds for a second rebellion. In this context, the beginning of the rebellion and how the events are shaped are explained in detail.*

Keywords: *Yozgat, Armenian, Rebellion, French Revolution, Nationalism*

Giriş

1 9. Yüzyılda Ermeni sorununun ortaya çıkartılması ile Osmanlı Devleti'nin Ermeni nüfusu bulunan bütün yerleşim alanlarında birbiri arkasına ayaklanmalar ortaya çıkmıştır. Ermenilerin örgütlendikleri ve Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandıkları bölgelerden biri de Yozgat olmuştur. Orta Anadolu'da küçük bir yerleşim alanı olan Yozgat'ta Ermeni ayaklanmalarının ortaya çıkması, gerçekte Ermeni ihtilal hareketlerinin ne denli etkili bir şekilde yayıldığını göstermektedir. Zira, Ermeniler Çapanoğulları'nın uyguladığı özendirici politikalarla şehre çekilmişler ve kısa sürede Ermeni nüfusu büyük artış göstermişti.¹ 1837 yılında şehre gelen Poujoulat şehirde 1000 Ermeni nüfusu bulunduğunu

* Erciyes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Başkanı, Yozgat.

1 Osmanlı Devletinde yapılan kimi sayımlarda Bozok Sancağı dahilinde çok az miktarda olsa da Ermeni nüfusu yaşadığı görülmektedir. İlk Ermeni iskanları Ankara Savaşından sonra bölgeye hakim olan Dulkadirli Şahruh Bey zamanında gerçekleştirilmişti. 1557 tarihli tahrir göre bölgede 492 adet vergi mükellefi Ermeni bulunduğu görülmektedir. Fakat, her ne kadar Bozok Sancağı var ise de, henüz sancağın pa-yı tahtı olan Yozgat şehri kurulmamış olduğundan bu nüfus çevre köylerde dağılmış durumda idi. Ermenilerin bölgeye ilk iskanları hakkında bkz. Faruk Sümer, "Bozok Tarihine Dair Araştırmalar", *Cumhuriyet'in 50. Yıldönümü Anma Kitabı*, (Ankara, 1974), ss.318, 339.

Yüzyıllarca Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmayı tercih eden Ermenilerin Avrupalı devletlerin siyasi çıkarlarına uygun hale getirilmesi için yüz elli yıllık bir zamanın geçmesi gerekmiştir.

bildirmektedir.² 1914 resmi sayımlarında tespit edilen 13.970 kişilik nüfus dikkate alındığında 77 yıllık bir zaman diliminde Ermeni nüfusunun büyük gelişme gösterdiği gözlenmektedir.³ Bu nüfus artışı hiç şüphesiz ki, bölgede yaşanan huzur ve refahın bir sonucudur. Nitekim, bir çok seyyah çok açık ifadelerle Ermenilerin yaşantıları ve zenginlikleri hakkında bilgiler vermişlerdir.⁴ Öyle ki, bu huzur ve refahın bir sonucu olarak şehirde hemen hemen hiçbir suçun işlenmemiş olduğu da yine belgelerden ve seyyahların ifadelerinden anlaşılmaktadır.⁵ Kısacası, Yozgat ile ilgili bütün veriler 1893 yılı öncesine kadar bölgedeki Ermeniler ile Türkler arasında büyük bir uyumun olduğunu göstermektedir.

Bu durumda akla gelen soru şudur. Ne olmuştu ki, Yozgat gibi bir bölgede Ermeniler ile Türkler boğaz boğaza gelmişler ve şehir eski görüntüsünden çok uzaklaşarak bir terör yuvası haline dönüşmüştü. Gerçekte, böyle bir soruya verilecek cevap yalnızca Yozgat şehri ve burada yaşanan halk ile bağlantılı değildir. Özellikle 1878 yılından sonra Ermenilerin Osmanlı Devleti'nde bir sorun olarak ortaya

2 M. Baptistin Poujoulat, *Voyage Des l'Asie Mineure En Mesopotamie, A Palmyre En Syrie En Paletsine Et En Egypte*, (Paris, 1840), s.293; 1831 yılında yapılan nüfus sayımlarında Yozgat nüfusu içerisinde Ermeniler zikredilmemiştir. Dolayısı ile ilk dönemlerde Ermeni nüfusu hakkında bilgi veren kaynaklar tahrir defterleri ile şehre gelen seyyahlardır. Şehir nüfusu hakkında ilk bilgi 1830 tarihinde bölgeye gelen Charles Texier tarafından verilmekle birlikte, bu rakamlar çok genelleme yapılarak zikredilmiştir. Texier'e göre şehirde yaşayan 15.000 kişinin üçte biri Hıristiyandır. Dolayısı ile ilk somut rakamların Poujoulat tarafından verildiği görülmektedir. Charles Texier'in Yozgat hakkında verdiği bilgiler için bkz. Charles Texier, *Küçük Asya*, Cilt III, Mütercimi: Ali Suad, (İstanbul: Matbaa-ı Amire, 1340), ss.45-46

3 Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, (Wisconsin/London: The University of Wisconsin Press, 1985), ss.172-173.

4 Charles Texier Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasında büyük bir uyumun olduğunu ve hüsnü münasebetle yaşadıklarını belirtir. Texier, *Küçük Asya*, s.46; George Perrot ise Ermenilerin şehirdeki zenginliklerinden bahsederek polişecilik işleri ile uğraşan Hacı Ohannes'in yalnızca Yozgat'ın değil bütün İç Anadolu'nun en zengin adamı olduğunu söyler. George Perrot, *Souvenirs D'un Voyage En Asia Mineure*, (Paris, 1867), s.385; Perrot'dan sonra şehre gelen Mordtmann da aynı düşünceleri paylaşır. A.D.Mordtmann, *Anatolien, Skizzen und Reisebriefe Aus Kleinasien (1850-1859)*, (Hannover: 1925), s.120.

5 1876 yılında şehre gelen Fred Burnaby ile 1880 yılında gelen Bafıralı Yanko'nun her ikisi de Yozgat'ta suç oranının çok düşük olduğu konusunda hem fikirdirler. Burnaby, son beş yılda bir kişinin idam edildiğini bildiriyor. Bkz. Fred Burnaby, *At Sirtında Anadolu*, Çeviren: Fatma Taşkent, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1999), s.135; Yanko ise, Yozgat'ın en güvenli yerlerden biri olduğunu belirtir. Bkz. Bafıralı Yanko, *Yozgat Seyahatnamesi*, (İstanbul: Matbaa-ı Ebuzziya, 1336), ss.30-31; Başbakanlık Osmanlı belgelerinde bulunan ve Yozgat asayışı ile ilgili bir vesika da, her iki seyyahın gözlemlerini doğrular niteliktedir. 1876 yılı içerisinde çevre köylerde işlenen suçların adedi ellidir ve bunların büyük çoğunluğu tehdit ve yol kesmedir. Bkz. BOA. Y.PRK.UM. D:4, G.21

çıkartılması "Doğu Sorunu" olarak adlandırılan ve Türklerin Hıristiyanların yaşadıkları yerlerden çıkartılmasını hedef alan siyasal gelişmelerin bir parçası olmuştur. Fakat yüzyıllarca Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmayı tercih eden Ermenilerin Avrupalı devletlerin siyasal çıkarlarına uygun hale getirilmesi için yüz elli yıllık bir zamanın geçmesi gerekmiştir. Bu zaman diliminde bir çok etken "millet-i sadıka" olan Ermenilerin ihanetlerine uzanan yolu hazırlamıştır. Bu etkenleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

- 1-Fransız İnkılabı ile yayılan milliyetçilik akımları;
- 2-Milliyetçilik akımları sonucu Sırbistan, Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya'nın bağımsızlıklarını kazanarak örnek oluşturması;
- 3-Doğu Rumeli'nin 1885 yılında Bulgaristan'a katılmasının Ermeniler üzerindeki etkisi;
- 4-Rusya'nın Osmanlı Devleti'ni dağıtma aracı olarak Ermenileri görmeleri ve Ermenileri Devlete karşı kışkırtmaları;
- 5-İngiltere'nin 1878 yılından sonra Osmanlı Devleti'ne yönelik koruyucu politikasını değiştirerek Rusların güneye inmelerini önlemek için bağımsız Ermenistan kurma projeleri;
- 6-Liberal Parti lideri Gladstone'un Ermenileri Türklerin hakimiyetinden kurtarma projesi ve propaganda faaliyetleri;
- 7-ABD'nin misyonerlik faaliyetleri ve ABD'nin ticari çıkarları için Ermenileri kullanma çabaları;
- 8-Fransa'nın Osmanlı Devleti'ndeki Katoliklerin hamisi olduğu gerekçesi ile hem misyonerlik faaliyetlerinde bulunması hem de Ermeni milliyetçilik akımlarını desteklemesi;
- 9-İngiltere'nin Asya, Çin ve Hint işlerinde zor şartlar içinde Ruslarla müttefiksiz ve tek başına uğraşmaktansa Yakın Doğu, Boğazlar ve Balkan işlerinde bir çok müttefike malik olarak uğraşmayı tercih etmesi ve bu suretle Rusları Uzakdoğu ve Hindistan yolundan uzak tutmaya çalışması sebebi ile Ermenileri kullanmak istemesi;
- 10-Rusya'nın, Ruslaştırma politikalarından bunalan ve ezilen Ermenilerin, Rusya ile uğraşacak kudrette olmamaları sebebiyle, ileride bütün Ermenilerin bağımsızlığını sağlayacak nüveyi Türkiye'de kurmayı istemeleri;
- 11-Ermeni aydınlarının eğitim ve yayın yolu ile milliyetçilik duygularını ve ihtilal fikirlerini yaymaları;

12-Ermeni kilisesinin Ermeni ihtilalini desteklemesi ve Ermenileri teröre yönlendirmesi.

Yozgat Ermeni ayaklanmalarının başlaması ve organize olması açısından en önemli gelişme Merzifon'da Amerikan Anadolu Koleji'nin kurulması olmuştur. Çünkü, her ne kadar Yozgat'ta açılan Amerikan Misyoner Yüksek Okulu Kayseri İstasyonu'nun bir uç istasyonu olsa da daha çok ilişkilerini Merzifon'daki Anadolu koleji ile yoğunlaştırmış, Yozgat Protestanlarının yönetim merkezi Merzifon olmuştur.⁶ Bu açıdan Merzifon Anadolu Koleji'nin kurulmasını sağlayan Amerikan misyonerlik faaliyetlerini kısaca özetlemek konunun bütünlüğü açısından önem arz etmektedir.

Merzifon Anadolu Koleji'nin Kurulması

İmparatorluğun başkenti İstanbul'daki misyonerlik faaliyetlerini yürütmek için 1839 yılında önce İzmir'e sonra İstanbul'a gelen Cyrus Hamlin 1840 yılından itibaren eğitim faaliyetlerini düzenlemek için uğraştı.⁷ 1843 yılına kadar çeşitli mahallelerde misyoner okulunu devam ettirdi ise de özellikle patrikhanenin baskıları sonucunda öğrenci ve yer bulma konusunda zorluklarla karşı karşıya kaldı. 1843 yılı Kasım ayında zengin Ermeni Tüccarlarından Yorgaki Efendi'nin Bebekte'ki evine taşınarak Bebek Semineri adı ile anılan İlahiyat okulunun tesis etti. Bu okul 1864 yılında Merzifon'a taşınmaya kadar burada faaliyetlerine devam etti.⁸ Hamlin Yorgaki'nin evinde iken Yozgat'tan gelen Ermeniler kendisi ile görüşerek, daha sonra Yozgat'taki Protestan cemaatinin temellerini atmışlardı.⁹

1845-1846 yıllarında Bebek Semineri içerisinde bir ilahiyat kısmı açıldı. 1856 yılından sonra da Bebek Semineri "Bebek İlahiyat Okulu" adı ile anılmaya başlandı. 1860 yılında alınan bir karar ile okulun baskılardan daha uzak, Ermenilere daha yakın bir bölgeye

6 Yozgat'ta bulunan misyoner okulu ve misyonerlik teşkilatının örgütlenmesi için bkz. Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika: Kendi Belgeleri İle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğundaki Amerika Misyoner Okulları*, (İstanbul: İmge Yayınları, 2000), s.82; Frank Stone, *Academies For Anatolia*, (Connecticut-London: 1984), s.94; Necmettin Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, (Ankara: Akçağ Yayını, 1991), s.321.

7 Hamlinin İstanbul faaliyetleri ve Ermenilerle ilişkileri için bkz. Cyrus Hamlin, *My Life and Times*, (Boston: The Pilgrim Press, 1893), ss.205-243.

8 Hamlin, *My Life*, s.244; ayrıca bkz. Stone, *Academies*, ss.49-64.

9 Hamlin, *My Life*, s.245.

nakil edilmesine karar verildi. Bu karar 1864 yılında gerçekleşerek Merzifon Koleji'nin de temelleri atılmış oluyordu.¹⁰

1880 yılında bölgedeki yüksek öğrenim ihtiyacını karşılamak üzere Ermeni Protestan Kiliseler Birliği üyeleri tarafından misyon merkezine yapılan başvuru üzerine Merzifon'da Kolej'in nüvesini teşkil edecek bir lise açılmasına karar verildi. Nitekim, Charles Chapin Tracy başkanlığında George F. Herrick, John F. Smith, Edward Riggs'den oluşan ve hepsi İlahiyat Okulu öğretmenlerinden olan bir grup tarafından 1883 yılında Harbinger Yüksek Okulu açıldı. Bu lise İlahiyat Okulu ile aynı binada eğitim faaliyetlerine başladı. Nihayet, 8 Eylül 1886 tarihinde Merzifon Anadolu Koleji açıldı. Kolej'in ilk açılışında Sivas, Trabzon, Kastamonu, Ankara, Konya, İstanbul ve İzmir'den gelmiş 108 Ermeni, 28 Rum öğrenciye sahipti.¹¹

Okul'un idaresi 1894 yılında Massachusetts'teki misyoner heyetine bırakılır. Onlar da on kişilik bir idare heyeti seçenek Kolej'in idaresini bu heyete bırakırlar. Bu on kişi idare heyetinin beşi yerli Hıristiyanlardan yani Pontus Evangelical Association 'dan diğer beşi de Boston Misyoner Heyeti'nce tayin edilen misyonerlerdendir. Okul, Osmanlı hükümeti tarafından bir üniversite olarak kabul edilmedi ise de 1899 yılındaki karar ile bir Amerikan okulu olduğu resmen kabul edildi.¹²

Okulun eğitim kadrosu tamamen Hıristiyanlardan oluşuyordu. Prof. Dağdalyan müzik, V.H. Hagopyan Türkçe, J.J. Manisacıyan tabii bilimler, A.G. Sivaslıyan matematik, D. Theocharides Rumca, J.P. Xenides tarih ve psikoloji derslerini veriyorlardı.¹³ Bu eğitim kadrosuna dahil olan iki kişi bölgedeki Ermeni ayaklanmaları açısından çok önemli olan isimlerdi. Bunlardan ilki yine Merzifon İlahiyat Okulu'ndan mezun olmuş Kayayan diğeri ise Merzifonlu bir aileden olan ve İsviçre'de çalışmalarını sürdürdükten sonra Merzifon'a gelen Prof. Thoumayan idi.¹⁴

10 Stone, *Academies*, s.185. Ayrıca bkz. Tozlu, *Yabancı Okullar*, s.89.

11 Bilal Şimşir, "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine", *Tarih Boyunca Türklerin Ermenilerle İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984 Erzurum)*, (Ankara, 1985), s.97.

12 Stone, *Academies*, 187; Uygur Kocabaşoğlu, "Osmanlı İmparatorluğunda XIX. Yüzyılda Amerikan Yüksek Okulları", *Bahri Savcıya Armağan*, (Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, 1988), s.316.

13 Stone, *Academies*, s.134.

14 Gülbadi Alan, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okullarının Ermenilere Bakışı (1820-1914)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Kayseri, 1997), s.132.

Okulun başlangıçta 2.000¹⁵ daha sonra ise 10.000 kitaptan oluşan bir kütüphanesi bulunuyordu.¹⁶ Okutulan dersler ise; Geometri, trigonometri, astronomi, botanik, muhasebe, kimya, fizik, zooloji, mantık, ekonomi, tarih felsefesi, ahlak felsefesi, devletler hukuku, Fransızca, Ermenice, Rumca ve Türkçe idi. Ermeniceye büyük ağırlık veriliyordu. Ve Ermenice okutan hocalara Türkçe okutan hocalara verilen aylığın üç katı ödeniyordu.¹⁷

Okul'da öğrenciler liberal fikirlerle yetiştiriliyor ve özellikle bu fikirlerin ortaya çıkması için kulüpler kuruluyordu. Bu kulüplerin tertip ettiği faaliyetler ve eğlenceler bölge halkını etkiliyordu.¹⁸ Bu arada okul öğrencileri arasında Ermeni milliyetçiliği fikirlerinin de gelişmekte olduğu görülmekte idi. Avrupa'da kurulan ihtilal örgütlerini taklit ederek okulda bu tarz kulüpler de kurmaya başlamışlardı. Nitekim okul müdürü Dr. Tracy bir gün liderliğini Merzifon Anadolu Koleji'nden bir gencin yaptığı ve ihtilalcilerin giydiği başlıklardan giymiş, iyi silahlar ve bol mermi kuşanmış bir grup Ermeni ile karşılaşmıştı. Bu Ermeniler Dr. Tracy'ye Avrupalıların verdikleri sözü tutmadıklarını ve yardımlarına gelmediklerini, Türklerin baskısından kurtulmak için hayatlarını adadıklarını, gerekirse kan dökeceklerini söylemişlerdi.¹⁹ Benzer açıklamalar misyoner Cyrus Hamlin'den de gelmektedir. Türkiye'de uzun yıllar kalan Hamlin seyahatlerinin birinde bir komitacı ile tanışır. Konuşmada bu zat Rusya'nın Doğu Anadolu'yu işgal etmesinin yolunu açmak istediklerini söyler. Ayrıca ihtilal cemiyetinin her yerde şubeleri olduğunu, bütün Müslümanları kılıçtan geçireceklerini, köyleri yakacaklarını belirtir. Bunun üzerine Osmanlı Hükümeti'nin harekete geçeceğini ve işte o anda Avrupa'daki arkadaşlarının propaganda kampanyaları başlatıp Türkiye'ye müdahale kapısını zorlayacaklarını umduğunu anlatır. Komitacıya bakılırsa, bu şekilde Batı Avrupa ısrar ettiği reformlarla Osmanlı eyaletlerini yavaş yavaş İstanbul'un idaresinden koparacaktır.²⁰

15 Şimşir, "Amerika Boyutu Üzerine", s.97

16 Stone, *Academies*, s.192.

17 Şimşir, "Amerika Boyutu Üzerine", s.97.

18 Stone, *Academies*, s.192.

19 Alan, *Ermenilere Bakış*, s.137.

20 Mim Kemal Öke, "Ermeni Patirtiları: Sorumluluk Bunun Neresinde Yatıyor?", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Ocak 1987, ss.6-7.

Merzifon'daki bu faaliyetler Osmanlı Devleti tarafından da takip edilmekte idi. Sadaret'ten Maarif Vekaleti'ne gönderilen 29.12.1892 tarihli bir yazıda Merzifon ve Ayıntap misyoner okullarında yapılan ve Ermenileri milliyetçiliğe sevk eden eğitimden bahsedilerek, güvenilir iki müfettiş tayini ile bu okulların teftiş edilmesi konusunda emir veriliyordu.²¹

Amerikalı araştırmacılardan E.M. Earle'ün ifadesi ile "Amerikalı misyonerler tamamıyla dinin tesirinde kalarak Ermenileri Müslümanlara karşı hazırlamışlar, dinamit yapmasını öğretmişler ve her fırsatta Ermenileri Müslümanlara karşı kullanmışlardı."²² Nitekim, bütün bu faaliyetlerin bir neticesi olarak Tracy'ye kan dökceklerini söyleyen ve aynı fikirler etrafında birleşen bu öğrenciler okul öğretmenlerinden Kayayan ve Tomaya'nın liderliklerinde Küçük Ermenistan İhtilal Komitesi adıyla bir gizli teşkilat kurdular.²³ Merzifon'da kurulan bu komite hiç şüphesiz ki, Hınçak ve Taşnak cemiyetlerinin uzantısı idi ve faaliyetleri yalnızca Merzifon Anadolu Koleji ile sınırlı kalmamıştı.

Küçük Ermenistan İhtilal Komitesi ve Birinci Yozgat Ayaklanması (6 Ocak 1893)

Berlin Anlaşması sonrasında Ermeni kilisesi ve sözde Ermeni münevverleri bağımsızlıklarını temin edecek yolun şiddet ve kan akıtmaktan geçtiğini görmüşlerdi. Görünürde Ermenilerin bağımsızlık yolundaki en büyük yardımcısı İngiltere idi. Gerçekten de Berlin Anlaşması'ndan sonra İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne yönelik politika değişikliği Türk-Ermeni ilişkilerinde dönüm noktası olmuştu. Fakat özellikle İngiltere'deki bir iktidar değişikliği Osmanlı Devleti'ndeki Ermenileri harekete geçirmişti. İktidara gelen ve Ermeniler için önemli olan bu şahıs Liberal Parti başkanı ve amansız Türk düşmanı William Ewart Gladstone'du. Gladstone'un, 1868-1874 dönemindeki ilk başbakanlığı döneminde uğraş alanı Bulgaristan ve Bulgaristan'ın bağımsızlığı olmuştu. 1880-1885 ve

21 Turgut Işıksal, "Ermeni Faaliyetlerinin Bir Bölümü 1893 Merzifon Olayı Belgeleri", *BTTD*, Cilt:XIX, Nos. 82-83-84 (Temmuz-Ağustos-Eylül), s.25.

22 Ahmet Uçar, *Amerikan Misyonerlerinin Türkiye'deki Faaliyetleri, 1818-1930*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Konya, 1988), s.369; Protestan misyonerleri Anadolu'da yaptıkları gibi Balkanlarda da milliyetçilik hareketlerini kıskırtmışlar ve özellikle Bulgar milliyetçiliğinin oluşmasında etkili olmuşlardır. Protestan misyonerlerinin milliyetçilik hareketlerinin oluşumundaki etkileri benzer şekillerde gelişmiştir. Protestanların Bulgar milliyetçiliğinin gelişimindeki etkileri ve benzerlikler için bkz. Ömer Turan, *Avrasya'da Misyonerlik*, (Ankara: ASAM Yayını, 2002), ss.101-118.

23 Ali Tuzcu, "Merzifon'da Ermeni Ayaklanmaları", *Bellekten*, Aralık 1993, LVII /220, (Ankara, 1994), ss.795-826.

1886 yıllarındaki ikinci ve üçüncü başbakanlığı dönemlerinde temel politikası Ermeni sorununun çözülmesine yönelik idi. Bu açıdan Ermenilerin Gladstone'a büyük güvenleri vardı. Nitekim Nalbandian Gladstone'un iktidara gelmesi ve Ermeniler üzerindeki etkisini şu şekilde ifade ediyor:

"Ermeniler, 1880 yılında İngiltere'deki Liberallerin ve yankısı bu güne kadar devam eden Ermenilere hizmet etmek medeniyete hizmet etmektir sözünün sahibi Gladstone'un zaferi ile özellikle cesaretlenmişlerdi."²⁴

Gladstone'un Ermenilerin bu güvenlerine layık olmak için başbakanlık koltuğuna oturduğunda yaptığı ilk iş, Berlin Anlaşması'nı imzalayan devletleri ikna ederek Ermeni ıslahatının yapılması için Osmanlı Devleti'ne ultimatoma vermek oldu.²⁵

Gladstone'un bu cesaretlendirici tavırları ile Ermeni bağımsızlık hareketleri 1880 yılından sonra hız kazanmaya başlayarak kısa sürede tedhiş örgütleri oluşturmaya başladılar. 1885 yılında kurulan Armenak'tan²⁶ sonra, 1887 yılında İsviçre'de kurulan Hınçak ve 1890 yılında kurulan Taşnaksutyun partileri ihtilal ve silahlı mücadele yolunu tercih ederek Osmanlı Devleti'ne açıkça savaş ilan etmişlerdi. Bu iki ihtilal komitesinden Hınçak Türkiye ve İran'daki Ermenilerin bağımsızlığı için çalışan ilk sosyalist parti idi. Komite, Rusya'dan Avrupa'ya giden Marxist yedi Rus Ermenisi öğrenci tarafından kuruldu.²⁷

Hınçak partisinin hedefine ulaşmak için benimsediği yol ihtilal idi. Türk Ermenilerinin yeni bir sosyal organizasyona kavuşturulması için Türk hükümetine karşı; Propaganda, Ajitasyon (Heyecan ve korku uyandırma), Terör, Organizasyon, Köylü ve İşçilerin Faaliyetleri metodlarının kullanılması benimsendi.²⁸

Propaganda; halkın ihtilali benimsemesi için temel sebeplerin anlatılması ve ihtilal zamanına hazır olmaları hedeflerini yerine getirmeli idi.

24 Louise Nalbandian, *The Armenian Revolution Movement*, (Berkeley, 1963), s.84.

25 Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışı, 1878-1897*, (İstanbul, 1984), ss.75-76.

26 İhtilal komitesi olan Armenak, Van'da öğretmenlik yapan Portakalyan'ın yetiştirdiği öğrenciler tarafından kurulmuştu. Bu komite ihtilal yolu ile Ermenistan'a bağımsızlık kazandırmayı hedefleyen ilk siyasi teşekkül olmuştu. Komite'nin programı ve çalışmaları hakkında detaylı bilgi için bkz. Nalbandian, *Armenian Revolution*, ss.90-103; Azmi Süslü - Fahrettin Kırzioğlu, Refet Yinanç, Yusuf Halaçoğlu; *Türk Tarihinde Ermeniler*, (Ankara: Kafkas Üniversitesi Rektörlüğü Yayını, 1995), ss.145-146.

27 Hınçakların sosyalizm ile olan bağları için bkz. Ter Anaida Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm, 1887-1912*, Çeviren: Mete Tunçay, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1992), ss.22-25.

28 Nalbandian, *Armenian Revolution*, ss.109-110.

Ajitason ve Terör; Halkın ruhunu yüceltmeli idi. Hükümete karşı gösteriler, vergi ödemeyi reddetme, reform istekleri, aristokrasiden nefret etme parti ajitasyonunun bir parçası idi. Terör, halkı korumak ve onların Hınçak programına güvenlerini temin etmek için kullanılmalı idi. Hükümete yöneltilecek terör faaliyetleri hükümetin prestijini düşürecek ve hükümeti tamamen bozulmaya uğratacaktı. Terör taktığının yalnızca odağında olan hükümet değildi. Hınçak, bilgi veren ve casusluk yapanların hepsini yok etmek istediği kadar aynı zamanda Türk ve Ermeni çok tehlikeli kişileri de ortadan kaldırmak istiyordu. Parti bu terör faaliyetlerini gerçekleştirmek için özel birlikler oluşturacaktı.

Bu esaslar üzerine ihtilal fikirlerini gerçekleştirmek için harekete geçen Komite İstanbul'u Türkiye'deki organizasyon ve faaliyetlerinin merkezi olarak seçti. Yedi ay içerisinde 700 üye kaydı yaptılar. Üyelerinin çoğu eğitilmiş sınıftan gelmekte idi. Cenova'da yetişmiş bir çok Hınçak lideri buradan Ermenileri organize etmek için İstanbul'a ve sayısız Türk köy ve kasabasına gönderildi. Hınçak liderlerinin özellikle gittikleri şehirler Bafra, Merzifon, Amasya, Tokat, Yozgat, Akin, Arabkir ve Trabzon'du.²⁹

Osmanlı hükümeti bütün gizliliğine rağmen Hınçak Komitesi'nin faaliyetlerinden haberdar idi. Merzifon'da bulunan bir İhtilal Komitesi üyesi olan the Hunchak Aderbed (Sarkis Mubaihadjian) tarafından belirtildiğine göre Tomayan daha 1891 yılından itibaren hükümet tarafından dikkatle takip ediliyordu.³⁰ Hınçak Komitesi'nin Merzifon merkez olmak üzere örgütlenme girişimlerinde bulunması açısından Tomayan'ın Merzifon'da bulunması bir tesadüf olmamalıdır. Çünkü, Tomayan Merzifon'a gelmeden önce İsviçre'de, yani Hınçak İhtilal Partisi'nin tesis edildiği ülkede bulunmuştu. Bu süre içerisinde Ermeni ihtilal fikirlerinden haberdar olmaması ve etkilenmemesi mümkün değildir. Nitekim Osmanlı Arşivleri'nde bulunan ve Merzifon merkez olmak üzere gelişen olaylarla ilgili sorgu dosyasındaki belgelerden Tomayan vasıtası ile Hınçak Komitesi'nin Merzifon'da Küçük Ermenistan İhtilal Komitesi adı ile bir şube açtığı öğrenilmektedir. Elbetteki bir tesadüf değildir ki bu komitenin başkanı Merzifon Koleji öğretmenlerinden biri olan

29 Hınçak Partisi'nin kuruluşu programı ve çalışmaları ile ilgili geniş bilgi için bkz. Nalbandian, *Armenian Revolution*, ss.104-131. Ayrıca bkz. Uras, *Tarihte Ermeniler*, ss.432-442; Gürün, *Ermeni Dosyası*, ss.130-132; Nurşen Mazıcı, *Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni, 1878-1918*, (İstanbul: Der Yayınevi, 1987), ss.31-32.

30 Nalbandian, *Armenian Revolution*, s.120.

ve İsviçre'den gelen Karabet Tomayan ve sekreteri ise yine aynı okulun öğretmenlerinden Ohannes Kayayan'dır.³¹

Bu arada; Hınçak Partisi, bir taraftan kasaba ve köylerde organizasyonlara ve isyanlara devam ederken 1891 yılında Oriental Federation olarak adlandırılan ve Makedon, Arnavut, Girit ve Yunan ihtilalcileri tarafından oluşturulan birliğe üye oldu. Hiç şüphesiz ki, bu hamlenin amacı Osmanlı Devleti'ne yönelik bütün ihtilalleri eş zamanlı bir uygulamaya dönüştürmektir.³² Nitekim bu ümitle Hınçak İhtilal Partisi özellikle 1892 ve 1893 yıllarında ihtilallerini geniş bir alana yaymak için faaliyete geçme kararı verdi. Bu karar üzerine Merzifon'da bulunan Küçük Ermenistan İhtilal Komitesi vasıtası ile Yozgat, Amasya, Çorum, Tokat, Ankara, Sivas ve Diyarbakır'a 5 Ocak 1893 tarihinde gönderilerek bütün bu vilayetlerde eş zamanlı olarak 6 Ocak 1893 tarihinde camilere, evlerin duvarlarına ve resmi binalara asılan beyannamelerle halk isyana davet edildi.³³

Gerçekte hükümet böyle bir hadisenin tertip edileceğini biliyor ve tetikte bekliyordu. Çünkü daha 1880 yılında Yozgat bölgesinde Papaz Karabet adındaki bir şahsın Ermeniler arasında dolaşarak vaazlar vermesinden ve şüpheli faaliyetlerinden dolayı takip edilmesine karar verilmiş ve şahsın her hareketi kontrol altında tutulmuştur.³⁴ Bu faaliyetler üzerine Ermeni kilisesinin isyana hazırlık nevinden faaliyetleri tespit eden raporlar Sivas Valisi tarafından Babıali'ye gönderilmişti.³⁵ Yine muhtemelen Hınçak Partisinin organizasyonu ve etkisi ile Ankara Vilayeti dahilinde bulunan savcı Markar ile Bidayet Mahkemesi savcı yardımcısının ihtilal fikirleri telkin ederek Ermenilere silahlı eğitim yaptırıldıkları 8 Kasım 1887 tarihinde tespit edilmişti.³⁶ Nitekim aynı yıl Merzifon'da tesis edilen İhtilal Komitesi'nin faaliyetleri ve başkanı olan Tomayan özellikle takip altında tutuluyordu.³⁷ İsyanın patlak vermesinden

31 Merzifon'da açılan şube hakkındaki tahkikler ve şubenin faaliyetleri ile ilgili bilgiler ihtiva eden tutanaklar için bkz. BOA. Y.PRK.BŞK. D:3, G:60.

32 Nalbadian, *Armenian Revolution*, s.119.

33 Nalbadian, *Armenian Revolution*, s.120.

34 Başvekil Sait Paşa ile Sivas Valisi Hakkı Paşa'nın konu ile ilgili yazışma metinleri için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, IV, (17 Temmuz 1879-30 Mart 1881)*, (İstanbul: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Müdürlüğü Yayını, 1987), s.426, Belge No: 96, 97.

35 Sivas Valisi Hakkı Paşa 1881 ve 1882 yıllarına ait şifreli raporlarında Patrikhane'nin piskoposlara ihtilale hazırlanmak için genelgeler gönderdiğini bildirmiştir. Bkz. Mehmet Hocaoğlu, *Arşiv Belgeleriyle Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, (İstanbul: And Dağıtım, 1976), ss.182-185.

36 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler-6, (10 Ocak 1885-18 Aralık 1888)*, (İstanbul, 1988), s.150, Belge No: 49.

37 Nalbadian, *Armenian Revolution*, s.120.

önce bir de Şehamet adında bir Rus anarşisti ele geçirilmiş ve Sibirya'ya sürülmesi şartı ile Rusya'ya iade edilmişti.³⁸

Ermenilerin isyan hazırlıklarında olduğunu çeşitli vesilelerle anlayan hükümet hassas vilayetlerde herhangi bir kargaşa olmaması için emirler veriyor ve durum raporları istiyordu. 28 Nisan 1892 tarihinde hazırlanmış bir raporda Yozgat Mutasarrıfı Abdülvahhab Bey, Ermenilerin bayram gününde herhangi olumsuz bir harekette bulunmadıkları ve hareketlerinin itinalı bir şekilde takip edildiğini bildiriyordu.³⁹

Osmanlı Hükümeti'nin Ermeni hareketlerinden çekindiği ve her imkanı kullanarak sükun ve asayişin temin edilmesine çalıştığı anlaşılmaktadır. Özellikle de Ramazan Bayramı gibi önemli bir günde Müslümanların kışkırtılabileceğini hesaba katmaktadır. Fakat 1892 yılı geldiğinde Osmanlı Devleti için yine talihsiz denilecek bir gelişme cereyan etmişti. Ermenilerin kendilerini kurtaracak diye bekledikleri Gladstone tekrar başbakanlık koltuğuna oturmuştu.⁴⁰ Nitekim bu gelişme Ermeni İhtilal Komitelerini harekete geçirerek yıllardır bekledikleri sonucu elde etmeye sevk etmiştir.

Yozgat ihtilalinin nüveleri daha önce de belirtildiği gibi Merzifon'daki çalışmalarla atılmıştı. Karabet Tomayan ile Ohannes Kayayan ve Rahip Mardiros üçlüsü çevrede şehir ve kasabalarda verdikleri nutuklarda ihtilal komitesine üye kazandırmaya çalışmışlardı. Bu çalışmaların sonucu olarak Yozgat'ta da ihtilale iştirak edecek Ermeni örgütlenmeleri sağlandı. Kalıpçı Moşo'nun itiraflarına göre Yozgat'ta hücre yapılanması şeklinde oluşturulmuş üç ihtilal heyeti ve bunların üzerinde bir heyet meydana getirilmişti.

Moşo'nun itirafına göre birinci heyet; Papasyan Agopcan, Küheryan Misak, Atamayan Haziton, Sehakyan Kerüpü, Atfiyeciyen Dikran, Papasyan Hamparsum ve katibi Sehak ve Keçeciyan Misak ve Abkaryan Ohannes ve İnce Agobyan Agob ve Berberyan Rupen Efendilerden oluşuyordu. Papasyan Ebrem Efendi'nin katılımı ise şüpheli idi.

İkinci heyet; Berberyan Nazar, Estebezyan Pervenik, Kazaz Matyos, Kazaz Menil, Dönekyan Misak, Dönekyan Harik, Baklayan Nazar, Arabyan Artaki'den müteşekkildi.

38 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt:21, s.517-519, Belge No:204.

39 BOA, Y.PRK.UM. D: 24 G:58. (30 Ramazan 1309/28 Nisan 1892)

40 Küçük, *Osmanlı Diplomasisi*, s.109.

Üçüncü heyet ise; Gökyan Aleks, Kabril, Muhakyan Kirkor, Bakkal Kökeroğlu Kazaros, Kebabçıyan Sinekerim'den ibaretti. Uğurluyan Hamparsum'un iştiraki ise şüpheli idi.

Kalıpçı Moşo kendisinin de üçüncü heyette olduğunu ve kendisi gibi bu heyetlerde bulunan üç-beşyüz kişi daha bulunduğunu söylüyordu. Bu üç heyetin üzerinde bir heyet daha bulunduğunu ve bu komiteye dahil olan efrad darağacına gelseler bile esrarı ifşa etmeyecekleri yolunda verdikleri imzalı senetler Misak tarafından saklanıyordu. Ayrıca komiteye belirli miktar ücret toplanıyordu.⁴¹

Kalıpçı Moşo'nun kendisine yönelttiği suçlamaları Yozgat Ermeni Mektebi öğretmenlerinden Kebapçıyan Sinekerim reddetse de diğer bir şahıs Yozgat'taki Ermeni örgütlenmesinin detaylarını tevile meydan vermeyecek surette anlatıyordu. Bu şahıs ihtilal cemiyeti üyelerinden fotoğrafçı Misak idi. Misak'ın anlattıkları hem Yozgat'taki ihtilal komitesi hem de Merzifon'un çevre illerdeki etkinliğini göstermesi açısından önemlidir. Çünkü kendisi Merzifon'a giderek oluşturulan bir Ermeni Meclisi'ne "Baron" olarak katılmıştı.

6 Ocak 1893 ayaklanması öncesi Yozgat İhtilal Cemiyeti üyelerinden Kebabçıyan Sinekerim, Abkaryan Ohannes, Kalıpçı Moşo ve Kökeroğlu Kazaros Merzifon'a giderek Mete takma adını kullanan Tomayan Karabet'in başkanlığında yapılan bir toplantıya katılmışlardı. Bu toplantıya Amasya, Tokat ve Sivas bölgelerinden takma isimlerle ihtilalciler de iştirak etmişlerdi. Toplantıda; Tomayan Karabet, Avrupalıların "Ermeniler beylik istiyorlar ise bu halde olamaz. Onlar büyücek bir gaile çıkarmalıdır. Bazıları kesilmeli, asılmalı, İslamlarla tutuşmalı ki biz de o vakit içine girip bunların maksatlarını hasil etmeğe çalışalım. Yoksa meydana bir şey yok iken bir şey olamaz" dediklerini komitacılara anlatarak, amaçlarının bu müdahaleyi gerçekleştirmek olduğunu söylemişti. Komitacıların buldukları bölgede nasıl davranmaları gerektiğine dair talimatlarda bulduktan sonra, İhtilal Cemiyeti'nin yazılı emirlerini sonradan kendilerine gönderileceğini ve emirlere göre hareket etmeleri gerektiğini söyleyerek, temsilcileri memleketlerine göndermişti.

Merzifon'daki bu toplantıdan üç-dört ay sonra Küçük Ermenistan Hınçakyan İhtilal Cemiyeti adına Londra'da basılmış Ermenice nizamnamesi ile komitacıların bölgelerinde yapacaklarını anlatan talimatnameler Yozgat'a ulaşmıştı. Yozgat İhtilal Cemiyeti üyeleri

⁴¹ Kalıpçı Moşo'nun itiraflarını havi tutanak için bkz. BOA, Y.PRK.BŞK. D:3, G:60. s.20-22.

korktukları için bu talimatnameyi dağıtmayı bir süre için ertelemek istemişlerse de, Tomayan'ın gönderdiği bir mektupla, komite üyelerini ölümle tehdit etmesi üzerine talimatnameleri dağıtmaya mecbur kalmışlardı.

Tomayan Karabet, Yozgat'taki haberleşmelerini Kebabcıyan Sinekerim ve Moşo ile yapmakta, bunlara Yozgat Ermenilerine dağıtılmak üzere Hınçakyan adında bir gazete de göndermekteydi. Tomayan, 6 Ocak 1893 hadisesinin hazırlandığı bir dönemde yine Yozgat'tan bir temsilci istemişti. Yozgat Ermenileri Meclis-i Cismanisi ihtilal konusunda bir toplantı yaparak Merzifona Misak'ın gitmesi kararını almıştı. Bu karar, Arslanyan Ebrem tarafından Misak'a Yozgat Ermeni kilisesinin bir odasında tebliğ edilmişti.

Merzifon'a giderek 6 Ocak 1893 tarihinde duvarlara yapıştırılan ve halkı hükümete karşı ayaklanmaya davet eden yaftaları Tomayan Karabet'ten alan Misak, bunları dönüşünde Ebrem Ağa'ya teslim etmişti. Ve beş-on gün sonra da yaftalar, duvarlara yapıştırılmıştı.⁴²

Bu iki kişinin ifadeleri Merzifon merkez olmak üzere ihtilal komitesinin nasıl çalıştığını göstermektedir. Misak'ın, Yozgat Ermeni Millet Meclis-i Cismanisi'nin kendisinin Merzifon'a gitmek konusunda karar verdiği şeklindeki ifadeleri Yozgat'taki örgütlenmenin boyutlarını da göstermektedir. Merzifon'dan Hınçak gazetesinin gönderilmesi bu örgütlenmede etkili olmalıdır. Diğer taraftan örgütlerin hücre yapılanması ile organize oldukları Misak'ın ifadeleri ile de teyit edilmiştir. Eğer bir heyet ortaya çıkarılır ise diğer heyetler görevlerini devam ettireceklerdi ki, ikinci Yozgat isyanı hadisesi bu heyetlerin yok edilememesinin bir sonucu idi.

Misak'ın ifadesinde yer alan bir husus Merzifon'da bir toplantı yapıldığı konusunda idi. Gerçekten de Merzifon İhtilal Cemiyeti lideri Karabet Tomayan başkanlığında 25, 26 ve 27 Eylül (1892) günlerinde Yozgat, Sivas, Tokat, Amasya, Kayseri, Çorum, Sungurlu, Gemerek ve Hacıköy delegelerinden (Ermenilere göre mebuslarından) oluşturulan bir Meclis Ermeni bağımsızlığını temin etmek için bir takım kararlar almıştı. Nitekim bu kararlar özetle şu şekilde idi:⁴³

42 BOA, Y.PRK.BŞK. D:3, G:60. s.20-22.

43 Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, Cilt:11, s.412, Belge No:128. (7 Şubat 1893)

- 1- Ekimden itibaren aidatlar (vergiler) ödenecek.
- 2- 1893'den itibaren Hürriyet isminde bir gazete çıkarılacak.
- 3- 1 Kasım'dan itibaren her şube silah almak üzere merkeze para gönderecek.⁴⁴
- 4- Her şube idare merkezinde komite parasıyla alınmış bir at bulunduracak.
- 5- Nizamnamenin birinci faslının altıncı maddesinde her aza kendi kesesinden silahlanmalıdır. Bu veçhile bir altıpatlar ve bir süngü tedarik etmelidir.

İhtilal hazırlıklarında bulunan sözde Meclis ve İhtilal Cemiyeti'nin faaliyetlerine destek sağlamak amacı ile Tomayan görünüşte bir hastane yapılması amacı ile Lucie adındaki İsviçreli karısını para toplamak için İngiltere ve Fransa'ya göndermişti. Bu kadın yaptığı çalışmalar sonucunda 3.000 İngiliz lirası yardım toplamıştı.⁴⁵

Merzifon İhtilal Cemiyeti belirtilen toplantıdan sonra karışıklık çıkarmak amacı ile beyannameler asmak kararını vermişti. Bunun için Merzifon'da basılan yaftalar 1 Ocak'ta bir çok şehir ve kasabaya gönderildi.⁴⁶ İlk isyan teşebbüsü Kayseri, Develi, Yozgat, Çorum, Merzifon, Aziziye, Tenüs ve Gemerek kasabaları ile diğer bazı kasaba ve köylerde 25 Kanun-ı evvel 1308/6 Ocak 1893 Cuma gecesi aynı anda gerçekleşmişti.⁴⁷ 6 Ocak Cuma gecesi bütün camilerin kapısına Türkçe olarak asılan ilanlarda Ermenilere karşı cihat ilan edileceği, mallarının yağmalanacağı ve hepsinin kılıçtan geçirileceği bildiriliyordu. Yapıştırılan yaftaların altına Vatansever İslamlar Komitesi adı yazılmış bu şekilde Ermenilerle Türklerin birbirlerine karşı infiale kapılmaları sağlanmaya çalışılmıştı.⁴⁸

44 İhtilal Komitesi silah alımı için her bölgeden para talep ediyordu. Bu paralardan 20.000 lira Londra üzerinden ABD'ye gönderilmişti. ABD'den Ermeni komiteleri adına alınan silahlar: 50.000 Martini, 75.000 tabanca, 2 milyon tüfek ve tabanca mermisi ve 750 liralık dinamit idi. Bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt:19, s.103-109, Belge No:20

45 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt:12, s.97-107, Belge No:27

46 Bilal Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians, Volume:III, (1891-1895)*, (Ankara, 1989), s.150.

47 Mahkeme-i Temyiz Ceza Dairesinden Sadır olan ilam suretinde geçen isimler için bkz. BOA, Y.A.RES. D:65, G:23 (16 Zilhicce 1310/1 Temmuz 1893)

48 Amerikan heyeti tarafından yapılan inceleme sonucunda yaftaların misyonerlerin rızası olmadan okulda basıldığı teyit edildi. Bkz. Vedii Kent Ayyıldız, *The Vision of a Protestant Anatolia: The American Board and Turkish-American Relations, 1810-1920*, Boğaziçi Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1991, s.39; İngiltere'nin Trabzon Konsolosu yanlış bilgilendirilmekten olsa gerek olayların 18-19 Ocak gecesi gerçekleştiğini ve yaftaların İstanbul'da basıldığını İstanbul'daki İngiliz sefiri Sir Clare Ford'a bildiriyordu. Bkz. Şimşir, *British Documents,III*, ss.148-149; Daha sonraki yazısında ise, diğer bir kaynaktan öğrendiğine göre olayların 5-6 Ocak gecesi gerçekleştiğini ve 2.000 Hristiyanın tutuklu bulunduğu söylendiğini bildirmektedir. Bkz. Şimşir, *British Documents,III*, ss.150-151.

Sadaret tarafından hazırlanan bir raporda, yaftaların mahiyetinin Atina'da tab olunan Hınçak gazetesinin 1892 Temmuz'unda neşrettiği beyannameler mündericatinin aynı olduğu ve bu yaftaların Merzifon'da bulunan "Sklostil" adlı matbaa vasıtası ile çoğaltıldığı ve Tomayan ve Kayayan eli ile de şehirlere dağıtıldığı bildiriliyordu. Olay üzerine yapılan Derevenk manastırında yapılan aramada da Ermenilerin olayı abartacakları bilindiğinden Kayseri Ermeni muteberanından Bedros Mizakyan ve Bedros Kalpakçıyan güvenlik kuvvetlerinin yanında bulunmuşlardı.⁴⁹

Merzifon İhtilal Cemiyeti bu şekilde faaliyetlerini devam ettirirken Kayseri'ye Hınçak Komitesi üyelerinden İstanbullu Andon Reştoni adındaki şahıs gelmişti. Bu şahıs bir süre Kayseri'de ve Everek'de faaliyetlerde bulunarak daha sonra Deverenk'de Rahip Danyel ile yıkıcı faaliyetlerine devam etti. Bu şekilde İhtilal Komitesi'nin Merzifon ve Deverenk'de bulunan çeteleri planlı bir şekilde suçlarını işlemeye başladılar.

Çete üyelerinden Aşçı Parsih oğlu Gülbenk ilk olarak Osmaniye postasının yolunu keserek posta sürücüsü ve zaptiyelere saldırdılar.

Gürünlü Zaropyan Toros, Gülbenk, Kasbar ve Serope adlarındaki çeteciler, Yozgat'a giden postanın koruyucusu İbrahim ile posta sürücüsünü öldürdüler. Atları, paraları, silahları alındı. Çorum-Merzifon arasındaki Derbend karakolu basılarak Derbend zaptiyeleri öldürüldü.

Panos ve Misak adındaki çeteciler, Panos tuzlasının postasını soydular. Düyun-ı Umumiye kolcusu İzzet'in atını çalarak Derevenk'e götürdüler. At Papaz Danyel tarafından öldürüldü.

Aşçı Parsih oğlu Gülben ve Gürünlü Toros Maden postası sürücüsü İsmail ve zaptiye Necip öldürüldü.

Gülbenk, Panos, Mihircan adlarındaki üç komitacı İstanbul'dan dönüşlerinde Ankara'dan tuttıkları bir arabanın sürücüsü olan Kaltakçıoğlu Köse Hasan'ı Yozgat yolunda boğdular ve bir çukura gömdüler. Atlarını, saatini, parasını aldılar ve atlarını Tokat'ta sattılar.⁵⁰

49 Y.PRK.UM. D:26, G:27 (Tarihsiz)

50 Bütün işlenen suçların anlatıldığı mahkeme kayıtları için bkz. BOA, Y.PRK.BŞK. D:3, G:60 ; Ayrıca bkz. BOA, Y.PRK.UM. D:27, G:87 (25 Zilhicce 1310/10 Temmuz 1893); Esat Uras, "Ermeni Cemiyetleri", *Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi-Ermeni Meselesi*, I-III, Editör: Zekai Ökte, (İstanbul: Historical Research Publishing Unit Under the Supervision and General Coordination of the Istanbul Research Center, 1989), s.26

Bütün işlenen bu suçlar üzerine yapılan tahkikat sonucu bir çok kişi tutuklanarak sorguya çekildi. Bu arada hükümet infialin önünü almak için bir taraftan karışıklık içinde bulunan bölgelere nasihat verecek heyet gönderirken⁵¹ diğer taraftan da Hıristiyan ve Müslümanları ikaz ederek, karışıklık çıkaracak herkesin cezalandırılacağını duyurdu.⁵²

Diğer taraftan da İstanbul İngiliz Büyükelçiliği'ne bir memorandum gönderen hükümet olayın mahiyetini anlatarak ayaklanma karşısındaki tutumunun haklı olduğunu anlatmaya çalışmıştır.⁵³ Yaftaların Amerikan mektebinde basılması sebebi ile de takip edilecek prosedürler Amerika sefirlğine bildirilmişti.⁵⁴

Sir Clare Ford'un Kont Rosebery'ye verdiği bilgiye göre, bu hadiselerde toplam 1.800 kişi tutuklanmıştı. Bunlardan, 142 kişi ileri gelenlerden, 338 kişi köylülerden olmak üzere toplam 480'i Yozgatlı idi.⁵⁵ Yapılan sorgulardan sonra Sivas ve Ankara bölgesindeki ihtilal girişimlerinin sorumlusu olarak 58 kişi suçlu bulunarak tutuklandı. Bunların ifadeleri 28-29 Nisan 1309/10-11 Mayıs 1893 tarihlerinde alınarak mazbataları 30 Nisan 1309/12 Mayıs 1893 tarihinde Ankara İstinaf Mahkemesi'ne tevdi edildi. Mahkemeye çıkacak sanıklardan Tomayan Karabet ve Kayayan Ohannes'in savunmaları; Avakyan Kebork, Sinanoğlu Arşak, Şahinyan Karabet ve Rahip Danyel Mamas efendiler tarafından yapıldı. Diğer sanıklar da kendileri için avukatlar tayin ettiler. Avukat tutmaya gücü kafi gelmeyenlere ise mahkeme nezdinde görevli bulunan Ermeni avukatlar savunmaları üstlendiler. Tutukluların mahkemesi 8 Mayıs 1309/20 Mayıs 1893 Cumartesi günü yapılmaya başlandı. Mahkemesi yapılan 58 kişi şu şahıslardı.⁵⁶

51 Ankara'dan Kayseri'ye ve oradan da Yozgat'a gelen heyet Yaveran-ı Şehriyariden Sait ve Arif Paşalar idi. Bu iki Paşa gittikleri bölgede halk ile konuşarak olayları yatıştırmaya çalıştılar. Bkz. BOA, Y.PRK.UM. D:26, G:27 (15-18 Şubat 1308/27 Şubat-2 Mart 1893 tarihli yazışmalar)

52 BOA, Y.PRK.UM. D.26, G:67 (6 Şubat 1308/18 Şubat 1893)

53 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt:12, ss.97-107, Belge No:27; Memorandum metni için ayrıca bkz. Şimşir, *British Documents,III*, ss.166-176.

54 Turgut Işıksal, "Ermeni Faaliyetiyle İlgili Araştırmalarda Osmanlı Belgelerinin Önemi ve 1893 Merzifon Olayı", *BTTD*, Cilt:XIX, Nos. 79-80-81 (Nisan-Mayıs-Haziran), s.50.

55 Tutukluların toplam listesi şöyle idi: Yozgat ileri gelenleri:142; Yozgat Köylüsü:338; Kayseri:280; Merzifon:50; Tokat:50; Sivas:300; Amasya:70; Divriği:80; Arapkir:150; Harput:70; Diyarbekir:70; Halep ve Maraş:20; Hacıköy:30; Çorum:30; diğer bölgelerden:120. Bkz. Şimşir, *British Documents,III*, s.182.

56 BOA, Y.PRK.BŞK. D:3, G:60 (18 Haziran 1309), ss.3-4.

Adı	Baba Adı	Yaş	Memleketi	İşi
Rupen Cevahiryan	Nezaret	20	Kayseri	Makine ve Gavsalecilik (Köselecilik)
Andon Reştoni	Ohannes	46	İskenderiye'de Mukim	Gazeteci Muharriri
Parsih Dökmeciyan	Parsih	27	Kayseri	Ticaret
Agop Cebidelikyan	Artin	27	Kayseri	Attar
Karabet Alacacıyan	Hacı Ohannes	29	Kayseri	Esnaf
Rahip Danyel	Parsih	43	Derevenk	Rahip
Ohannes Arzumanyan	Karabet	26	Kayseri	Kalıpçı
Kara Parsihyan Danyel	Kazaz	20	Kayseri	Çulhalık
Mamas Onanoğlu	Bedros	21	Kayseri	Pastırmacı
GülbenkAşçı Parsihoğlu	Parsih	18	Talas	Doğramacı
Ohannes Karakülahyan	Kebork	19	Kayseri	Derevenk Manastırında Hizmetçi
Avadis Kasırlıyan	Ohannes	20	Kayseri	Derevenk Manastırında Hizmetçi
Kertmanoğlu Karo	Kirkor	23	Talas	Talas Ermeni Mektebi Muallimi
Agop Debagyan	Haçik	47	Talas	Saatçi Esnafından
Simuhoğlu Artin	Simon	51	Talas	Katırcılık
Gürünlü Karabet	Haçator	25	Talas	Posta dağıtıcısı
Artin Kalfayan	Avadis	33	Talas	Dava Vekili
Şevarbet Ayseyan	Agop	38	Talas	Talas Ermeni Mektebi Muallimi
Mardiros Civanyan	Karabet	20	Efkere	Merzifon Mektebi Mezunlarından
Esteban Boyacıyan	Kirkor	23	Efkere	Çerçici
Agop Pehlü	Mıgırđıç	42	Gemerekli	Esnaf
Vaiz Mardiros	Kalost	40	Gemerekli	Protestan vaizi
Gürünlü Toros	Vartavaz	22	Gürünlü	Çerçi Esnafından
Karabet Tomayan	Ohannes	40	Merzifon	Merzifon Mektebi Muallimi

YOZGAT'TA ERMENİ AYAKLANMALARI:
BİRİNCİ YOZGAT AYAKLANMASI (6 Ocak 1893)

Adı	Baba Adı	Yaş	Memleketi	İşi
Ohannes Kayayan	Toros	28	Merzifon	Merzifon Mektebi Muallimi
Haçator Oğlakçıyan	Tomas	38	Hacı Köylü	Esnaf
Uzunoglu Kalost	Matyos	24	Hacı Köylü	Esnaf
Midiloglu Serkiz	Ohannes	30	Hacı Köylü	Esnaf
Yakupoğlu Panos	Hacı	30	Talas	Demirci
Kezir Torosoğlu Mihircan	Toros	25	Talas	Doğramacı
Bedrosoğlu Misak	Bedros	22	Talas	Arabacı
Arabacı Ohannes	Mıgırdıç	26	Germir	Arabacı
Çolakyan Agop	Artin	22	Kayseri	Kunduracı
Kürkçü Ayseyioğlu Kirkor	Artin	38	Kayseri	Mühürçü
Kalıpçı Moşo	Karabet	25	Yozgat	Fes Kalıpcısı
Keçeciyan Misak	Eharon	32	Yozgat	Fotografçı
Abkaryan Ohannes	Abkar	32	Yozgat	Tüccar
Kebabcıyan Sinekerim	Kirkor	24	Yozgat	Yozgat Ermeni Mektebi Muallimi
Ateşoğlu Mike	Artin	19	Yozgat	Hizmetkar
Papasyan Mıgırdıç	Agop	25	Merzifon	Çerçici
Nehabetyan Nehabet	Parsih	22	Talas	Merzifonda Bezzalık
Karagözyan Artin	Agop	21	Merzifon	
Edaroğlu Kazeros	Haçir	24	Kayseri	Hacı Köyde Çerçici
Vartanoğlu Mihran	Vartan	28	Çorum	Kayseride Atar
Dolatyan Agop	Kirkor	44	Bilakeseli	Çorumda Çerçici
Vartokyan Kabril	Ohannes	24	Everek	Kunduracı
Serpik Kadın	Matok	26	Everek	
Sinanoğlu Arşak	Artin	21	Everek	
Dayioğlu Arakil	Karabet	13	Everek	Everek Ermeni Mektebi öğrencisi
Saatçioğlu Haçator	Asadir	41	Hacı Köylü	Berber
Çotoğlu Sehak	Nişan	17	Merzifon	
Tinoğlu Bedros	Agop	21	Hacı Köylü	Dikici Esnafından

Develi Kasabalı Kazarosoğlu Kirkor, Kel Artinoğlu Karabet, Bıçakçioğlu Civan, Yozgatlı Muhakyan Kirkor, Efe Mihran ve Köşkeroğlu Kazaros adlarındaki şahıslar olayla ilgili tutuklanmış iseler de mahkeme tevkifhanesine nakilleri yapılmamıştır. Bilakiseli Papasyan Kerüpi hasta olması sebebi ile mahkeme heyeti bu şahsın iyileşene kadar yargılanmasının ertelenmesine karar verdi.

Yukarıdaki listede görüldüğü gibi mahkemece tutuklanan ve davası görülen kişilerin adedi 58'dir. Bunlardan 8 kişi Yozgatlıdır. Tutukluların mahkemece ifadeleri alınmış ve şahıslar Hınçak komitesi adına faaliyette bulduklarına dair suçlarını itiraf etmişlerdir. Listedeki şahısların meslekleri ve yaşları göz önüne alınır ise Ermeni İhtilal hareketinin bu tarihte başarısızlığı uğramaya mahkum olduğu da kolaylıkla anlaşılır. Her ne kadar daha sonra ortaya çıkarılan bu infial geniş kitlelere yayılmaya başlasa da ihtilal hareketlerinin önemli unsurlarından aydınlar ve zenginlerin Osmanlı yönetimine karşı ilk hamlede bu gibi fiiller içersinde aktif olarak bulunmadıkları görülmektedir.

Daha önce Yozgatlı Moşo ve Misak'ın ifadelerinde anlattıkları gibi mahkeme esnasında diğer sanıklar da suçlarını itiraf etmişlerdir. Buna rağmen Nalbandian, Türk hükümetinin herhangi bir delil bulamadığını fakat Merzifon'daki ihtilal faaliyetlerini daha sonra the Hunchak Aderb (Sarkis Mubaihadjian)'ın anlattığını yazar.⁵⁷ Bu satırlar bir İhtilal Komitesi üyesinin Türklere karşı organize ettikleri faaliyetleri ifşa eden satırlar olarak kabul edilmelidir. Fakat, Nalbandian'ın söylediği gibi tutuklamalar sonrasında hükümetin herhangi bir delil bulmaması ifadeleri doğru değildir. Çünkü, yukarıda metni verilen İhtilal Komitesi üyelerinin itirafları dışında Hınçakların yıkıcı faaliyetlerini ortaya koyan somut 1018 varakadan oluşan deliller de mahkeme heyetine sunulmuştur. Bu deliller tutanaklarda şu şekilde sıralanmıştır.⁵⁸

- 1- İhtilal Cemiyeti'nin kasa defterleriyle tercümeleri
- 2- Mahkumlardan Vartaban Mihran ve Kazaros ve Agop ve Artin'in İhtilal Cemiyeti efradına verilmek için para toplanması konusunda birbirleri ile yaptıkları haberleşmeye ait Ermenice mektuplar.
- 3- İhtilal Cemiyeti ile ilgili olarak Ermeni köylerinde ele geçen eşya ve evrakların zabıt varakaları.

57 Nalbandian, *Armenian Revolution*, s.120.

58 BOA, Y.PRK.BŞK. D:3, G:60. (18 Haziran 1309/30 Haziran 1893)

- 4- Müttehimlerden Keçeciyan Misak'da derdest olunan Ermenice bir mektup.
- 5- Müttehimlerden Sinekerim adına yazılmış mektuplar ile tercümeleri.
- 6- Maktul Mustafa'nın keşf ve muayenesini havi zabt varakası ve zaptiye jurnalı ile doktor raporu.
- 7- Mahkumlardan Vaiz Mardiros'un evinde bulunan İhtilal Cemiyeti Nizamnamesi ve tercümesi.
- 8- Kayseri Mutasarrıfı ve Tahrirat Müdürü tarafından mühürlenmiş Ermenice muzır evrak ile evrakların tercümeleri.
- 9- Sinekerim'in Avadis Dolatyan'a yazdığı Ermenice mektup ile tercümesi.
- 10- Ermenileri ayaklanmaya sevk etmek amacıyla Rahip Danyal ile Gülbenk arasındaki yazışmalar ile tercümeleri.
- 11- Merzifon İhtilal Cemiyeti tarafından gönderilen kanun-ı esasi sureti.
- 12- Tenos kazasının Dendel köyünde Varcebet Kasbar'ın evinde bulunan ve Yozgat'ta basılan ve (Canlar Kazanan) başlığı ile muharrer bulunan varaka ve tercümesi.
- 13- Efkereli Nazaret'in yanında bulunan Ermeni tarihine ait olan bazı Ermenice muzır evrak ile tercümeleri.
- 14- Kayseri'de Alacacıyan Karabet ve Rupen ve Parsih ve Agop ve Kerüp ve Papasyan tarafından imzalanmış fesat fikirleri ihtiva eden beyanname.
- 15- İhtilal Cemiyeti hakkında Artin Boyacıyan tarafından Hamparsum Amaroni Efendi'ye yazılan Ermenice mektubu.
- 16- Talas İhtilal Cemiyeti'ndeki isimlerin bulunduğu defter.
- 17- Tomayan Karabet'in karısı tarafından İhtilal Cemiyeti için para toplanması ve diğer bazı konular hakkında merkuma yazılan mektup.
- 18- Bir çok hezeyanı havi matbu yaftalar.
- 19- Mahkumlardan Tomayan Karabet ve Civanyan Mardiros ile diğer şahısların birlikte çektiikleri fotoğraf.
- 20- Birisi Ermenice ibareli ve üzeri Armalı olarak Kayseri İhtilal Cemiyeti'ne mahsus büyük mühürler.

- 21- Matbu arma.
- 22- Bazı fesat rumuzları ihtiva eden Simon Rezonyan imzalı mektup.
- 23- İhtilal fikirleri ile dolu ve Batokyan Karabet'te bulunan muzır evraklar ile tercümeleri.
- 24- İhtilal Cemiyeti'nin isyana davet için icra memuru olduğunu bildirir mühürlü şهادetname ile merkumun yanında bulunan matbu muzır risale ile tercümeleri.
- 25- Nizamnameler ile tercümeleri ve parolalı mektup.
- 26- Muş ve Sasun'da ihtilale daveti ihtiva eden Hınçakyan gazetesinin kısmen tercümesi.
- 27- Hamparsum Amaroni adına yazılmış muzır evraklarla tercümeleri.
- 28- İhtilal Cemiyeti efradının yeminleri ve taahhütleri hakkında bir deftere merbut varaka sureti.
- 29- Protestan mektebi öğretmeni Kegork'a Kayseri'den gelen mektup tecümesi
- 30- Derevenk Papasyan'ın kendi el yazısı ile Gülbenk Hamalyan'ın tercüme-i hali ve seyahatini anlatan varaka ve tercümesi.
- 31- İhtilal Cemiyeti'nin icraatlarını havi matbu İhtilal Cemiyeti talimatnamesi ve tercümesi.
- 32- İhtilal Cemiyeti hakkında verilen bilgileri ihtiva eden ve Keçeciyan Misak tarafından verilen ihbarname.
- 33- Kayseri Fırka-ı Askeriyesinden tanzim olup müttehimlerden Panos'un suçunu kabul ettiğine dair zabt varakası.
- 34- Dandil'den "Misak Kırk Numaralı" tarafından Ermeni Cumhuriyeti hakkında Kayseri'ye yazılan Ermenice mektup.

Yukarıdaki delillerden başka, Yozgat'taki Ermeni köylerinde yapılan tahkikatlarda birkaç köyde Ermeni evlerinde çokça silah bulunmuştu.⁵⁹ Ayrıca Gürünlüoğlu Agop adındaki antika halı tüccarı bir yıl önce ölüm tehdidi ile İhtilal Komitesi'ne üye olduğunu

59 Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, Cilt:11, s.313, Belge No:105.

söyleyerek, komitenin para toplama, silah temin etme konusunda yaptığı çalışmalar ve komite üyeleri hakkında bilgiler vermişti.⁶⁰ Delillerin ve mahkeme esnasındaki sanık itiraflarının açıkça gösterdiği üzere Merzifon'daki Küçük Ermenistan İhtilal Cemiyeti, Osmanlı Devleti'nin bütünlüğüne yönelik ciddi bir eylem içerisine girmiştir. Yozgatlı Keçeciyan Misak'ın ihbarnamesinde ve sorgusunda ifade ettiği gibi Yozgat Ermenileri ve özellikle Ermeni Meclis-i Cismanisi ihtilal fikirlerini harekete geçirmek için örgütlenmiş ve bu örgütler üç heyet şeklinde teşkil edilmişti.

Hükümetin ihtilal teşebbüslerine karşı başlattığı sorgulama ve tutuklamalar Ermeniler tarafından Hınçak Partisi programında belirtildiği gibi kendilerine karşı başlatılan haksız bir uygulama ve mallarının yağması için iftira atıldığı şeklinde propaganda unsuru olarak kullanılmakta gecikmedi.⁶¹ Nitekim, 14 Şubat 1308/26 Şubat 1893 tarihliyle Yozgat'tan Papas Vartan ve saire imzasıyla İstanbul'daki Ermeni Patrikliğine gönderilen telgrafta yapılan her türlü suçlamanın iftira olduğu ve kırkbeş günden beri "peder, evlad, birader, akraba, papas ve ahalimizden yüze yakın tutuklunun bulunduğu ve köylerde suçsuz kimselerin sürü sürü tutuklandığı" ifadeleri ile iftiraların amacının Ermenilerin mallarının yağma edilmesine yönelik olduğu iddia ediliyordu.⁶²

Tutuklamalardan sonra Merzifon'daki mektebe bitişik halde bulunan ve henüz inşa halinde bulunan bir binanın Ermenilerce yakılarak Müslümanların üzerine atılması batılı devletlerin olaya müdahale etmelerini kolaylaştıracak bir vesile oldu.⁶³ Yakılan bu bina gerek İngiliz ve gerekse Amerikalılar tarafından kız okulu binası yakıldı diye büyük bir abartma ile duyuruldu. Aslında bina mektep binasına bitişik ve Melkon Efendi adındaki bir Ermeni ait olan bir yapıdır.⁶⁴ Abartılı anlatımlar başarılı olmuştu. İngiltere'nin

60 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt:11, s.293, Belge No:97.

61 Özellikle İngiliz basınında Türklerin üç kiliseyi yaktığı, Ermenilerin soyulduğu ve 500 kişinin tutuklandığı ve bir çoğunun idam edildiği şeklinde propagandalar yapılıyordu. Bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt:12, s.43, Belge No:8 (18 Mart 1893); Bu propagandaların çeşitli görgü tanıkları vasıtası ile yalanlanması da mümkün oluyordu. Olayların cereyan ettiği dönemde Türkiye'de bulunan Dr. Morris Henry adındaki bir şahıs yapılan olumsuz propagandalara karşı bir turist imzası ile New York Herald gazetesinde yayınladığı bir yazısında Türkiye'de Hristiyanlara baskı olmadığını, Türklerin yabancılara kibar davrandıklarını, anarşistlere karşı önlem almalarının normal olduğunu yazıyordu. Bu yazı hakkındaki bilgi ise Washington Büyükelçisi Mavroyani Bey tarafından Hariciye Nezaretine bildirilmiştir. Bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt:18, ss.110-160, Belge No:33.

62 BOA, Y.PRK.UM. D:26, G:27.

63 Işıksal, "1893 Merzifon Olayı", s.50.

64 BOA, Y.PRK.UM, D:26, G:27

Trabzon Konsolosu İstanbul'daki İngiliz sefirine gönderdiği bir yazıda; Merzifon'daki misyonerlere ait olan kız okulu binasının 2 Şubat'ta yakıldığını, bunun bir kaza olmadığını, hatta jandarma kumandanı tarafından yakıldığını söylüyordu.⁶⁵

Olayların Ermeniler tarafından kendilerine eziyet edildiği şeklinde aksettirilmesi üzerine Avam Kamarası'ndan Londra Büyükelçisi'ne durumun izah edilmesi konusunda baskılar geliyordu.⁶⁶ Ayrıca İngiltere'de kurulan İngiliz-Ermeni Derneği, Avam Kamarası üyelerinden Francis Stevenson'a Ermenilerin Kayseri ve Yozgat'ta yaşadıklarını anlatan "The Case of Armenian" başlığı ile elli sayfalık bir kitap hazırlamıştı. Stevenson kitabında Yozgat ve Kayseri'de meydana gelen olayların tek sorumlusunun Osmanlı Devleti olduğunu çünkü Berlin Anlaşması'nın 61. maddesindeki hükümlerin yerine getirilmediğini söyleyerek, Ermenilerin başlangıçtan beri Hıristiyan dünyaya hizmet ettiğinden mutlaka İngiltere'nin yardım etmesi gerektiğinin şart olduğunu ileri sürüyordu.⁶⁷

Ermenilerin bu bakış açılarını bölgede bulunan yabancı devlet görevlilerini de etkilemiş ve gerek misyonerler ve gerekse konsololar olaya Ermenilerin ortaya koyduğu açıdan bakmaya mütemayil olmuşlardır. Bu şahıslardan biri olan Sivas'ın Amerikan Protestan Mektebi misyonerlerinden olan Perry yanına aldığı bir takım zevat ile Sivas Valisi Halil Paşa'nın yanına çıkararak tutukluların ifadelerinin doğruluk derecesini sormuş, bu durum karşısında Vali tutuklular üzerinde baskı kurmadıklarını ve ifadeler üzerinde oynama yapmadıklarını ispatlayabilmek için Vaiz Mardiros, Agop Pehlak ve Herrick'in eski öğrencilerinden biri ile mülakat yapmalarına izin vermiştir. Yapılan mülakatta iki kişi daha önce verdikleri beyanatın aynısını tekrarlamışlardır. Yaklaşık bir buçuk saat devam eden mülakatta Tomayan ve Kayan'ın 1891 yazında Gemerek'i ziyaret ettikleri ve her şahsın silahlanarak ayaklanmaya hazır olması, Tomayan'ın organize ettiği ve sahte imzanın yer aldığı yaftaların Merzifon'dan gönderildiği, posta soygunlarından Tomayan'ın sorumlu olduğu ve Tomayan ile Kayayan'ın Gemerek'i ziyaretlerinden sonra Londra'dan gelen bir kişinin burada gizli örgüt kurduğu ortaya çıkıyordu.⁶⁸

65 Şimşir, *British Documents*, III, s.152.

66 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt:12, s.55, Belge No:10 (18 Mart 1893)

67 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt:12, s.532, Belge No:199.(29 Haziran 1893); Bu şahıs daha sonraki yıllarda Osmanlı ülkesinin taksimi düşüncesini ortaya atmıştır. Daily News'de çıkan yazısı ile ilgili yorumlar için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt:38, ss.62-66, Belge No:28.

68 Herrick, Perry tarafından kendisini bildirilen bu sonucu hazırladığı bir belgede ifade ediyor, fakat bunlara inanmadığını ifade ediyordu. Bkz. Şimşir, *British Documents*, III, ss.162-163.

İhtilalcilerin ifadeleri karşısında Ermenilerin fesat faaliyette bulduklarına ikna olan Perry, Vali'ye Merzifon Mektep Müdürü'nün Tomayan tarafından iğfal edilmiş olduğunu kendisine Mardiros ile Agop'un ifadelerini yazacağını ve Sivas'a geldiğinde de ihtar edeceğini ifade etmiştir.⁶⁹

Fakat böyle bir tavrın ya göstermelik olmasından ya da çok etkisiz kalmış olmasından olsa gerek Perry'nin dikkatli olmasını istediği Merzifon Anadolu Koleji Müdürü Dr.Herrick Londra'ya giderek Tomayan ve Kayayan adlarındaki iki Ermeninin kurtarılması ve kendilerine para yardımı yapılması için düzenlenen kampanyalara katıldı.⁷⁰ Kilise vaazları vererek Türklere yönelik hakaretler içeren konuşmalar yapmaya başladı.⁷¹ Yaptığı bir konuşmada şu ifadeleri kullanıyordu: "aşağılandılar, saldırıya uğradılar, hapis edildiler, evleri ve okulları yakıldı, malları yağmalandı."⁷²

Fakat belirtmek gerekir ki, Sivas'da bulunan Perry'nin dışında diğer misyonerlerin yer yer ifade ettikleri Anadolu'daki gelişen hareketin oluşmasında kendi katkılarının olduğu yönündedir. Dolayısıyla Perry'nin mektubunu ve açıklamalarını samimi kabul etmek mümkün değildir. Kaldı ki, İngiltere'deki lobi faaliyetlerine katılan Dr. Herrick, Rüstem Paşa'nın kendisi ile görüşmesinden sonra Merzifon'daki olayların müsebbiblerinin Ermeniler olduğuna kanaat getirdiğini ve Tomayan ile irtibatını kestiğini açıklamıştı.⁷³ Fakat buna rağmen yine de Türk aleyhtarı propagandalara katılmıştı. Bu gibi tavırlardan anlaşılabilir ki, Amerikalı misyonerler bir taraftan Ermenilere yönelik faaliyetlerini devam ettirirken diğer taraftan da Osmanlı hükümetini uyutmaya ve Anadolu'daki

69 Perry'nin yazmaya söz verdiği mektup metni şöyle idi: "Benim fikrime göre vali hakkaniyeti iltizam eder itilafı sever bir adamdır. Doğrulukla hareket edenler hakkında meyyal ve müsaîd görünüyör. Fakat desise ve hileyi sevmiyor. Amerikalılar hakkındaki muamelesi pek muhakkanedir reyindeyim. Eğer vali ile birkaç defa mükaleme edip de yedinde bulunan edille-i birlikte müzakere ve muayene etseniz valinin reyine tabiyet edeceğinize eminim. İşte edille-i mezkure bunlardır. Birincisi; birbuçuk sene evvel Tomayan ve Kayayan'ın Gemerek ve Burhan karyelerine gittiği vakit vukua gelen teşvikat ihtilalkaraneleri. İkincisi; Londra komitesinden gelen bir memur-ı mahsus tarafından Gemerek komitesinin teşkilî. Üçüncüsü; ihafeamiz bir mektupla hezeyannamelerin Merzifon'dan Gemerek'e irsali. Dördüncüsü; Gürünlü Toros'un efal-i mefsedetkaranesi eğer artık teşebbüsât-ı vaka-ı ihtilalcüyane ile bu eşhas meyânında münasebat-ı ceddiye mevcut olduğuna kani oldunuz ise mektubunuzda vücudu muhtemel olan en küçük fikr-i ihtilal eserini tathir ve binaenaleyh emniyetin iadesiyle elyevm giriftar olduğumuz müşkilattan bizi tahlis eylemeniz muktezidir zannederim". BOA, Y.PRK.UM. D:26, G.27.

70 Şimşir, "Amerika Boyutu Üzerine", s.97-98; Stone, *Academies*, s.191; Herrick'in Koleji olayları ile ilgili olarak 28 Mart 1898'de yazdığı bir belgede Tomayan'ın Merzifon'daki bulunan Harolim Tomayan adındaki diğer bir şahıs ile karıştırıldığını bildirmektedir ki, bu ifadeleri ve bu şahısların suçsuzluğuna dair düşüncelerini belirtmesi bu konuda samimi olmadığını göstermektedir. Bkz. Şimşir, *British Documents, III*, s.163.

71 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt:18, ss.416-421, Belge No:79.

72 Ayyıldız, *The Vision of A Protestant*, s.40.

çalışmalarına zarar verecek bir ortamın gelişmemesine gayret etmektedirler.

Delillerin bütün açıklığına rağmen Amerikalılar gibi İngilizler de siyasetleri gereği olaya Ermeniler açısından bakmayı tercih ediyorlardı. Mayıs ayında Ergani İngiliz Konsolosu Yozgat'a gelerek iki gün Mutasarrıf'ın misafiri olmuş ve Yozgat'ta iken Ermeni olayları ile ilgili olarak yalnızca Hamparsum Ağa'nın evine giderek biraderleri ile görüşmüştü. Bu görüşmede Konsolos olayların faillerinin Ermeniler olduğuna kanaat getirdiğini ve bu durumu İngiliz sefirine iletteceğini ifade etmişti.⁷⁴ Bundan başka Sivas'a giden Konsolos Graves Yozgat'ta kalarak Mutasarrıf Şevki Bey'in misafiri olmuş ve bölgedeki olayların gelişimini incelemiştir. 21 Mayıs 1893 tarihinde Sivas'tan Clare Ford'a gönderdiği raporda şöyle diyordu: "Bütün deliller fesat hareketlerinin yeni yıldan önce ve sonraki on-onbeş gün içerisinde gerçekleştiğini göstermektedir. Büyük miktarlardaki fesat yaftaları bir çok kasabaya gönderilmiş, birkaç bölgede ortaya çıkan silahlı adamlar posta muhafızlarına ve ıssız bölgelerdeki polis karakollarına saldırmıştır."⁷⁵ Fakat buna rağmen İngiliz sefiri mahkemenin ne derecede adaletli yapıldığını bizzat müşahade etmek ve hükümet üzerinde baskı kurmak amacıyla kendisinin de "sair memurin gibi" mahkemeye dahil edilmesini talep etmişti.⁷⁶

Mahkemenin son celsesi 31 Mayıs 1309/12 Haziran 1893 Pazartesi gününde yapıldı ve birkaç kişi dışında sanıklar suçlarını ikrar ile kabul ettiler.⁷⁷ Mahkeme, ceza kanununun 54. maddesinin "Osmanlı topraklarını bir parçalamak için silahlı faaliyet gösterenlerin idamla cezalandırılacakları" hükmüne dayanarak;

Andon Reştoni, Cebidelikyan Agop, Alacıcıyan Karabet, Dökmeciyan Parsih, Rahib Danyel, Tomayan Karabet, Kayayan Ohannes, Kertmanoğlu Karo, Agop Pehlü, Keçeciyan Misak, Civanyan Mardiros, Arzumanoğlu Ohannes, Yakuboğlu Panos, Aşçı

73 Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa Hariciye Nazırı Sait Paşa'ya gönderdiği telde İngiltere'deki kampanyaların Protestan misyonerler vasıtası ile organize edildiğini, Tomayan ve Kayayan'ın masumiyetine inanan Dr. Herrick'e 18 Ekim tarihli raporunu gösterince alakasını kestiğini söylüyordu. Bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt:18, ss.91-100, Belge No:26.

74 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt:12, s.297, Belge No:113.

75 Şimşir, *British Documents*, III, s.218.

76 BOA, Y.PRK.UM. D:27, G:35 (5 Mayıs 1309/17 Mayıs 1893)

77 Mahkemenin gidişatı hakkında Ankara Valisi Abidin Paşa'dan Hükümet'e gönderilen yazılar için bkz. BOA, Y.PRK.UM. D.27, G:35.

Parsihoglu Gülbenk, Keriz Torosoğlu Mihircan, Bedrosoğlu Misak, Gürünlü Toros'u idama;

Talası Debagyan Agop, Gemerekli vaiz Mardiros, Merzifonlu Papasyan Mıgırdıç, Karagöz oğlu Artin, Everekli Vartokoğlu Kabril, Gürünlü Karabet'i onbeşer yıl kalebendlige;

Çolakyan Agop, Boyacıyan Esteban, Senekerim, Onanoğlu Mamas, Delonyan Agop, Vartanyan Mihran, Kalıpçı Moşo, Semuhoğlu Artin'i onar sene kalebendlige;

Everekli Serpik, arabacı Ohannes, Kara Kûlah oğlu diğer Ohannes, Kara Parsih oğlu Danil, Dava Vekili Arsin, Oğlakçıyan Haçator, mektep hocası Şuraş, Uzunoğlu Kalost, Adriyan Kazaros, Midil oğlu Serkiz'i yedişer sene müddetlerle kalebendlige;

Cevahirciyan Rupenk'in ise iki sen müddetle zaptiye nezareti altında bulundurulmasına karar vermiştir.⁷⁸

Mahkeme kararı Amerika ve İngiltere'de büyük tepkilerin ortaya çıkmasına yol açtı.⁷⁹ Tomayan ve Kayayan'ın idam cezalarına çaptırılmaları ise özellikle İngilizlerin Osmanlı Devleti üzerinde kurduğu büyük bir baskıya dönüştü.⁸⁰ Öyle ki, eğer bu şahıslar serbest bırakılmazlar ise Mısır'ın Osmanlı Devleti'nden kopartılarak, bağımsız bir devlet olarak tanınacağı tehdidi savruluyordu⁸¹ ve Sultan Abdülhamit bizzat devreye girerek bu iki şahsı bir daha Osmanlı topraklarına ayak basmamaları şartı ile 20 Zilhicce 1310/5 Temmuz 1893 tarihinde bağışladı⁸² ve diğer tutuklulardan idam cezası dışında olanların cezalarını ise hafifletti.⁸³ Temyiz mahkemesinin 10 Temmuz 1893 tarihli kararı Sultan Abdülhamit'in bu iki kişiyi affını ve diğerlerinin ceza tahfiflerini onaylayarak, Osmanlı topraklarına ayak basmamak üzere uzaklaştırılmalarına karar verildi.⁸⁴

78 BOA, Y.A.RES. D:65, G:23.(18 Zilhicce 1310/20 Haziran 1309)

79 Amerika'da kasabalarda soykırıma karşı protestolar düzenleniyor, Kongre'de Türk zalimliklerinin lanetlenmesi isteniyordu. Bkz. Ayıldız, *The Vision of a Protestant...*, s.40.

80 İngiltere'deki yayınlarda Kayseri, Yozgat bölgesindeki Hıristiyanların eziyet çektikleri anlatılıyor, bu yayınlara karşısında Londra'da bulunan büyükelçi Rüstem Paşa olayların gerçek yüzünü anlatmakta büyük sıkıntı çekiyordu. Hariciye Nazırı Sait Paşa ile Lonra Büyükelçisi Rüstem Paşa'nın tarafı yayınlara hakkındaki yazışmaları için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, Cilt:12*, s.59, Belge No:14.

81 Bilal Şimşir, "Tarihte Ermeni Terörü ve Sivas Vilayeti" Uluslar arası Terörizm ve Gençlik Sempozyumu Bildirileri 24-26 Nisan 1985, Sivas 1986, s.95.

82 BOA, Y.A.RES. D:65, G:23.

83 BOA, Y.PRK.BŞK. D:3, G:60.(23 Zilhicce 310/25 Haziran 1309). İdam cezasına çaptırılan Aşçıparsihoglu Gülbenk, Gürünlü Toros, Arzumanoğlu Ohannes, Torosoğlu Mihircan ve Yagoboğlu Panos'un idam cezaları onaylanmıştır. Bu konudaki Meclis-i Vükela'nın onay yazısı için bkz. BOA, Y.A.RES.D:66 G:2 (5 Muharrem 1311/7 Temmuz 1309)

84 BOA, Y.PRK.UM. D:27, G:87 (25 Zilhicce 1310/10 Temmuz 1893)

Fakat bu iyi niyetli davranışlara rağmen baskılar öyle bir noktaya gelmişti ki, İngiltere hapis tutulan iki kişiye işkence yapıldığını iddia ediyor ve bu ikisinin tutuklu bulunmasını büyük bir propagandaya dönüştürmeye çalışıyordu. Bu sebeple her iki kişinin Osmanlı topraklarından ayrıldıktan sonra böyle bir propagandanın içerisinde bulunacağını bilen Hükümet, şahitlerin huzurunda her iki şahıstan da kendilerine tutuklu buldukları süreçte kanun dışı muamelede bulunulup bulunulmadığını sorarak kendini daha sonraki iftiralara karşı güvence altına almaya çalışmıştır.⁸⁵ Nitekim beklenildiği gibi bu şahıslar İngiltere'ye giderek Osmanlı Devleti aleyhine propaganda faaliyetleri yürütmüşlerdir.

Bunun da ötesinde her yönü ile organize bir ihtilal hareketi olan Merzifon, Yozgat, Kayseri hadiseleri bu gün dahi Ermeni propagandasının araçlarından biri haline getirilmiştir. Ermeni yazarlar 1893 olaylarını Ermenilere karşı yapılmış bir katliam olarak nakletmekte oldukça cesur davranırlar. Örneğin Nalbandian bütün tarihi hakikatlere karşı gelme cüretini kendisinde bularak olayları şöyle nakleder:

"1893 yılında Türk hükümeti özellikle Merzifon ve Yozgat bölgesinde isyancıları olduğu kadar önde gelen bir çok Ermeni entellektüelleri, tüccarları ve din adamlarını tutuklayarak idam etti."⁸⁶

1893 yılı Ocak ayında meydana gelen bu hadiseler daha sonra benzer olayların yaşanacağını ve bunların daha büyük şiddette olacağını da haber veriyordu. Tarihsiz olarak sunulan fakat ihtiva ettiği kayıtlardan 1893 ayaklanmaları sonrasında yazıldığı anlaşılan bir jurnal raporunda Ermeni olaylarının Berlin Kongresi sonrasında özellikle Rusya ve İngiltere'nin yardım ve destekleriyle gelişmekte olduğunu ve bu olayların büyük bir sorun haline geleceğinden, alınması gerekli önlemler maddeler halinde zikrediliyordu.⁸⁷ Kaldı ki, bütün bu çabalara rağmen Ermeni tedhiş faaliyetleri kesilmeden devam ediyordu. Ankara konsolosu Cumberbatch'tan İstanbul sefiri

85 BOA, Y.PRK.BŞK. D:3, G:60 (26 Haziran 1310/10 Temmuz 1893)

86 Nalbandian, *Armenian Revolution*, s.120; Türkiye Ermenileri üzerine çalışan Ermeni yazarlardan Mesrob Krikorian ise bu dönemdeki olayları şu şekilde tarif etmektedir: "Berlin Anlaşması'nda Babıali'nin söz verdiği gibi Ermenilerle meskun yerlerde reform onbeş yıl süre ile yapmaması üzerine hayal kırıklığına uğrayan Ermeniler protesto ve gösterilere başladılar. Fakat bu akıllıca değildi. Babıali sözünü yerine getirmek yerine Anadolu'da büyük bir soykırım uygulamaya başladı". Bkz. Mesrob Krikorian, *Armenians in the service of the Ottoman Empire 1860-1908*, (London, 1987), ss.8-9; Pasdermajian ise, Hınçak Partisi'nin faaliyetleri dolayısı ile bir çok Ermeninin tutuklandığını ve öldürüldüğünü, bu olayların Anglo-Saxon dünyada büyük yankı yaptığını söylüyor. Bkz. H. Pasdermajian, *Histoire De L'Arménie*,; Depuis Les Origenes Jusqu'au Traite De Lausanne, Paris, Librairie Orientale H. Samuelian, 1949, s.383.

Clare Ford'a gönderdiği bir telde Akdağmadeni'nde tutuklanan Ermenilerden bahsediliyordu. Bunlar bir Katolik Ermeni ile Rum'u Ermeni çetelerini ihbar ettikleri gerekçesi ile öldürmüşlerdi. Onbeş kişilik bir Ermeni çetesi de Gürcü kıfayetlerine bürünerek bu iki katili kurtarmışlardı.⁸⁸ Daha sonra bu Ermenilerin hepsi yakalanarak gözlem altına alınmışlar ve ilk sorgulamalarında suçlarını itiraf etmişlerdi.⁸⁹

Sürüp giden bu olaylar büyük bir gerginliğin tekrar başlatılacağına da habercisi idi. Nitekim, Birinci Yozgat Ayaklanması'ndan çok geçmeden 1893 yılı Aralık ayında İkinci Yozgat Hadisesi ile ilgili gelişmeler yaşanmaya başlandı.

87 BOA, Y.PRK.AZJ. D:26, G:94

88 Şimşir, *British Documents*, III, s. 287.

89 Şimşir, *British Documents*, III, s. 288.

ARAP VE ERMENİ HARFLİ TÜRKÇE HÜDÂVENDİGÂR GAZETESİ*

Yrd. Doç. Dr. Mehmet KUTALMIŞ**

Title: *The Hüdavendigâr Newspaper in Turkish with Arabic and Armenian Letters*

Abstract: *The Ottoman media had a multi-ethnic characteristics. The minorities pioneered publishing of many newspapers. This article deals with one of those ethnic newspapers, the Hüdavendigâr Newspaper which was published for the Armenian minority on Ottoman territory. It was published in Turkish with Arabic and Armenian letters.*

Keywords: *Hüdavendigâr, Ottoman Media, Armenian Media, Armenian Letters, Newspaper*

Osmanlı Devleti'nde Ermeni Basını

Osmanlı Devleti'nde Osmanlıca ilk gazete 1831'de neşredilmeye başlanan Takvim-i Vekâyi'dir. Aynı gazetenin Rumca, Ermenice ve Farsça nüshaları da vardır. Tanzimat'tan sonra Arapça, Farsça, Bulgarca, Sırpça, Ulahça, Arnavutça, Kürtçe, İngilizce, Fransızca, İtalyanca ve Almanca gazeteler neşredilmiştir. Bunlardan bazıları Türkçe-Rumca, Türkçe-

* Bu yazıyı yayımlanmadan önce gözden geçirme lütfunda bulunan sayın Sabri Koz ve sayın Dr. Mustafa Koç'a; Ermeni harfli nüshasını kontrol eden Agos Gazetesi Ermenice editörü sayın Sarkis Seropyan'a ve 1872 yılından itibaren yayımlanmış Hüdâvendigâr gazetesinin bazı nüshalarını özel arşivinden veren ve bu gazetenin müteakip nüshalarının varlığından beni haberdar eden araştırmacı-tarihçi sayın Raif Kaplanoğlu'na teşekkür ederim.

Bu yazıda Arap ve Ermeni harfli metinler, Latin harflerine çevrilirken dil incelemelerinde kullanılan çevriyazıya göre verilmemiştir. Fakat yazım ve telaffuz özellikleri iki alfabe de farklı gösterildiğinden, Arap harfleriyle verilen nüshadaki o döneme ait uzatma ve kesme, bittabi' gibi Arapça ve pençşenbe gibi Farsça kökenli kelimelerin orijinal şekilleri korunmuştur. Arap ve Ermeni harfli nüshalardaki (muhtdis / muhaddis; inas / ünas gibi) okunuş farklılıkları korunmuştur. Arap ve Ermeni harfli nüshalardaki (muhtdis muhaddis; inas ünas gibi) okunuş farklılıkları da asılardaki gibi bırakılmıştır. Bu farklı okunuşlar için üç türlü yorum yapılabilir: 1. Ermeniler Türkçedeki bazı kelimeleri kendi telaffuz biçimleriyle kaydetmiş olabilirler. 2. arap harfleri ile yazılmış bir metni okuyup Ermeni harfleri ile yazmış; bu arada muhtdis "kurucu", muhaddis "hadis rivayet eden" örneğinde olduğu gibi bazı kelimeleri yanlış okumuş veya yazmış olabilirler. 3. Arap alfabesinin muhafazakârlığına rağmen mesela idüb yazılıp edip okunduğu gibi, Ermeni alfabesi, bugün Türkiye Türkçesi'nin yazımında kullanılan Latin Alfabesi gibi nisbeten telaffuzu yansıttığından bazı kelimeleri konuşma dilindeki gibi yazmış olabilirler. Ermeni Harfli Türkçe metinlerin çok az bir kısmı incelenmiş ve yayımlanmıştır, bu yüzden bu görüş veya yorumlar ancak Ermeni harfli Türkçe metinlerin büyük oranda okunup incelenmesiyle netlik kazanacaktır.

** Fatih Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Öğretim Üyesi, İstanbul.

Ermenice, Türkçe-Arapça gibi iki dillidir, hatta Selanik'te çıkan 6 dilli gazeteler bile vardır.¹

Ermeniler, gerek Anadolu'nun değişik bölgelerinde yaşamaları, gerekse eğitim, sanat, ticaret vs. toplumsal alanlara aktif olarak katılmalarından dolayı genellikle iki dilli veya çok dilli idiler. Fakat özellikle büyük şehirlerde yaşayanların önemli bir kısmı ana dili Ermenice'nin yanında Türkçe biliyordu veya sadece Türkçe'ye hakimdi. Fatih Sultan Mehmet, Bursa ve Kırım'dan pek çok Ermeni aileyi İstanbul'a getirmiş ve II. Abdülhamid'e dek Osmanlı sultanları Ermeniler'e yüksek himaye, iltifat ve ayrıcalık göstermiştir.² Kırım ve Karadeniz havâlisinde Kıpçak³ Türkçesi'nin kaydedilmesinde de Ermeni alfabesini kullanan Ermeniler Ermenice'den başka, alfabe olarak Ermeni harflerini fakat dil olarak yaşadıkları dönemin hakim dili, devlet ve anlaşma dili olan Osmanlı Türkçesi'ni kullanarak şiir, destan, gazete, dergi ve dini, aktüel, roman vs. kitaplar da neşretmişlerdir.⁴ Ermeni basını hakkında Koloğlu şunları söyler: "Ermenice basın Takvim-i Vekâyi'nin Ermenice nüshasının basımıyla 1832'de başlamıştır. /.../ İstanbul genel olarak Ermeni basınının merkezi olarak kalmıştır. 1832'den 1970'e kadar İstanbul'da 350, İzmir'de 38, sayıları 20'ye yaklaşan diğer il ve ilçe merkezlerinde de 70 kadar Ermenice gazete ve dergi yayımlanmıştır. İki düzine kadar da, Ermeni harfleriyle yayımlanan gazete vardır. En ünlüleri Manzûme-i Efkâr (1866), Envâr-ı Şarkıyye (1867), Avedaper (1870), Cerîde-i Şarkıyye (1885-1913)'dir"⁵ Ermenilerin Türkçe basın-yayın faaliyetinde neden Ermeni harflerini kullandıklarına gelince, bunun birkaç dayanağı vardır:

Ermenilerin ilk matbaalarının 1567 yılında faaliyete geçtiğini düşünürsek, ilk Ermeni harfli matbu Türkçe eser 1727 yılında basılmıştır.⁶ Bu iki tarih arasında yaklaşık 150 yıllık bir süre vardır. Bu süreçte Ermeni yayımlarının artmasının yanında, Ermeni alfabesini öğrenen, eğitim görmüş ama aynı zamanda Ermenice'nin

¹ S. N. Gerçek, *Türk Matbaacılığı I*, (İstanbul, 1939), s.7 ve O. Koloğlu, "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 1, 1985a, İstanbul, ss. 68-93

² Y. G. Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, (İstanbul, 1919), s. 13

³ "Some Kipchak groups became Christians and used the Armenian script for writing ecclesiastical and secular text. After the great migration of the armenians to Asia Minor, some Ottoman groups also adopted the Armenian script" (Rona-Tas 1998, 135).

⁴ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Koloğlu 1985a; 1985b; Koptaş 2003; Koz 1994; Kut 1985; 2003; Kutalmış 2003; Levonyan 1934; Pamukciyan 2002; Stepanyan 1987).

⁵ Koloğlu, "Osmanlı Basını...", s. 97. Ayrıca bkz. K. Pamukciyan, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler*, (İstanbul, 2002)

⁶ Stepanyan, *Hayadar Turkeren Kırkeri Madenakidutyun 1727-1968, (Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar Bibliyografyası 1727-1968)*, (Erivan, 1987), s. ?.

yanında veya yalnızca Türkçesi daha iyi seviyede olan Ermenilerin sayısının arttığını görürüz. Bu aynı zamanda Doğu halkları arasında Ermenilerin başlattığı eğitim ve aydınlanma çığırının ve bu çığırda bütün vasıtaların kullanılmasına ihtiyaç duyulduğunun da bir göstergesidir.⁷

Ermeni harflerinin öğrenilmesi, yazılması ve matbaada dizilmesi Arap harfleriyle kıyaslandığında son derece kolaydır. Bilindiği gibi Osmanlı döneminde matbaaların önemli bir kısmı Ermenilere aittir⁸ ve buralarda Ermenice'nin yanında Osmanlıca, Arapça ve Farsça eserler de basılmıştır. Ermenice eserlerin basılabildiği bir matbaada, Ermeni harfli Türkçe eserler basmak ekstra bir öğrenim, masraf, teknik bilgi ve teknik teçhizat veya değişiklik gerektirmemektedir.

İşin bir de milli cephesi vardır. Ermeni harfli Türkçe eserler, sadece Ermenilere yöneliktir. Osmanlı döneminde isteyen Osmanlı vatandaşları Ermeni mekteplerinde okuyabilse ve isteyen çok kısa zamanda Ermeni alfabesini öğrenip bu yayımlardan yararlanabilse de Ermeni harfli Türkçe eserleri okuyan Türkler çok değildir.⁹ Ayrıca bu eserlerin dili her ne kadar Türkçe olsa da Ermeni alfabesi Ermenilere dinleri, mezhepleri ne olursa olsun ve hatta anadillerini bilmiyor olsalar da onların din ve milliyetlerini canlı tutan bir vasıta olmaktadır. Osmanlı yönetiminde bu, Ermenilere ve Rum, Yahudi, Arap, Kürt, Arnavut ve diğer halklara bir lütuf ve bir hoşgörü olarak değil, tabii bir insanlık hakkı olarak verilmiş ve hatta her yönden desteklenmiştir.

Arap ve Ermeni Harfli Türkçe Hüdâvendigâr Gazetesi

Ermenice basın o derece yaygınlık kazanır ki, dergi ve gazeteler sadece İstanbul'da değil, Bursa ve İzmir gibi büyük şehirlerde ve hatta Bahçeçik / İzmit, Hopa / Artvin gibi küçük beldelerde bile yayımlanır. Bursa, Osmanlı devletinde Ermeni nüfusun bulunduğu İstanbul, Sivas ve Van gibi büyük şehirlerden biridir. Ermeni harfli Türkçe gazetelerden başka Bursa'da basılan Hüdâvendigâr gazetesi

⁷ M. C. İnançalp, "Ermeni Mesâ-i İlimiyyesi: Venedik'de Sen Lazar Dervişleri Akademisi" (Osmanlıca'dan Latin harflerine aktaran: İsmail Akçay). *Müteferrika*, Sayı 10, İstanbul, ss. 201-210

⁸ Gaspıralı 1895 tarihli Tercüman gazetesinde çıkan bir yazısında o dönemi şöyle tasvir eder: "Ey Türkler, nedir bizde bu haller? Tiflis'te ilmühal tabederiz, Karakaşyan matbaasında; Bakü'de "Koroğlu" neşrederiz, Adamyan matbaasında; Karabağ'da şiiir veya mersiye neşrederiz, Vanilyan matbaasında" (Kırimer 1996, 189).

⁹ A. Muhtar, *Kendi Kendine Ermenice Yahut Mükemmel Ermenice Elifba*, (İstanbul, 1333/1917), s. ?.

örneğinde olduğu gibi çok küçük muhteva farklarıyla hem Arap hem de Ermeni harfleriyle Türkçe yayımlar da yapılmıştır. Bu gazetenin ilk günkü sayısı şöyle başlar:

HÜDÂVENDİGÂR

Nümero	Zilka'de (Hicret 1285)(Milât 1869) Şubat	Şubat-ı Efrenci
1	8 Cuma irtesi	8 19

Şimdilik haftada iki defa tab' ve neşr olunur. Bir yıllığı (100) ve altı aylığı (50) guruşa ve bir nüshası (20) paradır. Dâhil-i vilâyetden mâ'adâ mahaller için posta ücreti zamm olunur. Menâfi-i âmmeye ve ma'ârif ve edebiyâta müte'allik âsâr imzâlu olduğu halde kabul olunur. Matba'ası Brusada hükümet konağı derûnunda olup İstanbul merkezi dahi 'umûm vilâyetler matba'ası merkezi olan Reşid Paşa türbesi karşısında Serafim¹⁰ Efendinin kırâathânesidir.

Varlık'ın "Anadolu'da çıkan vilâyet gazetelerinin en eskilerinden" (1985, 102) biri olduğunu bildirdiği Hüdâvendigâr gazetesi, 1869 yılından itibaren önce 4 sayfa halinde sadece Arap harfleriyle Osmanlıca çıkmaya başlar. Haftada iki defa yayımlanan bu gazete daha sonra 82. sayısından itibaren hem Arap hem de Ermeni harfleriyle Türkçe yayımlanır, içerik kısmen aynıdır. Ermeni harfleri daha az yer kapladığı için iki sayfalık Ermeni harfli bölümündeki kelime sayısı daha fazla olacağından bazı nüshalarda Arap harfli Türkçe kısmından daha fazla konu ve yazıya yer verilmektedir. Yarısı Ermeni harfli Türkçe yarısı Arap harfli Türkçe halinde yayımını sürdürmüş, bu değişiklikten sonra haftada 4 gün 4 sayfa halinde çıkmaya başlamıştır.

Kaplanoğlu'nun 19.02.2002, Bursa Hakimiyet Gazetesi'nde verdiği bilgiye göre, bu gazete 1869'dan 1917'ye dek Hüdâvendigâr, 1926 yılına kadar Günlük Hüdâvendigâr, 1937'ye kadar Resmî Bursa, 1937'den itibaren Bursa adıyla yayımlanmış, 1953 senesinde de kapanmıştır. Ermeni harfli nüshası 82. sayıdan itibaren yayımlanmaya başlar fakat nüshaları eksiksiz olarak bir yerde bulunmadığından mezkûr gazetenin Ermeni harfli sayısının ne zaman sona erdiği hususu şimdilik meçhuldür. Şu andaki bilgilerimize göre Bursa El Yazma Eserler Kütüphanesi'nde 1869-

¹⁰ Gazete'nin diğer sayılarında geçen fakat birinci sayısında yer almayan Serafim kelimesi, sehven yer almadığı düşüncesiyle tarafımdan eklendi.

**Hüdavendigâr Gazetesi
Türk ve Ermeni ilişkilerinin
her yönden yoğunluk
kazandığı bir dönemde
yayımlanmış olduğundan
aydınlanma, günün sosyal
yaşantı ve olayları, beşerî
ilişkiler gibi pek çok
yönden son derece önemli
bir kaynaktır.**

1872 arası, Kaplanoğlu Özel Kitaplığı'nda da değişik yıllara ait 800-1000 sayılık nüshaları mevcuttur.

Bu gazete Türk ve Ermeni ilişkilerinin her yönden yoğunluk kazandığı bir dönemde yayımlanmış olduğundan aydınlanma, günün sosyal yaşantı ve olayları, beşerî ilişkiler gibi pek çok yönden son derece önemli bir kaynaktır. Ayrıca Ermeni

alfabesi Türkçe'nin ünlü ve ünsüzlerini Arap alfabesine göre daha iyi yansıtabildiği için Türk dili tarihi bakımından da diğer Ermeni harfli Türkçe eserler gibi fevkalâde kıymeti haizdir. Ayrıca bugün kullanılmayan, farklı telaffuz edilen veya doğru okunamayan bazı Arap harfleriyle yazılmış kelime ve tamlamaların da çözülmesine yardım etmektedir.

Hüdâvendigâr Gazetesi'nin İçeriği

Hüdâvendigâr Gazetesi'nin ihtiva ettiği madde, konu, bölüm vs.ye gelince, gazete Arap ve Ermeni harfli nüshalarında (eklerde de görüldüğü gibi) iki sütun halindedir ve Mevâdd-ı Husûsiye (özel maddeler, konular, bahisler), Mevâdd-ı Umûmiye (genel maddeler, hediyeler, tevcihler, tayinler, rütbe tenzil ve terfileri, sürgün gibi konular) başlıkları ile Ahbâr-ı Dâhiliye (ülke içinde meydana gelen olaylar, haberler) ve Ahbâr-ı Hâriciye (dış haberler) bütün sayılarında değişmeyen ana başlıklardır. Ayrıca bazen İ'tizâr (özür dileme), İhtar, İlan (okul, kıraathane, iş yeri, iplik veya ipek fabrikası gibi resmî ve özel ilanların yanında bugünkü anlamda reklam diyebileceğimiz tarla, iplik, ipek gibi satış ilanları, önemli duyurular) yer almaktadır. Henüz şiir, hikaye vs. edebî ürünler gazetede yer almaz, fakat sık sık okuyuculardan bu konuda talep ve destek gelirse, ileri sayılarda edebî yazılara da yer verileceği, para almadan basılacağı beyan edilir ve daha sonraki yıllarda bunlar da görülür. Aşağıda verilen alıntılarda da görüleceği gibi gazetenin dili son derece ağırdadır. Mesela ağaçlar yerine eşcâr, kış yerine bazen şitâ gibi kelimeler, o günkü konuşma dili göz önünde bulundurulduğunda oldukça ağır ve hatta sun'îdir. Fakat bu gazetenin başlangıçta bir vilâyet, bir yarı-resmî gazete; okuyucularının da o günün iyi eğitim almış kişileri olduğu düşünülmelidir. Bazı sayılarda okuyucu

mektupları yer alır. Gazetenin içeriğine örnek olarak Arap harfli nüshanın değişik sayılarından alıntılar yapalım. Milâd 1869, 22 Ramazan tarihli 87 numaralı nüshasında yer alan dış haberlerin tamamı şöyledir:

Havâdis-i Hâriciye

Avrupa politikası hakkında gazetelerde yeni bir havâdis görülmeyip ancak Fransa imparatoriçesi hazretleri kemâl-i âfiyetle ikmâl-i seyahat ve Paris'e avdet buyurdularından memâlik-i şarkiyye ahvâlinde ve gördüğü ihtirâmât-ı fevkalâdeden ziyadesiyle memnun ve mahzûz olduklarının beyan edilmekte olduğunu

***

Ve Fransa vükelâsından bazılarının tebdili mukarrer bulunmuş olduğu gibi İtalya vükelâsı dahi kâmilen tebdil olunmuş ise de bu devletin umûr-ı dâhiliyesince meydanda olan müşkilat halen bertaraf edilmemiş ve bu müşkilâtın bir vakit daha devam edeceği tahmin olunduğu

***

Ve Dalmaçya isyanı henüz basılıp bitmemiş ve şitânın takarrub eylemesi cihetle Avusturya askerinin harekât-ı harbiyesi muvakkaten tatil edilerek âsilerin dâhil-i dâire itâat olmaları hakkında hükümet-i meşrû'aları tarafından icrâ edilen vesâyâyâ havâle sem'-i itibar etmedikleri halde devlet-i metbû'aları tarafından evvel baharda tedâbir-i şedide icrâsı mukarrer bulunduğu ve İspanya'ya gelince geçenlerde İtalya kıralının birâderzâdesinin kıral nasb olunması kararlaştırılmış ise de işbu karar henüz mevki'-i icrâyâ konulmadığından İspanya'nın kıraliyet maddesi hâlâ kararsız bir halde kalmış idüğü bazı gazetelerde görülmüşdür.

***

Bu sene kış Paris'de hükmünü şiddetle icrâ etmekde olup âdetâ Rusya memâlikinin Sibiryâ kıt'ası kışları gibi olduğu gazetelerde rivâyet olunmaktadır.

***

Rusya devletinin pâyitahtı olan Petersburg şehrinden Çin memâlikinin merkez-i hükümdârisi olan Pekin şehrine bir telgraf hattının temdid ve inşası bir kumpanyaya havâle edildiği (Punc) nâm gazetede görülmüşdür.

Gazetenin 1869 yılı, 29 Ramazan tarihli 89. sayısında Müslümanların Ramazan bayramı ve Hıristiyanların Paskalya bayramından dolayı gazete çıkarılmadığı için okuyuculardan özür dileniyor:

İ'tizâr

Gazetemizin 90 nümerolu nüshasının vakt-i ihrâcî olan çahaşanba günü, teşerrüf olunacak id-i fitra tesâdüf edeceği gibi cum'a irtesi günü dahî paskalyaya müsâdif olacağından bu günleri gazetemizin bittabi' ta'til kılınacağı beyânına ibtidâr olundu.

Milâd 1869, 9 Şevval, nümero 90, Mevâdd-ı Umûmiye başlıklı bir yazı şöyledir:

Tevcihat

Orman idaresi müdürlüğü şûrâ-yı devlet âzâlığına ilâve rütbe-i ulâ sınıf-ı evveli ile sa'âdetlü Bedros Efendi hazretlerine tevcih buyurulmuşdur.

Milâd 1870, 15 Şevval, nümero 93 Mevâdd-ı Husûsiye başlıklı bir yazı:

Manzûmenin Hüdâvendigâr gazetesinin 91 nümerolu nüshasına derc olunan mektupları üzerine tahkikât-ı lâzime icrâ olunmakta olduğu ve taraf-ı eşref vilâyet-penâhiden icrâ-yı hakkâniyet buyurulacağı beyan olunmuş ve bu bahisde alınacak malûmâta bildirileceği irad kılınmış idi.

1870 Yılı 97. Sayılı Arap Harfli Nüshanın İlk Sayfası

۱۲۸۹

تذویر ۲۷ خرداد ۲۴ (هجرت ۱۲۸۶) (سېلاد ۱۸۶۹) کالونئالی ۱۲۰ کالونئالی ۲۴

تشیو غیرته داخیله وئار جیسه حوزادی وئار دورو ابا سخی شامل اولهرقی جهنکه دوت دفعسه بی بازار ایرنسی وصال وایجیسیسه وجمدا برسی کونری
 بیقرار یورو ۱۰۰۰ وائی یایی (۵۰) خرویش بر سغسی (۲۰) بلدییه : دانلر لایندن مانعد بهلر ایمن بوسته اجری ستم اولیور .
 منافع عامه و معارف و ادبیات شطاق آتار ایضال اولدیقی حاله قزاق و جهانا طبع اولیور . مطبعته بی پروعه سیده حکومت قزاقی حر وئیشده
 مرض و احضار اولنن ویر قشقه ایمان جیبول کونر وئیش اولدیقتن دن جیبول منکود زبرد
 عیال و روح اولقیلور

صورت جدول

خسفا اول

امامی مذاکران	ارایهده	ارایهده	مخالفیهده	مخالفیهده	کون
امان	مصرف	توقون	یاقوق	عاریق	
۴۵۰	۴۴	۴۰	۱۱	۴۰	۱۷۸
۴۰	۴۳	۴۰	۱۰	۳۹	۱۷۶
۱۹	۱۴	۱۰	۱۰	۲۸	۱۲۰
۴۰	۴۰	۳۹	۱۰	۳۸	۱۶۶
۴۴	۴۰	۳۹	۱۱	۳۷	۱۶۴
۴۰	۴۰	۳۹	۱۰	۳۷	۱۶۸
۴۰	۳۹	۳۸	۱۰	۳۵	۱۶۹
۴۰	۳۹	۳۸	۱۱	۳۳	۱۶۱
۳۹	۳۸	۳۷	۱۰	۳۳	۱۵۶
۳۸	۳۵	۳۸	۱۰	۳۱	۱۵۳
۳۰	۲۸	۲۹	۱۰	۲۶	۱۴۵
۳۰	۲۸	۲۴	۹	۲۸	۱۳۷

بکیکس نه اریمنی بلتاقه امانلی نه کور وایلیته
 ختله وئیش اولدیق الله یجه کشاد اولنن اولان
 حکان وار دکان نام مکینه شمسعل علم وئیش
 پنا نشنقه ویرلان ناسا کونک وقت انخاللی
 اولور ایلیتی بیجه مکتب مذکورک سعیدت
 وود بیدی اولان صر حصسه وکیلی سر شلو
 درلدم ایندی طرفدن بجلی مایور نری دعوی
 اولدیق کچن شهرتسزین اولک بکرن اشقی کون
 عند اولسان جیمینده هساکر داک انجیلاری
 انبرا وادایان مسؤاله خاکرین طرفدن جواب
 یاصواب اعتدال اولده قی ساه مصلحتی حضرت
 شهناد هریم کوزل کوزل تحصیل دستخایه معارف
 ایلدگری نمایان اولنن دعای بنز وئیش اولدی
 حضرت ایله خلی تلاموت وئیشکار وئیشکار دان
 طرفدن این زبان اولدی ایدشاهم چوقیله
 انجیه تحسرسدسی کال تنظیم واحضام الیه
 اوج صکره تکرار اولمور اولدیقی فرسی
 معسر غلغله منقسم جلی ولایسه

قیو ختین مکتبی خسفا اولنک درملری
 ارشیده اوتوقون بلن قی و دیووال وئیشری و قانوا خلی و ابرام دیکش وال ختاری

Arap Harfli Nüshanın İlk Sayfasının Latin Harfli Çeviriyazımı

HÜDÂVENDİGÂR

1285

Birinci Sene

Nümero Şevval (Hicret 1286) (Mî'lât 1870) Kânûn-ı sâni Kânûn-ı sâni-yi Efrencî

97 22 *Pazar irtesi* 12 24

İşbu gazete dâhiliye ve hâriciye havâdisi ve her dürlü mebâhisi şâmil olarak haftada dört def'a ya'ni pazar irtesi ve salı ve pençşenbe ve cum'a irtesi günleri çıkarılır. Bir yılığı (100) ve altı aylığı (50) guruşa bir nüshası (20) parayadır. Dâhil-i vilâyetden mâ'adâ mahaller için posta ücreti zamm olunur. Menâfi'-i 'âmmeye ve ma'ârif ve edebiyâta müte'allık âsâr imzâlu olduğu halde kabul ve meccânen tab' olunur. Matba'ası Brusada hükümet konağı derûnundadır.

Mevâdd-ı husûsiyye

Balıkesirde Ermeni milletinin etfâl-i zükûr ve inâsına mahsus olarak akdemce küşâd olunmuş olan Haykyan Varjaran nam mektebde tahsil-i ilim ve hünere çalışmakda bulunan şâkirdânın vakt-i imtihanları hulûl eylediği cihetle mekteb-i mezkûrun muhdîs ve mücidi olan murahhasa vekili hürmetli Der Atam Efendi tarafından mahallî memurları da'vet olunarak geçen şehri teşrîn-i sâninin yigirmi beşinci günü 'akd olunan cem'iyette şâkirdânın imtihanları icrâ olunan suâle şâkirdân tarafından cevâb-ı bâ-savâb i'tâ olunarak sâye-i ma'ârif-vâye-i hazret-i şehinşâhîde güzel tahsil-i destmâye-i ma'ârif eyledikleri nümâyân olmuş ve dü'â-yı mefrûzu'l-edâ-yı hazret-i pâdişâhî tilâvet ve tezkâr ve şâkirdân tarafından yekzebân olarak pâdişâhım çok yaşa ed'îye-yi mahsûsası kemâl-i ta'zîm ve ihtirâm ile üç kerre tekrar olunmuş olduğu Karasi mutasarrıflığından bâ-mazbata makâm-ı celîl-i vilâyete 'arz ve iş'âr olunmuş ve bir kıt'a imtihân cedveli gönderilmiş olduğundan cedvel-i mezkûr zirde aynen derc olunmuştur.

Sûret-i cedvel

Sınıf-ı evvel

	Ermenice		Ermenice		Osmanlıca		Osmanlıca	
Esâme-i şâkirdân	Lisan	Sarf	Okumak	Yazmak	İlm-i rakam	Yekûn		
Keork Karabetyan	45	42	40	11	40	178		
Haçadur Manukyan	45	42	40	10	39	176		
Karabet Kerovpeyan	45	42	40	10	38	170		
Agop Hovhannesyan	42	40	39	10	38	169		

<i>İstepan Vırtanesyan</i>	42	40	39	11	37	169
<i>Rupen Serkizyan</i>	42	40	39	10	37	168
<i>Kirkor Mikayelyan</i>	40	39	38	10	35	169
<i>Agop Aprahamyan</i>	40	39	38	11	35	161
<i>Vartan Kirkoryan</i>	50	38	37	30	32	156
<i>Artin Torosyan</i>	39	33	38	10	31	152
<i>Yeprem Apelyan</i>	38	36	36	10	31	145
<i>Karabet Beyleryan</i>	30	32	32	9	28	137

Kız sıbyan mektebi sınıf-ı evvelinin dersleri

Ermenice okumak yazmak ve dival ve kıroşe ve kaneva, fenleri ve envayi dikiş ve el hünnerleri

Ermeni Harfli Nüshanın İlk Sayfasının Latin Harfli Çeviriyazımı

HÜDÂVENDİGÂR

Birinci sene

Nümero 97

1287 Şevval 22 1870 Hunvar 12 Pazar irtesi Alafranga Yunvar 24

İşbu gazete dahiliye ve hariciye havadisi ve her dürlü mebahisi şamil olarak haftada dört defa yani pazar irtesi ve salı ve pençşenbeh ve cuma irtesi günleri çıkarılır. Bir yıllığı (100) ve altı aylığı (50) guruşa bir nüshası (20) parayedir. Dahili vilayetden maada mahallerin posta ücreti zamm olunur. Menafii ammeye ve maarif ve edebiyate mütealıkların imzalı olduğu halde kabul ve meccanen tab olunur. Matbaası Brusada hükümet konağı derunındadır.

Mevaddı hususiye

Balıkesirde Ermeni milletinin etfali zükur ve ünasına mahsus olarak akdemce küşad olunmuş olan Haykyan Varjaran nam mektebde tahsili ilm ve hünere çalışmakda bulunan şakirdanın vakti imtihanları hulul eylediği cihetle, mektebi mezkurun muhaddis ve mucidi olan merahasa vekili hürmetli D. Atam Efendi tarafından mahalli memurleri davet olunarak geçen şehri teşrini saninin yigirmi beşinci günü akd olunan cemiyette şakirdanın imtihanları icra ve olunan suale şakirdan tarafından cevabı basavab ita olunarak sayeyi maarifvayeyi hazreti şehinşahide güzel güzel tahsili destmayeyi maarif eyledikleri nümayan olmuş ve düayı mefruzül edayı hazreti padişahi tilavet ve tezkâr ve şakirdan tarafından yekzeban olarak "padişahım çok yaşa" ediyeyi mahsusesi kemali tazim ve ihtiram ile üç kerre tekrar olunmuş olduğu, Karesi mutasarrıflığından bamazbata makamı celili vilayete arz ve işar olunmuş, ve bir kıta imtihan cedveli gönderilmiş olduğundan, cedveli mezkur ziyrede aynen derc olunmuşdur.

Sureti cedvel

Sınıfı evvel

Ermenice	Ermenice	Osmanlıca		Osmanlıca		
Esameyi şakirdan	Lisan	Sarf	Okumak	Yazmak	İlm-irakam	Yekün
Keork Karabedian	45	42	40	11	40	178
Haçadur Manukyan	45	42	40	10	39	176
Karabed Kerovpeyan	45	42	40	10	38	170
Hagop Hovhannesyan	42	40	39	10	38	169
Sidepan Vırtanesyan	42	40	39	11	37	169

Rupen Sarkisyan	42	40	39	10	37	168
Kirkor Mikayelyan	40	39	38	10	35	169
Hagop Aprahamyan	40	39	38	11	35	161
Vartan Kirkoryan	50	38	37	10	32	156
Harutün Torosyan	39	33	38	10	31	152
Yeprem Apelyan	38	36	36	10	31	145
Karabed Beyleryan	30	32	32	9	28	137

Kız sübyan mektebi sınıfı evvelinin dersleri

Ermenice okumak yazmak, ve dival, ve kroşe, ve kaneva, fennleri, ve envayi dikiş ve el hünerleri.

Not: Yukarıda da belirtildiği gibi, Ermeni alfabesi Arap alfabesine göre daha az yer kapladığından, Ermeni harfli nüshada iki yarım sütunluk fazla yazı vardır. İki alfabeli nüshaları karşılaştırma düşüncesinden dolayı envayi dikiş ve el hünerleri cümlesinden sonra gelen iki yarım sütunun okunuşları aşağıda verilmemiştir.

BİR ERMENİNİN İTIRAFI

Yrd. Doç. Dr. Arzu TERZİ*

Title: *The Confession of an Armenian*

Abstract: *The Armenian revolutionary activities intensified after the 1877-1878 Ottoman-Russian War as a planned action. The Hınçak and Tashnaksutiun associations were the prominent Armenian organizations. This study focuses on the revolutionary Armenian movements relying on an interview published at the Paris edition of New York Herald newspaper.*

Keywords: *Hınçak, Tashnaksutiun, Armenian Revolutionary Organizations, 1877-1878 Ottoman Russian War, New York Herald*

Ermeni Meselesi 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası imzalanan Berlin antlaşması neticesinde uluslararası bir sorun haline gelmiş, özellikle 1887’de Hınçak, 1890 yılında ise Taşnaksutyun ihtilal cemiyetlerinin kurulmasıyla Ermeni ihtilâl hareketleri planlı bir şekilde yoğunlaşmıştır.¹ Çalışmada, Ermenilerin dünyaca tanınmış bir gazetede bu plânlı ihtilal hareketlerini kendi ağızlarından açıkça itiraflarının neşri amaçlanmıştır.

Bahse konu belge 4 Eylül 1890 tarihinde New York Herald gazetesinin Paris’de çıkan nüshasında yayınlanan bir röportajdır. Bu röportaj İstanbul’da 31 Ağustos 1890’da Ermeni Merkez ihtilâl komisyonu başkanlarından Rusyalı bir Ermeniyle yapılmıştır.²

Ermenilerin planlı bir ihtilâl hareketi içinde olduklarını dile getiren bir itiraf niteliği taşıyan bu belgede, Ermenilerin üç yıldan beri mücadeleye hazırlandıkları ve bu maksatla memlekete kaçak yollarla çok sayıda yeni imal edilmiş silahların sokularak silahlandıkları açıkça ifade edilmektedir. Bu itiraflardan sonra ise,

* İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi, İstanbul.

1 Ermenilerin yukarıda belirtilen dönem ve sonrasındaki ihtilal faaliyetlerini takip etmek için bkz. Recep Karacakaya, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, (İstanbul, 2001).

2 The Newyork Sanctuary, Newyork Etudien Herald, Whole nr. 19.736, European Edition-Paris, Thursday, September 4. 1890. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Perakende Evrakı, Başkıtabet Dairesi (Y.PRK.BŞK.), nr. 19/40, leff 1.

röportajın yapıldığı tarihin birkaç ay öncesinde gerçekleşmiş olan ve Ermeniler tarafından çıkartılmış ilk önemli ihtilal hareketlerinden sayılan Erzurum ve Kumkapı hadiselerinden bahsedilmektedir.

Erzurum isyanı Ermeni komitelerin 20 Haziran 1890 tarihinde çıkardıkları önemli isyanlardan biridir. Amacı; Erzurum'da bulunan konsolosları aracılığıyla Avrupa devletlerinin dikkatlerinin çekilip Ermeni meselesinin bir neticeye ulaştırılmasının sağlanması olan bu isyan hedefine ulaşamamıştır.³ Röportajda, Erzurum hadisesine bizzat katılan bir kişinin mektuplarından alınan bilgiler de aktarılmaktadır. Ancak burada ayaklanmanın başlangıç tarihinin 20 Haziran değil de 8 Temmuz olarak verilmesi düşündürücüdür.

Erzurum Olayı'ndan sonra Avrupa kamuoyunun dikkatini çekmek üzere yapılan bir diğer adım Osmanlı Devletinin merkezinde, İstanbul'da sefirlerin gözü önünde büyük bir nümâyişin sergilenmesi olmuştur. Nitekim 15 Temmuz 1890 tarihinde Hınçaklılar tarafından ilk defa İstanbul'da gerçekleştirilen ve tarihe "Kumkapı Hadisesi" olarak geçen olay meydana gelmiştir.⁴ Belgede Kumkapı hadisesinin Paris'te planlandığı açıkça itiraf edilmektedir. Burada Ermeniler tarafından kasten çıkarılan olaylar esnasında Osmanlı zaptiyeleri tarafından öldürülen Leon isimli Rusyalı bir Ermeni teröristten "şöhreti bulunmayan bir kahraman" olarak bahsedilmektedir.

Ermeni Meselesine Avrupa büyük devletlerinin ilgisini çekmek ve desteğini almak amacıyla, Ermenistan istiklal veya muhtariyet idaresinin gelecekteki mücadelesinin hareket üssünün değiştirildiği ve bundan sonra Avrupa'da muharebe edileceği belgede bizzat vurgulanmaktadır. Nitekim Avrupa'da başlattıkları propagandalar ve Türk diplomatlarına yönelik saldırılar neticesi bu planlarında ne ölçüde başarılı olduklarını ve bilhassa Avrupa devletleriyle Amerika'nın ne şekilde desteklerini aldıklarını yakın tarihimizden takip etmek mümkündür. Aynı amaçla özellikle hükümet merkezinde Avrupalıların gözleri önünde etkili ve kanlı eylemler yapılacağı da belgede belirtilmektedir. Boğaziçi civarında ve İstanbul'da yapacakları terör faaliyetleri için "karanlıkta harp edeceğiz, yangın bırakacağız, hafiyen (gizlice) adam öldüreceğiz" şeklinde bir açıklama getirilmektedir. Ermeniler bu tarihten sonraki propagandalarında da zaman zaman ihtilâlin İstanbul'da başlama

3 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (Ankara, 1950), ss. 461-463.

4 Uras, a.g.e., ss. 464-466.

sebeplerini açıkça izah etmişlerdir.⁵ Diğer taraftan İstanbul dışında Osmanlı vilâyetlerinin pek çok yerinde ihtilal hareketlerinin de başlatılacağı, bu genel ve müthiş inkılâbın başarılı olmasa bile en azından Osmanlı devletini derinden sarsacağı ifadesine de belgede yer verilmiştir.

Bütün inkılâp hareketlerinin talimat ve idaresinin Ermeni komite merkezi olan Marsilya'dan yürütüldüğü ise bizzat ifade edilmektedir. Nitekim 1880'li yıllardan itibaren Marsilya'da Mıgırdıç Portakalyan tarafından temelleri atılmış olan bir Ermeni topluluğu mevcuttur. Ağustos 1885'den itibaren Portakalyan'ın önderliğinde "Armenia" gazetesinin yayınlanmaya başladığı ve artık Ermeni propagandalarının basın yoluyla sürdürülmeye çalışıldığı da bilinen bir gerçektir.⁶ Marsilya'daki Ermeni İhtilal komitesi ile Filibe komitesinin müşterek hareket ederek gelecekteki inkılâplarının icrası için talimat verecekleri de bu röportajda vurgulanan hususlar arasındadır.

Belgedeki bir başka önemli husus ise, Ermeni ihtilâl komitelerinin mücadelelerini sürdürürken hiçbir malî sıkıntılarının bulunmadığını, özellikle Devlet-i Aliyye hizmetinde bulunan Ermenilerden nakdî yardım almalarından başka, dünyada yaşayan Ermeni Tüccarları'nın da kendilerine sürekli para gönderdiklerinin açıkça belirtilmesidir.

Röportaja, Osmanlı devletinin bir çok yerinde on-on iki caminin birden havaya uçtuğu veya yakıldığına dair tafsilatlı bir telgraf okunduğunda inkılâb gününün geldiğinin anlaşılacağı şeklinde bir ifadeyle son verilmektedir. Buna göre camilere yapılan planlı saldırılar Ermeni ihtilalinin başladığının ilk göstergesi olacaktır. Bu itirafların tarihî seyir içinde günümüze kadar ne ölçüde gerçekleştiği herkesin malûmudur.

Yukarıda muhtevası hakkında bilgi verilen röportajın adı geçen gazetede neşr olunmasından kısa bir süre sonra tercümesinin yapılarak Sultan II. Abdülhamid'e sunulduğu tespit edilmektedir. Nitekim padişahın bu gazete haberi karşısında kayıtsız kalmadığı ve vakit kaybetmeden meseleyle alâkalı incelemeyi başlattığı görülmektedir. Araştırma iki ayrı kanaldan sürdürülmüştür. Bir yandan Fransa sefirine adı geçen haber hakkında acele bir

5 Mesela 1 Eylül 1895 tarihli Hayık Gazetesinde bu konuda uzun bir izah yapılmıştır. Cezmi Eraslan, "Ermeni Komiteleri, Propagandaları ve Osmanlı Devletinin Aldığı Tedbirler", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu 24-25 Mayıs 2001*, (İstanbul, 2001), ss. 92-93.

6 Gürbüz Evren, "Fransa'nın Ermeni Politikası: Kilikya'dan Marsilya'ya", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu 24-25 Mayıs 2001*, (İstanbul, 2001), s. 273.

inceleme başlatılması hususunda Sultan II. Abdülhamid'in iradesi bildirilmiştir.⁷ Diğer yandan ise, Paris'deki Osmanlı elçisine gönderilmiş olan bir emirle bu itiraf dolu yazıyı İstanbul'dan gönderen muhabirin kimliğinin araştırılması, eğer bu hile ile kurulmuş bir dolapça, yani haber uydurma ise, bu hususunda incelenerek yazının Paris'te kimler tarafından yayımlanmış olduğunun tahkik edilmesi emredilmiştir.⁸

Çalışmanın bundan sonraki kısmında yukarıda zikri geçen röportajın Sultan II. Abdülhamid'e sunulmak üzere hazırlanan tercüme metni⁹ ile mesele ile ilgili yapılan tahkikatı gösteren iki belge, asıllarına uygun olarak Latin harfleriyle bugünkü Türkçe'ye çevrilmiştir.

Röportajın Newyork Herald Gazetesi'nde yayınlanmış orijinal nüshasıyla, diğer üç belgenin fotokopileri ise Ekler kısmında sunulmuştur.

BELGELER

Belge I

Y.PRK.BŞK., nr. 19/40, leff 2.

Newyork Herald gazetesinin 4 Eylül 1890 tarihli nüshasında münderic bulunan bir bendin tercümesidir:

Ermeni erbâb-ı ihtilâl rüesâsından birinin Newyork Herald muhbirine ifâdâtı

Dersa'adet 31 Ağustos

Avrupa'da bulunan Ermeni Merkez İhtilâl komitesinin rü'esâsından olup Londra ve Paris'de bir kaç seneden beri defaâtle görmüş olduğum bir Rusyalı Ermeni'ye dünkü gün tesâdüf ettim.

Bana ma'lûmât veren zâtın ihbârâtı sahîh olup olmadığı müstakbelen belli olacak ise de Ermeni meselesine dâ'ir kendisinin ihbârâtı ihtimâlden ne kadar ba'îd de görünse sahîh olduğunu ilâve-i makal etmeliyim. Merhum diyorki : Sizi en son def'a görelî işlerimiz bir sûret-i cedîde kesb etti. Merkez İhtilâl Komitesinde 'aceze ve

7 Y.PRK.BŞK., nr.19/40.

8 Y.PRK.BŞK., nr. 19/41.

9 Y.PRK.BŞK., nr. 19/40, leff 2.

erbâb-ı i'tidâl tard olundu. Biz en ihtilâlkârâne ve hatta fetret-cûyâne tedbirlere mürâca'at etmek azmindeyiz. Avrupa'nın bir şey yapmak üzere verdiği va'adini icrâ etmesini beklemekten bî-zâr olduk. İngiltere'nin bizi tesâhub etmeyeceğini ve mürevvic efkârımız olan "Hayasdan" gazetesinin senevî bir mîkdâr i'ânesinden başka bir şey bekleyemeyeceğimizi biliriz. Rusya tarafından iki seneden beri bize teklif olunan mu'âvenetden korkuyoruz. Bulgaristan'ı ve Çarın kurtarmış olmak iddî'asında bulunduğu eyâlât-ı sâ'irede emsâlini tahattür eyliyoruz. Muhâberemizi yalnız başımıza yapmağa karar vermişizdir.

İlka-yı harik ve kitâl

Ermenistan'da sâbıkâ vuku' bulan ihtilâller Avrupa'nın menâfî'inden başka bir şey'i nazar-ı itibâra almadığını ve üssü'l-harekâtımızı tebdil ile Avrupa'da muhârebe etmedikçe Türkler ve Kürdlerin bizi bed mu'amele ile katl edeceklerini bize öğretmiştir. Bazı müdâhin konsoloslar dâ'imâ harekât-ı hûn-rizâneyi pâka çıkarırlar. Zira Ermenistan pek uzaktadır.

Ermenistan istiklâlinin yahud hiç değilse muhtâriyet idâresinin gelecek mücâdelesini Boğaz içi civarında ve bu muhârebe-i garibe Dersaadet'de icrâ olunacağı açıktan açığa muhârebe etmeyip karanlıkta harp edeceğiz. Yangın bırakacağız Hafiyyen adam öldüreceğiz. Milletimize edilen zûlm hitâm bulmadıkça bütün memâlik-i osmâniye'de icrâ edeceğimiz dehşet dahi nihâyet bulmayacaktır. Bir yandan bu mücadele icrâ olundukça Ermenistan'daki vatandaşlarımızın sâkin ve rahat kalacaklarını ümîd eder isek de bu hareket-i 'âkilânede bulunmamalarından korkuyoruz. Üç seneden beri Ermeniler mücâdeleye hazırlanıyorlar kaçak tarikiyle memlekete bir çok esliha-i cedîde idhâl olunmuştur. Bir hayli de mühimmât vardır. Aldığımız ma'lûmâta göre Gazi Osman Paşa bir hayli asker ile Anadolu'da idâre-i 'örfiyeye saltanat-ı seniyye cânibinden me'mûr olmuştur. Bu rivâyet sahih ise müşârû'n-ileyh ihtiyarlık başında (?) fevkala'ade hîdmet edecektir.

Kumkapı vak'asında Osmanlı zaptiyeleri tarafından itlâf olunan ve şimdiye kadar şöhreti bulunmayan bir kahramanın nâmını dünyaya neşr etmek isterim. Bu zât Leon isminde Rusyalı genç bir Ermeni idi. Bu işin Paris'de tertib olunmuş olduğunu istifrâb ile duyacaksınız. Merkezî ve en mühim komitemiz şimdi Marsilya' dadır. Bu komite ile Filibe komitesi muvafakatkârâne hareket ederek gelecek inkilâbımızın icrâsı için ta'lîmât vereceklerdir.

Erzurum İnkılâbı

Bana ma'lûmât veren zât temmuzun sekizinde Erzurum inkilâbına fi'ilen iştirâk eden bir adamın mektûblarını dahi okudu. Şöyle ki, temmuzun sekizinde pazar günü sabahı ayın icrâ olunur iken kilisede silah aramak üzere on zabtiye vürûd etmiştir. Bunların

Litorya mahalline girmelerine muhâlefet ettik. Zabtiyeler ısrâr ettiklerinden bizden birisi ateş edip zâbiti öldürdü. Bunun üzerine kavga vuku' buldu. Okumakta olan murahhas Ütücüyan Efendi İngiliz Konsoloshânesi'ne firâra tasaddi etti. Türkler kendisini kolundan cerh etmişler ise de bilâhıre konsoloshâneye muvâsalat etmiştir. İçeriye girer girmez taş atılıp konsoloshânenin üzerinde bulunan İngiliz bayrağına dahi ateş edilmiştir. Saat onbirde Türkler üç yüz kişi habs ettiler. Mahbûslardan Rum ve Ermeni protestanları dahi var idi.

Biz hürriyetimizi kazanmak için su'î kasda mürâca'at etmedik. Ancak başka çaremiz kalmadı. Kabûle mecbûr olduğumuz tedbirden dolayı te'essûf ederiz. Katil bıçağıyla kazanılan hürriyete dahi nazar-ı hakaret ile bakamayız. Devlet-i 'aliyye hizmetinde olan Ermenilerden pek çok mu'âvenet-i nakdiye alıyoruz. Küre-i 'arzda bulunan Ermeni tâcirleri dahi bize bol bol para gönderiyorlar. Müzâyaka-i mâliyemiz yoktur. Umûm ve müdhiş bir inkılâb gelecek ve muvaffakiyet-pezir olmasa bile Devlet-i Osmâniyeyi mütezil edecektir. Memâlik-i Osmâniyenin bir çok cihetlerinde on oniki câmi'in def'aten ber-hevâ yahud ihrâk edildiğine dâ'ir muhtasar bir telgrafnâme okuduğunuz günde yevm-i inkılâbın geldiğini bileceksiniz.

Belge 2

Y.PRK.BŞK., nr. 19/40

Arif Bey kullanı tarafından tebliğ olunan emr u fermân-ı hümâyûn-ı hazret-i hilâfet-penâhileri veçhile Fransa sefiri ile görüşerek selâm-ı celil-i şahânelerini tebşir ve (Newyork Herald) gazetesinin Paris'de çıkan nushasında mûnderic ma'hûd Ermeni mektubu hakkındaki irâdât-ı seniyye-i mülûkânelerini tebliğ eyledim. Sefir atabe-i 'ulyâ-yı şehinşâhilerine 'arz-ı ta'zîmât ederek fermân buyurulan tahkikatın seri'an ve bilâ-tarâf icrâsı hakkında hemen Paris'e iş'âr-ı keyfiyet edeceğini beyan etti. Ve Amiralın mazhar olmakta bulunduğu taltifat-ı seniyye-i mülûkânelerinden dolayı gerek Amiral ve gerek kendisi pek ziyâde müteşekkîr bulduklarının 'atabe-i 'ulyâ-yı hazret-i padişâhilerine 'arz olunmasını rica eyledi zîkr olunan (Newyork Herald) gazetesiyile tercümesinin hâk-pây-ı hümâyûn-ı hazret-i hilâfet-penâhilerine 'arz u takdîmine mübâderet kılıldığı ma'rûzdur. Gi 16 Safer 1308

Abd-ı memlûkları

Hüseyin Kâzım

Belge 3

Y.PRK.BŞK., nr. 19/41

Paris'de Müşir Paşa'ya

İngilizce Newyork Herald Gazetesinin Paris'de neşr olunan geçen 4 Eylül efrenci tarihli nushasında Dersa'adet muhbirinin bir Rusyalı Ermeni ile ettiği mülâkatdan bahisle Ermenilerin ta'addi edecekleri âmâl ve harekât-ı ihtilâlkârâneye dâ'ir tafsilâtı hâvî gönderdiği mektup üzerine neşr ettiği gayet mukir bir bend manzûr-ı 'âli olmuştur. Bend-i mezkûru buradan işbu gazeteye gönderen muhbir kim olduğunun veyahud bu bir sani'a ise bunun Paris'de kimler tarafından neşr ettirilmiş olduğunun sûret-i münâsibede tahkikiyle neticesinin 'arz u iş'ân emr u fermân buyurulmuştur 19 Eylül 1306.

TÜRK-ERMENİ TEÂLİ CEMİYETİ ve NİZAMNAMESİ

Cafer ULU*

Title: *Turkish-Armenian Ascent Association and its Regulation*

Abstract: *The Turkish-Armenian Ascent Association is one of the organizations emerged at the second half of 19th century as a result of the political atmosphere after 1877-1878 Ottoman-Russian War. The Turkish-Armenian relations were totally transformed after this war, despite the fact that many Armenians were not involved in such revolutionary organizations.*

Keywords: *Turkish-Armenian Assocation, 1877-1878 Ottoman Russian War, the Imperialist Powers, Armenians, Regulation*

Türk ve Ermeni halkının 4. yüzyıldaki ilk temaslarından¹ itibaren iki toplum arasında ilişkiler hızla gelişmiştir. Türkler, İslamiyet'i kabul ettikten sonra da Ermenilere karşı insani ölçüler² içinde politikalar uygulamayı temel ilke olarak benimsemişlerdir. İster yazılı ister fiili hukukta olsun bu ölçü esas alınmıştır. Bu durum yerli ve yabancı yazarlar tarafından defalarca dile getirilmiştir.³

İki toplum arasındaki olumlu ilişkiler, Büyük Selçuklu Devleti, Anadolu Selçuklu Devleti ve Osmanlı Devleti döneminde de devam etmiştir. İlişkiler öyle boyutlar kazanmıştır ki iki toplum karşılıklı olarak birbirlerine kültürel açıdan büyük katkılarda bulunmuşlardır. Örneğin Anadolu'da Hıristiyan Gregoryan Ermeniler Türkçe konuştukları gibi, dini ayinlerini bile Türkçe yapmaktaydılar. Hıristiyan tebaa, gerek dini gerekse kültürel eğitimlerini özgürce yapıyor, sosyal ve ticari hayatlarını serbestiyet içinde organize ediyorlardı. Ticari akitlerinde, evraklarında ve "kıymetli kağıt" düzenlerken Ermenice'yi kullanabiliyorlardı. Resmi belgelerde Rumca, Ermenice ve İbranice mühürler hukuki açıdan geçerli

* İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Öğrencisi, İstanbul.

1 *Azerbaycan-Ermeni Edebi Edeğaları*, Baskı 1976'dan naklen, Prof. Dr. Fikret Türkmen, *Türk Halk Edebiyatının Ermeni Kültürüne Tesiri*, (İzmir: Akademi Kitabevi, 1992), s.1.

2 Simeon, (Çev. Hrand D. Andresyan), *Tarihte Ermeniler (1608-1619)*, (İstanbul, 1999), s.146.

3 Azmi SÜSLÜ, *Atatürk'e Göre Ermeniler*, (Ankara: TTK, 1994), XI. Türk Tarih Kongresinden Ayrı Basım, s. 1972.

Osmanlı Devleti, ilk dönemler ülkedeki gayrimüslimler arasında Rum halkı ile iyi ilişkiler kurmuş olmasına rağmen Balkanlar'da yaşanan Yunan İsyanı sonrasında, Ermeni halkına daha büyük önem vermiştir.

sayılıyordu. Pek çok defin ruhsatı gayrimüslim azınlıklara ait çeşitli dillerde düzenlenmiştir. Bu belgelerin bir tarafında Osmanlıca diğer tarafında ise cemaate ait mühürler yer almıştır.⁴ Bu hoşgörü ortamı içinde, Türk ve Ermeni toplumu arasındaki ilişkiler, zamanın şartlarına göre çok ileri seviyelere ulaşmıştır. Osmanlı Devleti, ilk dönemler ülkedeki gayrimüslimler arasında Rum halkı ile iyi ilişkiler kurmuş olmasına rağmen Balkanlar'da yaşanan Yunan İsyanı sonrasında, Ermeni halkına daha büyük önem vermiştir. Devletin en önemli görevlerine şüphesiz bir güvenle Ermeniler getirilmiştir.⁵ Önemli görevlerde bulunanların dışında memur olarak çalışan pek çok Ermeni vardı. Osmanlı Devleti içinde salgın bir hastalık gibi yayılan isyanların da etkisi ile Ermeni halkı, gerek ticari, gerek sosyal, gerekse resmi kurumlarda en güvenilir tebaa olmuştur. Sadece II. Abdülhamit döneminde devletin merkez idaresinde çalışan Ermeni memurların sayısı 2.633 kişidir.⁶ Önemli görevlere getirilenlere bir kaç örnek vermek gerekirse; Agop KAZAZYAN (Maliye Bakanı) (1880), Mikail PAŞA (Maliye Bakanı) (1891), Ohannes PAŞA (Maliye Bakanı) (1897),⁷ Mareşal Garabet Artin DAVUT Paşa (P.T.T Bakanlığı ve Bayındırlık Bakanlığı), Andon Tıngır YAVER Paşa (P.T.T Bakanı), Oskan MARDİKYAN (P.T.T Bakanı), Bedros HALLACYAN (Bayındırlık Bakanı), Avukat Krikor SİNAPYAN (Bayındırlık Bakanı), Krikor AGATON (Bayındırlık Bakanı), Gabriel NORADUNKYAN (Bayındırlık Bakanlığı ve Dış İşleri Bakanlığı).⁸

4 Ergun Hiçyılmaz, *Beni Toprağıma Gömün -İstanbul Azınlıkları-*, (İstanbul: Altın Kitaplar Yay., 1993), s.130

5 Bir ülkenin en önemli makamı olan bakanlıklara Ermeni yurttaşların getirilmesi bu görüşümüzün en büyük göstergesidir. Bu bakanlıklarda binlerce Ermeni, memur olarak görev yapmış ve devletin en gizli yazışmalarında Ermeni tercümanlar kullanılmıştır.

6 Arzu Tozduman Terzi, "Osmanlı Maliyesinde Söz Sahibi Üç Ermeni Nazır: Agop, Mikail ve Ohannes Paşalar", *Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, (İstanbul: İst. Üniv. Rekt. Yay., 2001), s. 21.

7 Agop Kazazyan, Mikail Paşa ve Ohannes Paşalar hakkında daha geniş bilgi için bakınız; Arzu Tozduman Terzi, "Osmanlı Maliyesinde Söz Sahibi Üç Ermeni Nazır: Agop, Mikail ve Ohannes Paşalar", *Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, (İstanbul: İst. Üniv. Rekt. Yay., 2001), ss. 23-26.

8 Bu konuda daha geniş bilgi için bakınız; Y.G. Çark (Y. Gordimos Çarkçıyan), *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953*, (İstanbul, 1953); Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (İstanbul: Belge yay., 1987); M. Sadi Koçaş, *Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*, (İstanbul: 1990); Torkom İstepanyan, *Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılında Türk Ermeni İlişkileri*, (İstanbul, 1984); http://www.ermenisorumu.gen.tr/turkce/iliskiler/gorevli_ermeniler.html

Osmanlı tarihinde 1878 yılından itibaren talihsizce yaşanan bir süreç var ki bu dönemde bazı Ermeniler, dış güçlerin de teşviki ile olumsuz tutum içinde bulunmuşlardır. Burada şunu da belirtmek gerekir ki; Emperyalist güçlerin emellerine ülkedeki tüm Ermeni yurttaşlarının alet olduğunu söylemek büyük haksızlık olur. Yalnızca geleceklerini başka alanlarda arayan, kan ve gözyaşı ile bir sonuca ulaşmayı hedefleyen ayrılıkçı Ermeni tedhiş örgütleri (Bunlara örnek olarak 1886 yılında kurulan Hınçak ve 1890 yılında da kurulan Taşnak Ermeni İhtilal örgütleri gösterilebilir.)⁹ Anadolu'da terör estirmişlerdir. Bu terörist faaliyetler çoğu kez Ermeni kökenli yurttaşlar tarafından da kınanmış ve bu örgütler aleyhine protestolar yapılmıştır. Bu protestolardan biri, 29 Kasım 1890 tarihinde padişaha yazılmış olan mahzardır. Bu mektupta şu ifadeler yer almaktadır; "Sadık Ermeni cemaatinin selamet ve menfaatine zarar verecek bir fikre hizmet ederek Ermenilerin eskiden beri Osmanlı Devletine bağlılığını bozmak maksadıyla, bazı kişiler ötede beride bir takım gayr-i meşru neşriyat ve muamelelere cür'et etmektedirler. Ermeni cemaatinin çok küçük bir miktarını oluşturan bu kişilerin, cemaat adına hareket etmeye hiçbir sıfat ve salahiyeti olmadığı gibi bunların arasında tanınmış bir ferdin bulunmayışı da, Ermeni tebaasının onların fikirlerine tabi olmadığını açıkça göstermektedir. Ermeni tebaası beş yüz seneden beri Osmanlı Devletinde mezhep, lisan ve kavmiyetlerini muhafaza ile beraber refah ve saadete ulaşmışlardır. Karşılık olarak devlet-i aliyyeye gösterilmesi gereken sadakat, en kutsal vazife addedilerek devletin güven ve emniyetine mahzar olunmuştur. Ermeni tebaasının en önemli isteği Osmanlı Devletinin adalet ve şefkati altında emniyet içinde olmaktan ibarettir."¹⁰ Bu ifadelerden de açıkça görüleceği üzere Ermeni halkının büyük bir kısmı söz konusu terör faaliyetlerinden rahatsızlık duymakta idiler. Kaynağını dışarıdan alan bu terör faaliyetlerine bulaşanlar Osmanlı Devlet'ince belirlenen yöntemlerle cezalandırılmışlardır. Bölgede yaşayan Ermeniler, Osmanlı Devletinin sınırları içinde bulunan Suriye'ye göç ettirilmişlerdir. Anadolu coğrafyasında gerek ticari gerek siyasi gerekse askeri emelleri olan İngiltere, Fransa, Rusya ve Amerika, Ermeni meselesini ve tehcirde yaşanan talihsiz olayları büyüterek Türkiye'nin zor durumda kalması için gereken tüm çabayı

9 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (İstanbul, 1987), ss. 156-173.

10 Belgenin orijinali ve tam metni için bakınız; Arzu Tozduman Terzi, "Osmanlı Maliyesinde Söz Sahibi Üç Ermeni Nazır: Agop, Mikail ve Ohannes Paşalar", *Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, (İstanbul: İst. Üniv. Rekt. Yay., 2001), ss. 29-34.

Büyük devletler Ermeni Meselesi'ni böyle algıladıkları halde, bazen savaş meydanlarında, bazen de müzakere masalarında karşılaşan Türk ve Ermeni liderlerden bazıları olaylara daha sağlıklı yaklaşabilmekteydiler.

göstermişlerdir. I. Dünya Savaşı ve sonrasında imzalanan Lozan Antlaşmasında da bu konu en üst düzeyde gündeme getirilmiştir.

Büyük devletler Ermeni Meselesi'ni böyle algıladıkları halde, bazen savaş meydanlarında, bazen de müzakere masalarında karşılaşan Türk ve Ermeni liderlerden bazıları olaylara daha sağlıklı yaklaşabilmekteydiler. Bunun örnek-

lerinden biri İstanbul'da yaşandı. İstanbul'da Türk ve Ermeni önde gelenleri tarafından, bir Türk-Ermeni dostluk derneği kuruldu. Lozan imzalanırken bu derneğe büyük destek veren Ermeni cemaati liderlerinden biri İngiliz gazetesine verdiği beyanatta, "Farklı ırklardan oluşan toplumlarda en önemli şey, bunlar arasında gerekli ahengi kurmaktır. Mutsuz geçmiş unutulmalıdır!" diye demeçler vermiştir.

Esas itibariyle dünya kamuoyunda Ermeni meselesi gibi görülen mesele Ermenilerin bir sorunu olmaktan çıkmış büyük devletlerin çıkarları için bir araç haline getirilmiştir. Bu durumu Atatürk; "Ermeni sorunu denilen ve Ermeni milletinin gerçek olmayan isteklerinden çok, dünya kapitalistlerinin ekonomik yararlarına göre çözülmek istenilen sorun..." olarak izah etmiştir.¹²

Ermeniler ile Türkler arasındaki ilişkilerde belli bir dönem gerginlik yaşanmasına rağmen sağlıklı Türk ve Ermeni aydınlar sayesinde ilişkilerde oluşan tahribat azaltılmaya çalışılmıştır. Başka bir ifadeyle, dünya kapitalistlerinin etkisinde bulunan ve terör estiren Ermeni guruplarının yanında, kaderini Türk milletinin geleceğine bağlayan, TBMM ile olumlu ilişkiler kuran ve hiçte azınlıkta olmayan Türk dostu Ermeniler hep varlıklarını sürdürmüştür. Bu kişiler, geçmişte yaşanan olaylardan dolayı açılan yaraları sarmak için, çeşitli organizasyonlarla bu gidişe bir son vermeye çalışmışlardır.

11 Eliot Grinnell Mears, *Modern Turkey*, s.531 (New York, 1924). 24 Temmuz 1923 tarihli Manchester Guardian Waekly den aktaran Taner Timur, *Türkler ve Ermeniler -1915 ve Sonrası-* (Ankara: İmge yay., 2000), s. 87.

12 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, 1.3.1922 TBMM'nin Üçüncü Toplanma Yılıni Açarken, (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi yay., 1989), C. I, s.248

İşte bu amaçlarla emperyalist güçlere karşı yürütülen mücadele yıllarında 28 Eylül 335 (28 Eylül 1919) tarihinde "Karabetyan Mezunları Cemiyeti" adında bir cemiyet kurulmuş ve 24 Kanunievvel 338 (24 Ekim 1922) tarihinde yapılan genel toplantısında bu cemiyetin ismi "Türk Ermeni Teali Cemiyeti"ne çevrilmiştir.¹³

Ermeni asıllı yurttaşların kurduğu cemiyet, gerek kurtuluş savaşı sürecinde gerekse Lozan Konferansı sürecinde Türkiyede yaşayan ermeniler olarak kaderlerini ilgilendiren konularda TBMM lehine tavır oluşturmayı yeğlemişlerdir. Cemiyet üyeleri önce Mustafa Kemal Paşaya bir telgraf göndererek Türk Ermenilerinin "harici ve dahili bütün teşvikata bigane kalarak Türk vatandaşlığına en samimi hislerle rapt-i kalp" ve "her türlü müşkülata rağmen azminde sebat ederek hükümeti milliyemize arz-i bi'at ve sadakat eylediklerini" arz etmişlerdir. İkinci bir telgrafi İsmet Paşa'ya gönderen dernek üyeleri, "Türkiye Ermenilerinin mukadderatıyla alakadar olan Lozan Konferansı'nda Ermeni hukukunun ancak devlet-i efhamileri ile müdafaa edilmesinin mecburiyetini" tasdik ediyor ve kendisinin de bu görevi yerine getirmeyi kabul buyurmalarından dolayı şükran duygularını dile getirmişlerdir.¹⁴

Cemiyet çeşitli vesilelerle verdiği muhtıralarla TBMM hükümeti, Ermeni ihtilal örgütleri ve emperyalist devletler hakkındaki görüşlerini kamuoyuna açıklamıştır. Bu muhtıralarda çarpıcı bilgiler yer almaktadır. Mıgırdıç Agop imzasıyla yazılan muhtıranın birinde; gayelerinin "Türk ve Ermeni unsuruna faydalı olmak" olduğunu belirttikten sonra ayrılıkçı bir Ermenilere karşı, Türkiye Ermenilerinin tavrını ortaya koyarken; "Bir komiteci Ermeni'yi bir Türk vatanperveri ne gözle görürse, Türk Ermenisi de o gözle görür. Türkiye'nin menafii aleyhindeki mesaiyi doğrudan doğruya Türk vicdaniyle telin eder".ifadesini kullanmışlardır.¹⁵

Türk-Ermeni Teali Cemiyeti ikinci başkanı Doktor Yahoyeyan ile Katib-i Umumisi Ömer Aziz, 1339/1923 yılında Atatürk'e tekrar bir telgraf göndererek; "...her manası ile halis bir Türk olmak arzusunda bulduklarını" ifade etmektedir.¹⁶

13 *Türk-Ermeni Teali Cemiyeti Nizamname-i Esasîyesi, 1341-1339*, (İstanbul: Cihan Beradler Matbaası; Cengiz Kürşat, *Türk Ermeni Teali (Dostluk) Cemiyeti, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, C.13, Şubat-Mart, Sayı 77-78, s.17.

14 Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, (Ankara: TTK yay, 1991), s. 194.

15 Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, (Ankara: TTK yay, 1991), s. 196.

16 Cumhurbaşkanlığı Arşivi IV-17-d. 71, 42'den nakleden *Türkiye'de Gayri Müslimler -20 yy. Başlarının Askeri ve Stratejik Dengeleri İçinde*, (Ankara: Gen. Kurm. Başk. Yay., 1996), s. 154

Cemiyetin tüm bu olumlu açıklamalarına rağmen bazı basın yayın organlarının bu yaklaşıma temkinli bir şekilde yaklaştığı görülmektedir. Hakimiyet-i Milliye gazetesi 3 Kanunısani 1922 tarihinde konu ile ilgili bir haber neşretmiş ve bu bağlılık ifadelerinden şüphe ettiklerini ifade etmiştir. On yıldır dost sanılan her milletten görülen nankörlük karşısında bu gün izhar edilmekte olan dostluklardan, şüphe ve tereddüt ile irkildiklerini ifade ettikten sonra; "Ermeni milleti dünkü siyaseti af ettirmek istiyorsa (Lozan'daki) kardeşlerini sustursunlar. Ve bir an samimi anlar ve tecrübeler görelim. Ve sonra yaraları tedaviye kalkalım." tavsiyesinde bulunmaktadır.¹⁷ Tüm bu şüphelere rağmen Cemiyetin gerek faaliyetleri bakımından gerekse hazırladıkları nizamname bakımından Türk ve Ermeni dostluğuna çok büyük katkıları olduğu ortadadır.

Türk-Ermeni Teali Cemiyeti hazırladığı nizamnamede Türk ve Ermeni dostluğunun en üst seviyede tutulması gerekliliğini defalarca vurgulamıştır. Neşredilen nizamnamede belirledikleri hedefe uygun olarak çeşitli mezheplere mensup olan Ermenilerden ve Türk aydınlardan oluşan yönetim, ilk faaliyet olarak bir dergi çıkarmıştır.

Elimizdeki Nizamname'den anlaşıldığına göre, Cemiyet'in ilk kuruluşu Osmanlı Devletinin mütareke yıllarına ve Türk Kurtuluş Savaşı'nın hazırlık safhasına rastlamaktadır. Kuruluş tarihi bu açıdan oldukça önemlidir. Bilindiği üzere bu tarihte, yurt dışında ve yurt içinde Türk topraklarında, "Erivan Ermenistanı" dışında Anadolu'nun büyük bir kısmını kapsayacak bağımsız bir "Büyük Ermenistan" kurulması konusunda yoğun propagandalar yapıldığı gibi, sözde, azınlıkların haklarını korumak amacıyla İtilaf Devletleri İstanbul'u işgal etmişlerdir.¹⁸ Böyle bir hengamede ve rüzgarın Ermeni tedhiş örgütleri lehine estiği bir ortamda bu cemiyetin kurulması oldukça manidardır. Cemiyetin tüm faaliyetleri hakkında fazlaca bir bilgiye sahip olmasak da, Türk Kurtuluş Savaşı sonrasında Mustafa Kemal Atatürk'e yazdıkları tebrik ve bağlılık ifadelerini taşıyan belgeler elimizde mevcuttur. Bunun ötesinde hazırlamış oldukları nizamnameden ve kurulduktan sonra çeşitli vesilelerle gönderdikleri telgraf ve belgelerden cemiyetin, amaçları, hedefleri ve faaliyetleri hakkında önemli ipuçları elde etmek mümkündür.

¹⁷ Haberin tam metni için bkz. *Hakimiyeti Milliye*, 3 Kanunısani 1922, No: 733, s. 2.

¹⁸ İtilaf Devletlerinin yaptıkları işgal gerekçeleri ve azınlıklar adına ortaya koydukları talepler için bakınız, M. Cemil Bilsel, *Lozan*, (İstanbul: Sosyal yay., Tarih yok), C.II, ss.270-280

Cemiyetin Kurucuları; Ömer Aziz ve Nubar Tozan ve Karabetyan Sultanisinin müdürü Bedros Zeki Karabetyan,¹⁹ olup bunlara ek olarak, gerek Ermeni cemaati içerisinde gerekse memlekette tanınmış olan Osmanlı Bankası Müdürlerinden Keresteciyan Efendi, Türk dili çalışmaları ile dikkati çekmiş Prof. İstapan Gurdikyan, Eczacı Feyzullah Vasi, Mihram Bayauyan, Ömer Azmi Beyler bulunmaktadır.²⁰

Cemiyetin Nizamnamesi'ne göre en baştaki amaç olarak; Türk ve Ermeni halkları arasındaki samimiyet ve dostluğu tesis etmenin yanında Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetine bağlı hakiki Türk Ermenileri yetiştirmek ve TBMM Hükümetinin menfaatlerine hizmet edecek bir nesil teşkil etmek olarak belirlenmiştir. Cemiyet ilmi fenni, iktisadi ve edebi alanlarda çalışmalar yapmanın yanında, gençliğin gelişmesi için yayınlarda bulunmak, okul, hastane, öğrenci yurtları kurmak ve bilumum öğrencilere yardım etmeyi benimsemiştir. Bu yardımlara ek olarak, yapılan kötü propagandaları ortadan kaldırıp, iki millet arasında hakiki dayanışmayı tesis etmek için Türk ve Ermeni milletinden eşit sayıda seçilen gençler, eğitimleri için cemiyetçe Avrupa'ya gönderilmiştir.²¹

Yayımlanan nizamnameden ve eldeki belgelerden anlaşıldığına göre, Türk Ermeni Teali Cemiyeti mütareke yılları boyunca, Anadolu hareketini desteklemiş olduğu ve vatanın bütünlüğünü savunduğu anlaşılmaktadır. Cemiyet zaferden sonra da faaliyetlerini devam ettirmiş, Mustafa Kemal Atatürk'e, TBMM'ye tebrik ve bağlılıklarını ve iyi dileklerini bildirmişleridir.

Ayrıca cemiyet, yapılan yeniliklere ve inkılaplara oldukça olumlu yaklaşmış ve 1926 yılında "Medeni Kanun" un kabulünden sonra, kanunla verilen kişilik, aile, miras, ve diğer özel hukuk ilişkilerine dayanan hakları amaçlarına en uygun ve yeterli bularak bu kanunun kabulünden duydukları memnuniyeti beyan etmişler ve yayınlamışlardır.²²

19 Okulun müdürü olan Bedros Zeki Karabetyan İstanbul'un işgalini görünce göz yaşlarını tutamamıştır. Etrafında bir hayli Türkiye'ye bağlı Ermeni arkadaşını toplayan Karabetyan kısa zamanda bir cemiyet kurarak, bir milli direniş teşkilatı olan "Karakol Cemiyeti" ile işbirliği yapmaya başlamıştır. Ermeni komitecilerin tehdidine rağmen Karabetyan Cemiyeti, Anadolu'daki milliyetçilere silah, para ve cephane kaçıma işlerine yardım etmiştir. (Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, (Ankara: TTK yay, 1991), ss. 194-195.

20 *Türk-Ermeni Teali Cemiyeti Nizamname-i Esasîyesi, 1341-1339*, İstanbul Cihan Beradler Matbaası, s.1.

21 *Türk-Ermeni Teali Cemiyeti Nizamname-i Esasîyesi, 1341-1339*, İstanbul Cihan Beradler Matbaası, s.1.

22 Bu konuda gönderilen dilekçeler için bakınız; *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Şubat-Mart, Sayı 77-78, s.17

Türk Ermeni Dostluk Cemiyeti, Milli mücadeleye destek olmaları, Gazi Mustafa Kemal'e olan hayranlıklarını dile getirmeleri bakımından önemli olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nin son döneminden kalan sosyal problemleri ortadan kaldırmayı hedefleyen açıklamaları açısından da ayrıca önemlidir.

Osmanlıca orijinali 15 sayfa olan Türk-Ermeni Teali Cemiyeti Nizamnamesi 14 bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler; Cemiyetin Tarihi Te'sisi, Cemiyetin Müessisleri, Cemiyetin Maksadı ve Gayesi, Azalık, Azâlık Şeraiti, Reisi-i Fahriler, Müfettiş-i Umumiler ve Müfettişler, Teşkilat-ı İdare, Heyet-i Umumiye, Heyet-i İdare Heyetinin Vazifeleri, Tahsil Memuru, Cemiyetin Varidatı, Şuabât, Cemiyetin Hükümet ile Münasebeti.

Türk-Ermeni Teali Cemiyeti Nizamnamesi'nin tamamının transkripti aşağıda okurlara ve bu konu ile ilgili tüm araştırmacıların dikkatine sunulmaktadır;

Türk Ermeni Teali Cemiyeti Nizamname-i Esasiye, İstanbul Cihan Beradlar Matbaası, İstanbul (1341-1339)

Cemiyetin Tarihi Te'sisi

Madde 1

Cemiyet; Bidayet-i meşrutiyette küşâd olunarak Türk ve Ermeni unsuruna mensup binlerce evlad-ı vatanı bir bina altına cem' edip orada ciddi ve samimi bir mühadenet tesisine çalışan Karabetyan Sultanisi mezunin-i kadimesinin teşebbüsüyle 28 Eylül 335 tarihinde "Karabetyan Mezunları Cemiyeti" namı tahtında teşkil etmiş ve 24 Kanunievvel 338 tarihinde akd olunan ictima-ı umumiide unvanı "Türk Ermeni Teali Cemiyeti"ne tebdil edilmiştir.

Cemiyetin Müessisleri

Madde 2

Cemiyetin müessisleri Karabetyan Sultanisi Mezunin-i kadimesinden Ömer Aziz ve Nubar Tozan Beylerdir. Uzun senelerden beri Türk Ermeni unsuru arasında münasebat-ı samîmenin te'sis ve bekasına vakf-ı hayat edip Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetine hakiki Türk Ermenileri yetiştirilmeye muvafık ve bunlara "Türk Ermeni Teali Cemiyeti" nin vücuda gelmesine sebep olan Karabetyan Sultanisi müessis ve müdürü Bedros Zeki Bey Efendi cemiyetin müessis-i tabiisidir.

Cemiyetin Maksadı ve Gayesi

Madde 3

Cemiyet: İlmî, Fennî, İçtimai, İktisadî, ve edebî bir muhadenet mahfilidir. Maksat ve mesleği Türk ve Ermeni unsuru arasında samimiyet-i hakikiyenin bekasına çalışıp hususât-ı ilmiye ve fenniye uğrunda sarf-ı mesai ederek Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinin menafiline hadim bir nesl-i atî vücuda getirmektir.

Cemiyet, gençliğin terakki ve inkişafı zımında neşriyatta bulunmak, mektep, hastane ve talebe pansiyonu küşad etmek. Bilumum muhtac-ı meavenet-i mekatib müdavimlerine yardım etmek, her sene Avrupa'ya her iki unsurdan müsavi miktarda talebe izam eylemek gibi ilmî ve içtimai tariklerle Türk ve Ermeni milletleri arasında muhadenet-i hakikiyenin temini ve bekasına çalışacaktır.

Azâlık

Madde 4

Azay-ı Cemiyet: Azay-ı hamîye, azay-ı müessise, azay-ı amele olmak üzere üç kısımdır.

a) *Azay-ı Hamîye: Cemiyetin inkişaf ve terakkisi uğrunda hidemât-ı fevkalade iraz eden veya mahiye iki lira itisasına taahhüd etmek sureti ile cemiyetin tealisinde amil-i mühim olan ihtiyacat-ı maddîyeyi temin eyleyen zevat-ı kiramdır.*

b) *Azay-ı Müessise: Kadim ve cedit bilumum Karabetyan Sultanisi mezunlarıyla bila istisna müessese-i mezkûrenin heyet-i talimiye ve mensubininden bulunmuş zevattır.*

c) *Azay-ı Amele: Cemiyete şehri muayyen miktarda muavenet-i naktiyede bulunan zevattır.*

Madde 5

Cemiyet azası cemiyete hinin-i duhullerinde hüviyet varakası olarak yirmi kuruş te'diyesiyle mükelleftirler.

Madde 6

Azay-ı hamîye müstesna olarak azayı müessise ve ameleden şehri muntazaman asgari yirmi beş kuruş itasını taahhüd edenler heyet-i umumiyede sahibi rey olurlar.

Madde 7

Cemiyet azası her sene taksid-i şehrisini tezyid veya tenkısında muhtar ise de senevi itası taahhüt olunan hissa-i ianenin miktarı cemiyetler kanununun sekizinci maddesi mucibince yirmi dört lirayı tecavüz edemeyecektir.

Madde 8

Arzu eden zevat taahhüdât-ı şehriyesinin bir senelik miktarını defaten tesviye edebilir.

Madde 9

Taahhüt altına girmeksizin her zat cemiyete istediği kadar ianât ve teberrüatta bulunabilir.

Azâlık Şeraiti

Madde 10

Cemiyete dahil olmak arzusunda bulunan zevatın şerait-i atiyeyi haiz olması şarttır.

- a) Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti tebaasından olmak.*
- b) Menafi-i memleket aleyhinde ki cereyanlara hadim olmadığı müspet bulunmak.*
- c) Hüsn-ü hâl erbabından olmak ve cemiyet azasından iki şahsın tavsiyesine haiz olmak.*

Madde 11

Cemiyete onuncu maddede ki şerâite haiz zükur-ü enâs her şahıs dahil olabilir.

Reisi-i Fahriler

Madde 12

Cemiyetin bir Türk bir Ermeni olmak üzere iki reis-i fahriyesi mevcuttur.

Madde 13

Reis-i Fahriyeler: Her sene umumî içtimada mevcut aza meyanında rey-i hafi ve ekseriyet-i âra ile intihab olunur.

Madde 14

Reis-i Fahriler: Cemiyetin manevi şahsiyesini temsil edip "Türk Ermeni Teali Cemiyeti" reis-i fahrîsi unvanına haizdirler.

Madde 15

Heyet-i idarece lüzum görülen makamat-ı aliye ile şifahi veya tahriri vuku bulacak temas reis-i fahrilerin şahsı veya imzası vasıtasıyla icra olunur.

Müfettiş-i Umumiler ve Müfettişler

Madde 16

Teftiş-i Umumiler: Cemiyetin bilumum muamelat-ı tahririye ve hesabiyesini teftiş ve kontrole selahiyettar olup her sene umumi içtimada mevcut aza meyanında rey-i hafi ve ekseriyet-ı âra ile intihab olunurlar.

Madde 17

Müfettiş-i Umumiler: Her ay merkez-i umumi muamelatını teftiş ve şuebât müfettişlerinin raporlarını tetkik ederler.

Madde 18

Müfettiş-i Umumiler: Heyet-i idarenin muamelatında nizamname-i esasiyeye muhalif harekata tesadüf edildiği taktirde fevkalade olarak heyet-i umumiye içtimaya davet hakkına haizdirler.

Madde 19

Müfettiş-i umumiler beyanlarında tasnif ve vezaifinde serbest iseler de bilumum hareketlerinden heyet-i umumiye karşı müştereken mesuldürler. Münferit surette yapılan icraat makbul addolunamaz.

Madde 20

Şuebât Müfettişleri: Gayr-i muayyen zamanlarda deruhte ettikleri şubelerin muamelat-ı umumiyesini nizamname-i esasinin bilumum mevâddını ehemmiyetle nazar-ı dikkate alarak teftiş ve kontrol edip tanzim eyleyecekleri raporları müfettiş-i umumiyeye takdim ederler.

Madde 21

Şuebât müfettişleri heyet-i idare tarafından ve kendi azaları meyânından intihab ve tayin olunup doğrudan doğruya müfettiş-i umumilere merbuturlar.

Madde 22

Vazife esnasında her müfettişe heyet-i idarece tayin edilecek miktarda harcırah ita' olunur.

Teşkilat-ı İdare

Madde 23

Cemiyetin iki heyeti vardır. Heyet-i Umumiye, Heyet-i İdare.

Heyet-i Umumiye

Madde 24

Heyet-i umumiye her sene kanun-ı sani ayında umum azânın iştirakiyle içtima eder. Bununla beraber lazım gelirse fevkalade olarak idare heyetinin kararıyla içtimaya davet olunur.

Madde 25

Şuebât; Mukayyet-i azasının yüzde onu nispetinde murahhas azası suretiyle umumî ictimâlara iştirak ederler.

Madde 26

Umumi heyetinin muayyen bir reisi yoktur. Binaen aleyh her içtimada reis ve katiplerini rey-i hafi ekseriyet-i âra ile muvakkaten intihab eder.

Madde 27

Umumi Heyet; heyet-i idarenin rapor ve bilanço suretinde arz ettiği bir senelik icraat ve hesabatını istima ve müzakere ve cemiyetin bütçesini tetkik ve tasdik eyler. İcabında cemiyetin nizamnamesini tadil ve muhasebatını rü'yet eder. Cemiyetin seney-i atıye tarafından tespit edeceği icraatını badelmüzakere taht-ı karara alır. Cemiyetin terakkisine hadim aza tarafından verilecek taktir üzerine karar ittihaz eder. Arzu ettiği taktirde sabık heyet-i idareye beyan-ı itimad veyahut yeni heyet-i idareyi intihab ve tayin eyler.

Madde 28

Heyet-i umumiye içtimasında isbat-ı vücud etmeyenlerin reyleri sakittir.

Madde 29

Heyet-i İdare; reis, reis-i sâni, katip, umum-ı muhasebe ve veznedarla dokuz azadan ibaret olmak üzere on üç kişiden mürekkep olup her sene heyet-i umumiye tarafından ve mukayyet aza meyanından altısı Türk ve yedisi Ermeni olmak suretiyle rey-i hafi ve ekseriyet âra ile intihab olunur.

Madde 30

Heyet-i idare azalarından dördünün azay-ı müessiseden ve dokuzunun azay-ı hamiyeye ve ameleden olması şarttır.

Madde 31

Heyet-i idare "Türk Ermeni Teali Cemiyeti" idare eder. Cemiyetin maksatlarını birer birer meydana getirmeye çalışır. Bütün teberüat ve taahhüdatı toplar. Cemiyetin bütçesini tetkik eder. Cemiyetin teşkilat ve icraatı için lazım gelen memurları tayin ve istihdam eyler.

Madde 32

Mesarifatin suver-i icraiyesi heyeti idarenin kararına tabidir. Masraf senetleri bütçeye muvafık olacak reis ile muhasebe ve veznedarların imzasını havi bulunacaktır.

Madde 33

İdare heyeti, bütün muamelelerinde "Türk Ermeni Teali Cemiyeti"ni temsil eder.

Madde 34

İdare heyeti, haftada bir defa içtima eyleyeceği gibi icabı halinde fevkalade olarak reis tarafından davet olunabilir. İçtima gününde azadan lakal yedisi mevcut olmadıkça müzakereye ibtidar edilemez. Kararlar mevcut azanın ekseriyeti ile ittihaz olunur.

Madde 35

Muayyen içtimalarda meşru bir özre müstenid olmaksızın üst üste dört defa mevcut olmayan idare heyeti azası müstefi ad olunur.

Madde 36

Heyet-i idare azasından birinin infikak veya istifası vukuunda münhal olan azalığa heyet-i umumiye içtmanda ekseriyet kazanamayan azalar meyanından en fazla rey ihraz eden zevat tayin olunur.

Madde 37

İdare heyeti tarafından karar altına alınan maddeler katib-i umumi marifetiyle aynen mukarrerât defterine kayıt edilerek müzakerâtın hitamında zir-i mevcut bulunan aza tarafından

imza edilir. Muhalefette bulunan aza muhalefeti esbabını imzası altında şerh ve tahrir eder.

Madde 38

İdare heyeti bir sene tarafından vuku bulan kararlarını varidat ve mesarifatını mübeyyin rapor ve bilançosunu umumi heyete arz eder.

Madde 39 (37)

Heyet-i idare azalarının memuriyeti fahrî olup yalnız cemiyetin umur ve muamelatını bilfiil idare ederek daimi surette ifa ve vazife edenler heyet-i idare kararıyla şehri muayyen bir tahsisat alırlar.

Heyet-i İdare Erkanının Vezaiifi

Madde 40

Reis: evvelce tanzim edilen ruzname mucibince muzakeratın hüsn-ü cereyanını temin eder.

Madde 41

Bilcümle mukarrerat ve muhaberat reisin tasdikine arz olunur.

Madde 42

Reis, cemiyetin maksad-ı esasîyesini mevki-i fiile koymayı temin ile mükelleftir.

Madde 43

Türk Ermeni Teali cemiyeti namına gelen evrakın açılması reise aittir. Gelen evrak behamehal reis tarafından heyet-i idareye tebliğ olunur. İcabı halinde heyet idaresinin kararıyla heyet-i umumîye de arz olunur.

Madde 44

Reis, heyet-i idareyi fevkalade olarak içtimaya davet edebilir.

Madde 45

Reis, heyet-i idare mukarreratının infaz ve icrasını temin ve mesalih-i cemiyeti bizzat takip eder.

Madde 46

Reis, heyet-i idare mukarreratının tatbik ve icrasını teshil için icabı halinde heyet-i mezkurenin muvafakat reyîyle heyet-i idare ve heyet-i umumîye azaları meyanından komisyonlar

teşkil edebilir. İşbu komisyonların suret-i teşkiliyle vazife ve selahiyetleri heyet-i idarece tespit olunur.

Madde 47

Reis-i sani: Reisin gaybubetinde aynı selahiyetle vekaleten ifay-ı vazife eyler.

Madde 48

Katib-i Umumi: Cemiyetin her nev' umur ve muamelat-ı tahririyesinden bütün kararlar, muhaberat ve tebligatın azay-ı cemiyete mahsus kanun ve esas defterlerinin zabt ve tahririnden mes'uldür.

Madde 49

Katib-i Umumi: Cemiyete ait muharrerat ve muhaberata reis ile beraber vaz-ı imza eyler.

Madde 50

Muhasebe ve veznedar: Türk Ermeni Teali Cemiyeti azalarının teberrüatıyla taahhüt ettikleri taksitlerini vesair varidatı ahz ve tahsilde cemiyetin resmi mührüyle ve kendi mühür veya imzasıyla mahtum veya mahz-ı makbuz ilmühaberi ita ederek defter-i mahsusuna kaydeder.

Madde 51

Muhasebe ve veznedar: Cemiyetin bilcümle hesâbatını ve varidat ve mesârifât-ı vakayı muntazaman tanzime memur ve cemiyetin umur-ı hesabiye ve naktiyesinden mesuldür.

Madde 52

Muhasebe ve veznedar: Cemiyetin nukudını hıfz ile mükellef olup heyet-i idare tarafından emr-i itaya iktiran eden mebalığı sarf ve defter-i mahsusuna kayd eder.

Madde 53

Muhasebe ve veznedarlar tahsil olunan meblağın yekunu iki yüz lirayı tecavüz eylediği taktirde fazlasını idare heyetinin kararıyla tayin eden bir bankaya "Türk-Ermeni Teali Cemiyeti" namına hesab-ı cari dairesinde tevdi eyler.

Madde 54

Bankaya tevdi olunan paraya ihtiyac his edildiği taktirde heyet-i idare kararıyla reis ve muhasebe ve veznedar ve reis-i

fahriyelerden birinin imzalarıyla alınabilecek. Banka ve çek defterleri cemiyet kasasında hıfz olunacaktır.

Madde 55

Cemiyetin muamelat ve teşkilatında istihdamına lüzum görülen memurin ve müstahdemin heyet-i idare tarafından tayin olunacak bir maaşla tavzif olunurlar.

Tahsil Memuru

Madde 56

Cemiyetin muvazzaf bir tahsil memuru olacak ve bu tahsil memuru azanın vereceği taahhüdât-ı şehriyeyi ve eshab-ı servet tarafından ita olunacak ianat nakdiyeyi ve ihda edilecek eşyayı cemiyetin mühr-ü resmiyesi ve kendi imza veya mührüyle mahtum ve mahzi matbu makbuzlar mukabilinde ahz ve kabz nukud-ı mevcudeyi muhasebe ve veznedara teslim edecektir.

Madde 57

Tahsil memuru suver-i muhtelif ile cemiyet namına teslim edeceği meblağın iki misli nispetinde kefalet-i nakdiye veya şahsiye ibrazına mecburdur.

Cemiyetin Varidatı

Madde 58

Cemiyetin varidatı azay-ı cemiyetin taahhüdât-ı şehriyeleriyle eshab-ı servet ve hamiyet tarafından vuku bulan teberrüat ve ianat ve teşebbüsât-ı iktisadiye dolayısıyla cemiyetin temin edeceği varidat. Cemiyet menfaatına tertib olunacak konser, balo, müsamere, tiyatro vesaire hasilatıdır.

Şuebât

Madde 59

Cemiyet: Türk Ermeni unsuru arasında samimiyet-i hakikenin bekasını temin için muhtelif mahallerde mahfil şeklinde şubeler küşad edecektir. İşbu mahfillerde edebi ve içtimai bir şekilde olup cemiyet azalarının mahfiller vasıtasıyla daimi surette yekdiğerine teması mümkün olacaktır.

Madde 60

Mahfillerde gece dersleri, ilmi ve sıhhi konferanslar, aile konserleri tertip edilecektir.

Madde 61

Mahfillerde her sene kendi azaları meyanında reis-i hafi ve ekseriyet-i arayla intihab olunmak üzere müdür, katip ve veznedarla dört azadan mürekkep yedi kişilik bir idare heyeti bulunacaktır. İşbu idare heyetinin vazifesi fahridir.

Madde 62

Mahfiller kendi namlarına cemiyete aza kaydetmek suretiyle varidat temin ederler.

Madde 63

Mahfiller kendi mevkilerinde tertip edecekleri konser, balo, müsamere, tiyatro vesaire suretiyle dahi varidat temin edebilirler.

Madde 64

Mahfiller merkez-i umuminin bilcümle teşebbüsâtının kuvveden fiile gelmesine medar olmak (olmak) üzere her ay hasilat-ı gayri safiyelerinin yüzde yirmi beşini merkez-i umumi veznesine irsal ve teslim ederler.

Madde 65

Mahfiller neşriyatta bulunmak, mektep, hastane ve talebe pansiyonu küşad etmek, Avrupa'ya talebe göndermek gibi ve buna mümasil icraat-ı mühimmede bulunmaya selahiyetdar değildirler.

Madde 66

Mahfillerde vucuduna ihtiyaç görünen memurin ve müstahdemin kendi idare heyetleri tarafından tayin ve istihdam olunacaklardır.

Madde 67

Mahfil idareleri icrasına teşebbüs edecekleri mesail hakkında evvelce merkez-i umumiye haberdar eylemeleri ve teati-i eftar kabilinden müzakeratta bulunmaları lazımdır.

Cemiyetin Hükümet ile Münasebeti

Madde 68

Cemiyet Türkiye Büyük Millet Meclisince musaddık bir nizamname-i esasiyeye tevfikan ifay-ı vazife eder. Hükümet, Dahiliye Vekaleti vasıtasıyla istediği vakit cemiyetin kuyudât-ı

esasiye ve hesabiyesini teftiş ve tetkik ettirmeye selahiyetdardır.

Madde 69

Cemiyet azasından hiçbir kimse hey'et-i idare tarafından memur edilmedikçe hiçbir yerde Türk Ermeni Teali Cemiyeti namına bir teşebbüste bulunamaz.

Madde 70

İşbu nizamname heyet-i umumiye azasının nisfı (yarısı) tarafından verilecek takrir ve heyet-i umumiyenin kararı ile tebdil olunabilir.

KİTAP TAHLİLİ

ERMENİLER: SÜRGÜN ve GÖÇ

Yazarlar: Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan,
Ramazan Çalık ve Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu

(Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2004), 211 sayfa.
ISBN 975161708-1

Yıldız DEVECİ

Tarihçiler genelde, bir hadisenin üzerinden elli yıl-bu zaman, arşivlerin açılma süresi olan otuz yıla kadar da inebilir- gibi bir zaman geçmeden tarihinin yazılamayacağına, yazılırsa bu tarihin pek çok eksiklik ve yanlışlarla dolu olacağına inanırlar. Bu inancın altında yatan nedenlerden biri de hadisenin henüz oluşum halinde olması, yani kısa, orta ve uzun vadedeki tüm sonuçlarının henüz ortaya çıkmamış olmasıdır.

İncelemekte olduğumuz eseri de bu açıdan "sürecini tamamlamış tarih" perspektifinde değerlendirebiliriz. 1915 tarihi üzerinden yıllar geçmiş fakat yansımaları günümüze kadar ulaşmıştır. İncelediğimiz eserin ana motifi olan "Ermeni Sorunu" üzerinden bugün yaklaşık 90 yıllık bir zaman geçmiştir. Bu zaman sürecinde tarihin tamamlanmış bölümünde yer almasına neden olmaktadır.

Türk Tarih Kurumu, Ermenilerin soykırım iddialarına Batılılar'ın belgelerinden yola çıkarak hazırladığı "matematik hesapları" ile cevap vermiştir. Türk Tarih Kurumu; ABD, İngiltere, Almanya ve Osmanlı Arşivleri ile misyoner arşivlerinde yaptırdığı ve yaklaşık 2 yıl süren araştırmaların sonuçlarını, "Ermeniler:Sürgün ve Göç" adlı kitapla tüm okuyucuların dikkatine sunmuştur.

Kitap genel olarak 3 bölümden oluşmaktadır; Birinci bölümde "Osmanlı Devletinde Ermeni Nüfusu, Nüfus Araştırmaları Üzerine Birkaç Söz, Osmanlı Nüfusu ve Kaynakları, Diplomat Raporları,

* ASAM, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Stajyer, Ankara, E-posta:ydeveci@eraren.org.

Ermeni Patrikhanesi İstatistikleri, İngiliz İstatistikleri (1919), Amerikan İstatistikleri (1919), Seçilmiş Kaynaklarda Yer Alan Bilgiler, Nüfus Hesaplamalarında Olağandışı Faktörler, Ermeni Nüfusu Hakkında Yeni Araştırmalar, Ermeni Nüfusuyla İlgili Son Değerlendirme" bölümlerinden oluşmaktadır.

İkinci bölümde ise "Tehcir ve Ermenilerin Suriye'ye Nakli, Tehcire Giden Yol, Tehcir ve Tehcirle İlgili Raporlar, Rusya'ya ve Diğer Yerlere Göçler, Kalanlar ve Kayıplar" bölümlerinden oluşmaktadır.

Üçüncü bölümde de Tehcir Sonrasında Ermeniler, Geri Dönüş Kararnamesi ve Yerlerine Geri Dönen Ermeniler, Geri Dönenlerin Anadolu'da İşgal Kuvvetleriyle İşbirliği Yapmaları, Türk Milli Mücadelesini Takiben Dış Ülkelere Göç Eden Ermeniler adı altında üç bölümden oluşmaktadır.

Ayrıca Sonuç, Ekler, Bibliyografya ve Dizin bölümü de okuyucuların dikkatine sunulmuştur.

Yabancı belgelere dayanılarak hazırlanmış olan bu kitap, Ermeni soykırımını iddialarına bilimsel olarak açıklık kazandırmakta, 1914'ten 1918'e Ermeni nüfusu ve Ermenilerin durumunu ortaya konmaktadır.

211 sayfadan oluşan kitabın orijinal dili Türkçe ve 1. Hamur kağıdına basılmış ilk baskıdır. Kapak resminde, göçe tabi tutulan Ermeniler'in Alman Arşivleri'nden alınan fotoğrafına yer verilen kitapta; Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık ve TTK Başkanı Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu'ndan oluşan ekibin dev araştırmalarının sonuçları, bu tarihsel gerçeğe bilimsel açıdan bakmak isteyenlerin takdirine sunulmuştur.

Kitapta; İngiliz, Amerikan, Alman ve Osmanlı arşivlerindeki belgelerle, katliamın yapıldığı iddia edilen 1915 yılından önceki ve sonraki Ermeni nüfusu, matematiksel olarak ortaya konulmuştur.

Bu kitapta, çok sayıda Batılı bilim adamının tarihi belgelerine göre 1914 yılında Osmanlı Devleti sınırları içinde yaklaşık 1,5 milyon Ermeni'nin yaşadığı; 1918 yılında ise bu rakamın 1 milyon 479 bin olduğunun ABD'li araştırmacı David Magie'nin belgelerinde yer aldığı vurgulanmıştır.

Kitapta yer verilen İngiliz arşivindeki bir belge, G. W. Prothero'nun editörlüğünde 1917-1919 yılları arasında yaptırılan nüfus araştırmasında, 1919 yılında Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler'in toplam sayısının 1 milyon 602 bin olduğunu ortaya

koyarken, aynı zamanda 1914 yılında 1,5 milyon Ermeni'nin katledildiği iddialarını da çürütüyor.

1919 yılında Paris Konferansı'na ABD delegasyonunun bir üyesi olarak katılan David Magie'nin 1918 yılında Osmanlı ülkesinde yaptığı nüfus araştırmasına da yer verilen araştırmada, bu rakamların, gerçeğe en yakın rakamlar olduğu vurgulanmıştır. Magie'nin araştırmasına göre, bu dönemde Osmanlı topraklarında 1 milyon 479 bin Ermeni yaşamaktaydı.

Kitapta, Batı dünyasının 1914 yılında Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni nüfusuna ilişkin çelişkili rakamlarına da yer verilmiştir.

Buna göre, Ludovic Contenson 1914 yılı öncesinde Osmanlı'daki Ermeni sayısını 1 milyon 400 bin olarak gösterirken, ABD'li akademisyen Justin Mc Carthy, bu rakamı 1 milyon 698 bin 301 olarak hesaplıyor. ABD'li Stanford J. Shaw'un araştırmasında ise bu rakam 1 milyon 294 bin olarak belirtilmektedir.

Kitapta, David Magie'nin araştırmasında nüfusun 1 milyon 479 bin, Mc Carthy'nin araştırmasında ise 1 milyon 698 bin 300 olduğu belirtilerek, bu dönemde toplam Ermeni nüfusunun 1 milyon 500 bin civarında olduğunun kabul edilebileceği ifade edilmiştir.

Araştırmada, 1915 yılında Ermeniler'in Van, Bitlis, Maraş gibi yerlerde isyana ve Osmanlılar'a karşı bir savaşa girişmesi üzerine alınan "tehcir" kararının, Alman Genelkurmayı'nın "ısrarlı tavsiyeleri" sonucunda Osmanlı yönetimi tarafından alınmak zorunda kalındığına da değinilmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'na da denk gelen bu yıllarda Anadolu'da salgın hastalıklar yaşandığına da işaret edilen araştırmada, Ermeni nüfusunun bu dönemde gerek savaşlar gerekse salgın hastalıklar nedeniyle büyük kayıplar verdiği ifade edilerek, buna ilişkin belgelere yer verilmiştir.

Dokuz Osmanlı Ordusu'nda 1915-1918 yılları arasında 3 milyon 54 bin kişinin hastalandığı, 711 bin 837 kişinin ise yaralandığı belirtilen araştırmada, kamplarda açlık ve hastalıklardan ölen Ermeniler'in sayılarına ilişkin yabancı kaynaklı belgelere de yer verilmiştir.

Osmanlı arşiv belgeleri, tehcir edilen Ermeniler'in büyük bir çoğunluğunun nakil bölgelerine vardıklarını ve Suriye'ye yerleştirildiklerini ortaya koymaktadır. Bu bilgi, aynı şekilde Ermeni, Amerikan ve İngiliz belgeleriyle de teyit edilmektedir.

Araştırmada, Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra, 1918 yılında, Osmanlı hükümetinin tehcire tabi tutulan Ermeniler'den isteyenlerin geri dönebileceğine ilişkin kararnamesi üzerine, Ermeniler'in büyük bir kısmının sürgün öncesi topraklarına geri döndüğü de belgelendi. Bu durumun belgelerden anlaşıldığı vurgulanan araştırmada, "Ayrıca, tehcir edilenler dışında tehcire tabi tutulmayan küçümsenmeyecek sayıda bir Ermeni nüfusun da yerlerinde kaldığı anlaşılmaktadır.

Ayrıca, geri dönmeyen veya kayıp olarak çeşitli belgelerde yer alan Ermeniler'den büyük çoğunluğunun da Ortadoğu ülkeleri, Rusya, Amerika, Fransa , Güney Amerika ülkeleri ile Avustralya, Hindistan ve İran gibi ülkelere göç ettikleri belgelendi.

Anadolu'dan göç eden Ermeni nüfusunun yanında salgın hastalık ve kıtlıklardan dolayı verilen Ermeni kayıplarının da önemli bir yer tuttuğu vurgulanan araştırmada, NER'in (Near East Relief); "1 Haziran 1921-31 Ocak 1922 tarihleri arasında tifo ve salgın hastalıklar yüzünden Harput, Malatya, Sivas ve Diyarbakır bölgesinde 12 bin Ermeni'nin hayatını kaybettiği", "Kafkasya'da 1918'de Ahılkelek'ten gelen 80 bin Ermeni mülteci içinden 30 bin kişinin koleradan öldüğü" ve "1919'da tifüs salgınından ve açlıktan 200 bin Ermeni'nin kaybedildiği"ne ilişkin raporlarına da yer verilmiştir.

Araştırmada, soykırım yapıldığı iddia edilen 1915'ten sonra Türkiye'den göç eden Ermeniler'in sayılarına ilişkin batılıların araştırma sonuçları da yer aldı.

Buna göre, Justin Mc Carthy, 1919'da Anadolu'dan sürgün ve göç yoluyla ayrılan Ermeni sayısını yaklaşık 810 bin olarak belirlerken, ABD'deki Archives Nara'da bulunan 1923 tarihli bir belgede de, Dünya'daki Ermeniler'in yaklaşık 817 bin 873'ünün Türkiye'den sürülen veya göç eden Ermeniler olduğu ifade ediliyor.

16 Eylül 1925 tarihli bir Amerikan belgesinde ise Türkiye, ABD, Yunanistan ve Ermenistan'da yaşayanlar hariç diğer ülkelere göç edenlerin sayısı toplam 1 milyon 399 bin olarak veriliyor.

Ermeni iddialarının geçersizliğinin tamamen Batılı kaynakların belgelerinden ortaya konulduğu araştırmanın sonuç bölümünde, şu görüşler yer almaktadır:

Ermeni Tehciri'nin, Osmanlı toplumunda kendi halinde yaşayan bir topluluğa karşı alınmış bir karar olmadığı ortaya konmuştur. Araştırmada, Ermeniler'in, Osmanlı Devleti'ne karşı verdikleri

mücadeleyi kazanmaları halinde Yunanistan, Sırbistan, Bulgaristan gibi bağımsız bir devlet kuracakları hatırlatılmıştır.

Kitaptaki verilerden yola çıkarak nüfusun tamamen nakledilmesi ve yerlerinde bırakılması, bir soykırım yapıldığı tezini de ortadan kaldırmaktadır.

EN SON KİTAPLAR

Hasret DİKİCİ*

Hamaynabadger Hay

Msaguyti

Hagop MARTAYAN
İstanbul: Marmara, 2004
260 sayfa
Ermenice
ISBN ...

Karyugi Lampar en Kordzis

Campun Vira

Haygazun KALUSTYAN
İstanbul: Karagözyandan, 2004
128 sayfa
Ermenice
ISBN ...

Hagtanagi Campan (Zafer Yolu)

Ara AĞINYAN
İstanbul: Aras, Mart 2004
336 sayfa
Ermenice
ISBN 9757265632

Çocuk İsimleri Sözlüğü

Gül YILMAZ
İstanbul: Epsilon, Şubat 2004
293 sayfa
Türkçe
ISBN 9753315260

Hatsin Yerki

Taniel VARUJAN
İstanbul: T.E.A.O.
Agop Apelyan Matbaası,
Ocak 2004
55 sayfa
Ermenice
ISBN ...

Bardez

Arusyak KOÇ
İstanbul: Aras, 2004
32 sayfa
Ermenice
ISBN ...

Hosk Srdis Hed

(Abrumner yev Huser)
Stepan BALABANYAN
İstanbul: Murad Ofset, 2004
175 sayfa
Ermenice
ISBN ...

Çuri Baden Ver

ZAHARAN
İstanbul: Murad Ofset, 2004
96 sayfa
Ermenice
ISBN ...

* ASAM, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Asistan, Ankara. E-posta:hdikici@eraren.org

Sadece Dört Dize

Vart SİGAHER
İstanbul: Murad Ofset, 2004
124 sayfa
Türkçe
ISBN ...

**Osmanlı İmparatorluğu'nda
Sosyalizm ve Milliyetçilik
1876-1923**

**Türkiye'de Sosyalizmin
Oluşmasında ve
Gelişmesinde Etnik ve
Dini Toplulukların
(Makedon, Yahudi, Rum,
Bulgar ve Ermeni Anasır'ın)
Rolü**

Erik Jan ZÜRCHER
Çev. Mete TUNÇAY

Türkçe
İstanbul: İletişim, 2004
ISBN 9754704872

**15. Anadolu'nun Fethi Türk
Ermeni İlişkileri ve Kilise
(1018 - 1923)**

Mevlüt OĞUZ
İstanbul: Bayrak Yayınları,
Haziran 2004
ISBN 97527000365

**Osmanlı Devleti'nde Ermeni
Anayasası'nın Doğuşu
1839-1863**

Vartan ARTINIAN
İstanbul, Aras, 2004
Türkçe
ISBN ...

YAZARLAR İÇİN BİLGİ NOTU

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Üç Aylık Bilimsel, Hakemli Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

Ermeni Araştırmaları çalışmanın teslimi anında başka bir yayın kuruluşu tarafından değerlendirmeye alınmamış bilimsel çalışmaları kabul eder. Makalelerin ilke olarak 8500 kelimeyi, kitap tahlillerinin ise 3500 kelimeyi geçmemesi gerekir. Çalışmalar mümkün olduğunca anlaşılır bir dilde, fakat bilimsel standartlar ve derginin koymuş olduğu kurallar göz önünde bulundurularak hazırlanmalıdır. Özel olarak talep edilmemiş çalışmalar yayınlanmasın iade edilmez. Bu nedenle gönderilen her çalışmanın yazarı tarafından bir örneğinin elde tutulması tavsiye edilir. Bu konuda yayıncı kuruluş hiçbir sorumluluk kabul etmez. Yayınlanmak üzere gönderilecek yazılar şu adrese gönderilmelidir: Ermeni Araştırmaları, Konrad Adeneuer Cad., No. 61, Yıldız, Çankaya, Ankara. Çalışmalarını e-mail ile gönderecek araştırmacıların bu konuda öncelikle editör ile temasa geçmesi, çalışmasını daha sonra göndermesi beklenir. Ayrıca e-mail ile yazı gönderen yazarlar çalışmalarını gönderdikten sonra alındı teyidini aldıklarından emin olmalıdırlar. E-mail adresi: info@eraren.org

Teslim Normları: Yazarlar editör ve hakemler tarafından incelenmek üzere çalışmalarını dört kopya olarak göndermeli, bunun yanında çalışmanın floppy disk kopyasını da eklemelidirler. Diskin üzerine yazının kayıt şeklinin açıkça belirtilmesi özellikle tavsiye edilir. Ayrıca makale taslaklarına çalışmanın içeriğini ve amaçlarını açıklayan geniş bir özet eklenmelidir. Özetler İngilizce yazılar için Türkçe, Türkçe çalışmalar için ise İngilizce beklenmektedir.

Makale taslakları bir buçuk ya da iki aralıklı olarak yazılmalı, hakemlere inceleme yapabilme kolaylığı sağlayabilmek amacıyla kağıdın her iki tarafından yeteri miktarda boşluk bırakılmalıdır. Sayfalar sıralı bir şekilde numaralandırılmalı, kağıdın sadece bir yüzü kullanılmalıdır. Çalışmanın kapağında yazarın tam adı, unvanı, kurumu ve çalışmanın tam adı yer almalıdır. Uzun başlıklardan kaçınılmalıdır. Ayrıca iletişim adresi, mümkün olduğu durumlarda telefon, faks ve e-mail adresleri de kapak sayfasında belirtilmelidir. Katılımcılar bölümü için yazarın kısa eğitim ve iş geçmişi en fazla 30 kelime olarak belirtilmeli, yapmış olduğu bilimsel çalışmalar listelenmelidir.

Dipnotlar ve Kaynakça: Çalışmanın sonunda kullanılan kaynaklar belirtildiği şekilde verilmeli, dipnot kullanılması halinde yazar, kitap adı, (Basım yeri: yayınevi, tarih) sırası izlenmelidir.

Örnek:

1. Yusuf Hallaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler, 1914-1918*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2001)
2. Hallaçoğlu, *Ermeni....*, s. 23.
3. Justin McCarthy, 'I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu', içinde Hasan Celal Güzel (ed.), *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Ankara: Yeni Türkiye, 2001), ss. 21-37.
4. Bilal N. Şimşir, 'Amerika'da Ermeni Lobisi ve Lozan Anlaşması Kavgası (1923-1927)', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt 1, No. 3, Eylül-Ekim-Kasım 2001, ss. 34-66.

Düzeltilme: Yazarlar, gerekli görülmesi halinde hakem kurulu ya da editörlerce yapılmış olan düzeltmeleri en geç 48 saat içinde gerçekleştirip dergiye tekrar göndermelidirler. Editörler'den yazınızı tekrar yazmalarını, düzeltmelerini vb. beklemeyiniz.

ERMENİ ARAŞTIRMALARI
ABONE FORMU

- Yıllık Yurtiçi Abonelik
TL. 30.000.000,-

BANKA ARACILIĞI İLE ÖDEME:

Lütfen formu doldurup banka dekontu ile birlikte faks veya posta ile bize ulaştırınız
-Banka Hesap Numarası: TL- 304400-2001540 Döviz DTH- 4001541 Vakıflar Bankası - Yıldız Şubesi / Ankara

POSTA ÇEKİ İLE ÖDEME:

Lütfen formu doldurup dekont ile birlikte faks veya posta ile bize ulaştırınız.

-Posta Çeki Hesap Numarası: 100 80 63 Avrasyabir Vakfı - Ankara Şubesi.

Adı Soyadı: .....

Adres: .....

İl - Ülke: .....

Telefon - Faks: .....

Elektronik Posta Adresi: .....

İş bu imzayla yukarıdaki bedelin kredi kartı hesabımdan çekilmesini kabul ediyorum.

ERMENİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ: Konrad Adenauer Cad. No: 61 Yıldız-Çankaya /ANKARA
Tel: +90 312 491 60 70 Faks: 0 312 491 70 13 E-Mail: info@eraren.org

*Cumhuriyet'le
büyüdük...*

...büyümeye devam ediyoruz.

ÜLKER

www.ulker.com.tr

1944'den beri

ISSN: 1303-068X

